

І. В. Пєша, І. В. Сопівник

СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ В ОСВІТІ

Навчальний посібник

Київ
2025

УДК 376:37.014:316.4(075.8)

ПЗ9

Рекомендовано Вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України протокол № 7 від 27 листопада 2025 р.

Рецензенти:

Демченко І. І., доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи та реабілітації
Національного університету біоресурсів і природокористування України
Вайнола Р. Х., доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри соціальної освіти та соціальної роботи
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Казанчінер О. С., доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

С 57 Соціальна інклюзія в освіті: навчальний посібник / Пеша І.В, Сопівник І.В. Київ: НУБіП України, 2025. 248 с.

ISBN

Навчальний посібник «Соціальна інклюзія в освіті» присвячено питанням соціального відторгнення та інклюзії, їх впливу на освітній процес і суспільний розвиток. У посібнику досліджено проблему соціального відторгнення та проаналізовано причини, що його провокує, чинники та наслідки для різних категорій населення. Розглянуто концепцію соціальної інклюзії, її роль у суспільному розвитку, міжнародний досвід впровадження принципів соціальної інклюзії та формування державної політики України у цій сфері. Розкрито основи інклюзивного підходу в освіті, включаючи його принципи та нормативно-правове забезпечення. Висвітлено організаційні аспекти інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами; детально розглянуто механізми та умови соціальної та психолого-педагогічної підтримки дітей під час інклюзивного навчання. Проаналізовано умови формування інклюзивного освітнього середовища, включаючи питання доступності, безпеки та взаємодії учасників освітнього процесу. Окремий розділ посібника присвячено питанням інклюзивної культури як соціального феномену суспільства і базової складової інклюзивної освіти.

Навчальний посібник стане у нагоді студентам педагогічних і соціальних спеціальностей, науковцям, фахівцям, які працюють у сферах соціальної роботи та освіти, а також усім, хто сприяє формуванню інклюзивного суспільства в Україні.

УДК 376:37.014:316.4(075.8)

© Пеша І.В, Сопівник І.В., 2025

© НУБіП України, 2025

ISBN

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Пеша Ірина Василівна

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації Національного університету біоресурсів і природокористування України. Викладає дисципліни «Соціальна робота в громаді», «Моніторинг у соціальній роботі». Сфера наукових інтересів: технології соціальної роботи з соціально вразливими категоріями населення; моніторинг і оцінка соціальних програм та проєктів; молодіжна політика і молодіжна робота; розробка та реалізація соціальних програм. Автор понад 160 наукових, навчально-методичних, інформаційно-аналітичних публікацій, з яких 4 монографії, 1 підручник, 7 навчальних посібників. Починаючи з 1998 року брала участь у підготовці щорічних доповідей Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та молоді в Україні та державних доповідей про становище дітей в Україні (31 доповідь). Має 2 свідоцтва про реєстрацію авторського права на твір.
Електронна адреса: pesha_iv@ukr.net

Сопівник Ірина Віталіївна

Доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри, соціальної роботи та реабілітації Національного університету біоресурсів і природокористування України. Викладає дисципліни «Дослідницький практикум», «Методичне забезпечення організації соціальної роботи та надання соціальних послуг у територіальних громадах». Сфера наукових інтересів: виховання особистості, професійна підготовка майбутніх соціальних працівників (соціальних педагогів). Автор 139 наукових та навчально-методичних праць, серед яких 5 монографій, 1 підручник, 8 навчальних посібників. Відповідальний секретар фахового наукового журналу "Гуманітарні студії: "Педагогіка, психологія, філософія" (категорія "Б").
Електронна пошта: sopivnyk_i@nubip.edu.ua

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1. Соціальне відторгнення: обмеження соціальної діяльності особистості	9
1.1. Концепція соціальної ексклюзії.....	9
1.2. Чинники соціального відторгнення населення України у різних сферах життя.....	18
1.3. Причини соціальної ексклюзії вразливих категорій населення	33
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 1</i>	54
<i>Література та посилання до розділу 1</i>	54
Розділ 2. Концепція соціальної інклюзії: теоретичні засади та практичне впровадження	59
2.1. Соціальна інклюзія як категорія суспільного розвитку	59
2.2. Міжнародний досвід впровадження принципів соціальної інклюзії ..	68
2.3. Формування державної політики в Україні на принципах соціальної інклюзії	75
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 2</i>	85
<i>Література та посилання до розділу 2</i>	85
Розділ 3. Основи інклюзивного підходу в освіті: принципи та законодавче забезпечення	89
3.1. Принципи формування інклюзивного підходу в освітньому процесі.....	89
3.2. Міжнародно-правове регулювання рівних можливостей здобуття освіти.....	98
3.3. Нормативно-правове забезпечення впровадження інклюзивної освіти в Україні	108
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 3</i>	115
<i>Література та посилання до розділу 3</i>	115
Розділ 4. Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами	119
4.1. Особливі освітні потреби дитини і причини що їх провокують.....	119
4.2. Комплексна психолого-педагогічна оцінка розвитку дитини.....	124
4.3. Створення інклюзивних класів і груп	132
4.4. Психолого-педагогічний супровід дитини з особливими освітніми потребами	136
4.5. Діяльність асистента вчителя (вихователя) в забезпеченні інклюзивного освітнього процесу	141
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 4</i>	146
<i>Література та посилання до розділу 4</i>	147

Розділ 5. Психолого-педагогічна та соціальна підтримка дітей з особливими освітніми потребами у навчальному процесі.....	150
5.1. Форми психолого-педагогічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами	150
5.2. Психолого-педагогічні, корекційно-розвиткові та соціальні послуги в інклюзивному освітньому процесі	162
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 5</i>	170
<i>Література та посилання до розділу 5</i>	170
Розділ 6. Умови формування інклюзивного освітнього середовища	173
6.1. Ознаки інклюзивного освітнього середовища	173
6.2. Умови доступності та безпеки навчального процесу	176
6.3. Взаємодія учнів, батьків і педагогів в інклюзивному освітньому процесі.....	185
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 6</i>	199
<i>Література та посилання до розділу 6</i>	200
Розділ 7. Формування інклюзивної культури: визначення, принципи та освітній контекст	204
7.1. Інклюзивна культура як соціальний феномен	204
7.2. Інклюзивна культура в сфері освіти	211
<i>Запитання для самоперевірки до розділу 7</i>	214
<i>Література та посилання до розділу 7</i>	215
Список скорочень.....	217
Список виокрестаних джерел	218
Міжнародні правові акти	218
Нормативно-правові акти України.....	219
Наукова та навчально-методична література	224
Додатки	234

ВСТУП

Соціальна інклюзія спрямована на подолання бар'єрів, які обмежують можливості людей брати участь у житті спільноти, та забезпечення рівного доступу до ресурсів, послуг і можливостей для всіх громадян. У контексті сучасних викликів, таких як зростання нерівності, міграція, війна та її соціальні наслідки, необхідність впровадження принципів інклюзії стає дедалі більш актуальною. Вона пропонує не лише усунення дискримінації, але й активне залучення людей, які перебувають у складних життєвих обставинах, до суспільного життя.

Соціальна інклюзія є протидією соціальній ексклюзії, акцентуючи увагу на важливості побудови суспільства, де кожна людина має можливість реалізувати свій потенціал і почуватися повноправним членом спільноти. Цей підхід не лише сприяє гармонізації суспільних відносин, але й зміцнює соціальну згуртованість та стійкість, формуючи основу для сталого розвитку та національної єдності.

В Україні важливість впровадження принципів соціальної інклюзії зростає в умовах повномасштабних соціально-економічних трансформацій, спричинених війною, вимушеним переселенням значної частини населення, демографічними змінами та необхідністю відновлення країни. Соціальна інклюзія не лише забезпечує рівний доступ до освіти, праці, охорони здоров'я та соціальних послуг, а й сприяє згуртованості суспільства, підвищуючи його стійкість і конкурентоспроможність. Формування інклюзивного середовища є важливою умовою для інтеграції вразливих груп населення, зокрема осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та інших категорій, що часто стикаються з бар'єрами у доступі до базових прав і можливостей.

Протидія соціальному відторгненню та підтримка соціального включення, тобто розбудова інклюзивного суспільства, є важливою і актуальним завданням нашого суспільства, враховуючи орієнтацію України на євроінтеграцію. Актуальність цієї теми зумовлена також необхідністю виконання міжнародних зобов'язань України, зокрема дотримання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, реалізації принципів сталого розвитку ООН та гармонізації національної політики з європейськими стандартами. Соціальна інклюзія є тим фундаментом, що забезпечує соціальну згуртованість, економічний розвиток і стабільність у суспільстві, формуючи основу для сталого майбутнього країни.

Дослідження соціальної ексклюзії (відторгнення) та інклюзії (залучення) є однією з найфундаментальніших проблем сучасного суспільствознавства, оскільки стосується як суто теоретичних, так і практичних соціально-економічних вимірів дослідження та реформування суспільства. Попри те, що у країнах Євросоюзу дослідження соціальної інклюзії та соціальної ексклюзії активно розвиваються впродовж щонайменше двох останніх десятиліть, в Україні подібні розвідки є нечисленними і переважно стосуються соціального виключення окремих вразливих категорій населення: осіб з інвалідністю,

внутрішньо переміщених осіб, дітей з особливими освітніми потребами, людей похилого віку тощо.

Навчальний посібник «Соціальна інклюзія в освіті» присвячено питанням соціального відторгнення та інклюзії, їх впливу на освітній процес і суспільний розвиток. Основна увага приділяється розгляду теоретичних засад соціальної ексклюзії та інклюзії, міжнародному досвіду впровадження принципів соціальної інклюзії, формуванню інклюзивних політик в Україні, зокрема що стосується впровадження інклюзивного підходу в організації освітнього процесу.

У першому розділі «Соціальне відторгнення: обмеження соціальної діяльності особистості» (Пеша І.В., Сопівник І.В.) досліджується процес формування концепції соціальної ексклюзії (соціального відторгнення); наведено чинники, що провокують соціальну ексклюзію окремих людей і соціальних груп, та наслідки їхнього впливу. У розділі наведено статистичні та соціологічні дані щодо рівня відторгнення населення України у різних сферах життя: матеріальне забезпечення, медичне та соціальне обслуговування, якісна освіта, використання засобів комунікації; проаналізовано причини, що порушують соціальну рівність вразливих категорій населення, зокрема осіб з інвалідністю, ветеранів війни, внутрішньо переміщених осіб, молоді з числа дітей-сиріт та дітей, які виховуються у інтернатних закладах, осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Другий розділ «Концепція соціальної інклюзії: теоретичні засади та практичне впровадження» містить визначення терміну «соціальна інклюзія» (Пеша І.В.); основні завдання та принципи впровадження концепції соціальної інклюзії, її роль у суспільному розвитку. Представлено практичні інструменти, що використовуються для досягнення соціальної інклюзії у суспільстві; міжнародні документи, що містять визначення та положення концепції соціальної інклюзії. Розділ містить аналіз нормативних документів, що формують інклюзивну політику України, та проблем, що виникли внаслідок повномасштабного військового вторгнення, і які наразі необхідно врахувати при впровадженні інклюзивної соціальної політики.

Третій розділ «Основи інклюзивного підходу в освіті: принципи та законодавче забезпечення» (Пеша І.В.) розкриває основні принципи формування інклюзивного підходу в освітньому процесі; мету впровадження інклюзивного навчання в Україні; визначає особливості різних моделей освіти дітей з особливими освітніми потребами. Розділ містить перелік міжнародних документів, що регулюють реалізацію права рівних можливостей на здобуття освіти, та аналіз нормативно-правових документів, що забезпечують формування державної політики України у сфері освіти на принципах соціальної інклюзії.

Четвертий розділ «Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами» (Пеша І.В.) містить визначення особливих освітніх потреб дитини та причин, що їх провокують; умови організації і мету проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини; рівні підтримки

дитини з особливими освітніми потребами в освітньому процесі. Розділ висвітлює організаційні аспекти інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, акцентуючи увагу на створенні інклюзивних класів, психолого-педагогічному супроводі та ролі асистента вчителя в організації інклюзивного навчання; визначено умови та особливості організації командного підходу в проведенні діагностики освітніх потреб дитини та організації інклюзивного навчання.

У п'ятому розділі «Психолого-педагогічна та соціальна підтримка дітей з особливими освітніми потребами в навчальному процесі» (Пеша І.В.) розглянуто види та форми психолого-педагогічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах; зміст та завдання розробки індивідуальної програми розвитку дитини з особливими освітніми потребами; основні способи адаптації та модифікації змісту навчальних дисциплін; умови оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами. Визначено мету організації психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових занять; принципи організації корекційно-розвивальної роботи в інклюзивному класі. Наведено умови надання базових соціальних послуг дітям з особливими освітніми потребами в організації інклюзивного навчання.

У шостому розділі «Умови формування інклюзивного освітнього середовища» наведено визначення терміна «інклюзивне освітнє середовище» (Пеша І.В.); ознаки інклюзивного освітнього середовища та умови його формування, такі як: універсальний дизайн, розумне пристосування, допоміжні засоби для навчання, архітектурна доступність. Розглянуто умови забезпечення доступного та безпечного інклюзивного освітнього середовища в умовах воєнного стану. Визначено, які умови сприяють формуванню толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами під час інклюзивного навчання; ефективні форми організації психолого-педагогічної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами; складові професійної компетентності педагогів у сфері інклюзивної освіти.

Сьомий розділ «Формування інклюзивної культури: визначення, принципи та освітній контекст» (Пеша І.В.) присвячено питанням інклюзивної культури як важливої складової інклюзивного середовища. Розділ містить визначення терміну «інклюзивна культура», мету та напрями формування інклюзивної культури на рівні соціуму, інституційному та особистісному рівнях, визначено цінності, принципи та норми формування інклюзивної культури. Визначено основні складові та принципи формування інклюзивної культури в освітньому закладі. Визначено фактори, що впливають на формування інклюзивної культури в освіті.

Навчальний посібник поєднує теоретичні основи, правові аспекти та практичні рекомендації щодо впровадження соціальної інклюзії у сфері освіти. Посібник стане у нагоді студентам педагогічних і соціальних спеціальностей, науковцям, фахівцям, які працюють у сферах соціальної роботи та освіти, а також усім, хто сприяє формуванню інклюзивного суспільства в Україні.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ: ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Концепція соціальної ексклюзії

Для людини життєво необхідними є соціальні зв'язки, активна взаємодія з найближчим соціальним оточенням, участь у суспільному житті. Обмеження соціальної діяльності особистості через певні життєві обставини визначається терміном «соціальна ексклюзія» (соціальне відторгнення, виключення). Соціальне відторгнення може проявлятися у різних сферах життя: економічній, соціальній, культурній або політичній і зачіпати представників різних вікових та соціальних груп населення.

Соціальне відторгнення може «торкнутися» кожного: дитини з інвалідністю, яка не може піти до школи та спілкуватися з однолітками, оскільки в будівлі немає пандусу чи ліфта; молодого чоловіка, хворого на ВІЛ-інфекцію, який не може знайти друзів через страх чи стигматизацію; сиріт, які не мають базових життєвих навичок та іноді навіть не вміють приготувати просту їжу чи випрати свій одяг; п'ятдесятирічної жінки, яку дискримінує роботодавець через її вік; матері-одиначки, робочий день якої триває з ранку до ночі, що не залишає їй вільного часу для себе [42].

Чинниками соціального відторгнення можуть бути: відсутність доступу до медичного обслуговування, наявність хронічних проблем зі здоров'ям, інвалідність, неправильне харчування, територіальна віддаленість поселення тощо. З точки зору соціального виміру, негативний вплив мають: нестабільний соціальний статус, відсутність соціальних інституцій, низький рівень освіти, асоціальна поведінка, низький рівень матеріального забезпечення тощо.

На макрорівні соціальне відторгнення проявляється як дезінтеграція, що супроводжується розривом соціальних зв'язків і втратою соціальної згуртованості. На рівні окремих груп воно характеризується маргіналізацією, що зумовлює економічні позбавлення і різні варіанти соціальної та культурної нерівності, тобто ситуація відторгнення складається внаслідок взаємодії різних чинників [20, с.44]. Значну частку соціально виключених з соціального середовища становлять маргінальні особи (споживачі наркотиків, колишні ув'язнені, бездомні).

Концепція соціального відторгнення (ексклюзії) сформулювалася в розвинених європейських країнах для вивчення і визначення становища маргінальних категорій населення, спробою пояснення проблем бідності та маргіналізації, процесів, що провокують кризу або розрив соціальних зв'язків особистості з суспільством [32, с.99]. Поняття соціальної ексклюзії було введено французькими політиками і суспільствознавцями у 70-х рр. ХХ ст. Термін

«соціальна ексклюзія» вперше ввів французький політик і соціолог Рене Леноар у книзі «Les Exclus» (1974), в якій він визначив соціально «виключені» групи як групи людей із усіх соціальних категорій, які не були охоплені системою соціального захисту, а саме: люди з розумовою або фізичною інвалідністю, літні люди, діти, які зазнали насильства, правопорушники, батьки-одинаки, сім'ї з проблемами, маргінали та інші [42].

Такий підхід до виключення акцентує увагу на нерівномірному розподілі благ у суспільстві і доступі до його ресурсів, і внаслідок цього – недостатньому задоволенні потреб людей.

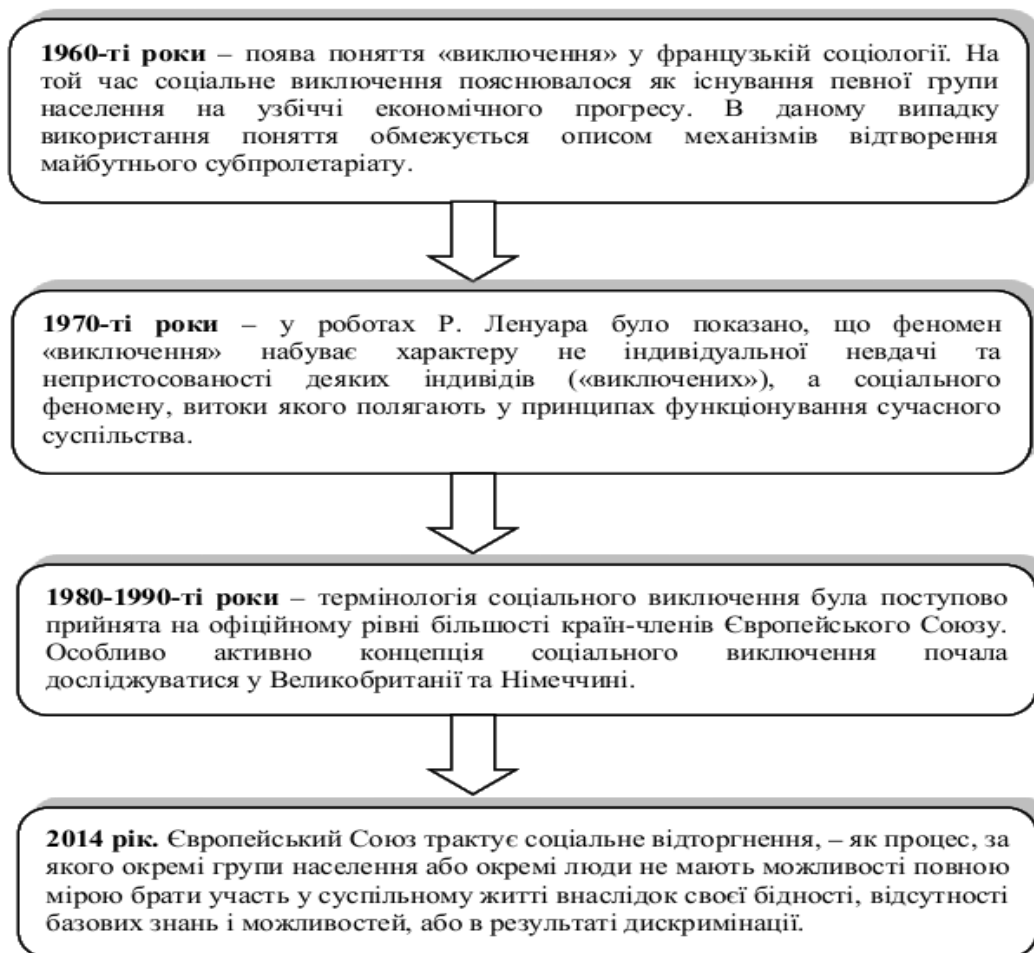
Пізніше концепція соціальної ексклюзії розглядалася Хіларі Сільвер як відображення розриву соціальних і символічних зв'язків між окремими особами та суспільством і нездатністю держави до встановлення солідарності [45]. За такого підходу саме солідарність виступає ключовою складовою для розуміння причин, що провокують соціальне виключення або забезпечують включення індивідів у соціальні процеси. Саме така парадигма соціального відторгнення дістала найбільшого поширення у 1980-х рр. в Європі.

У середині 1990-х рр. ХХ століття, сформувався інший погляд на соціальне відторгнення, що відображає горизонтальну диференціацію населення на «інсайдерів» і «аутсайдерів», «активних» і «пасивних» членів суспільства.

В кінці ХХ століття термін «соціальне відторгнення» почали використовувати для визначення нестійких соціальних взаємозв'язків, проблемних питань, пов'язаних з соціальною взаємодією людей і їх соціальною участю: нестабільність сімейних стосунків, зростання частки самотніх людей, проблеми соціальної ізоляції, зниження рівня соціальної солідарності, заснованої на участі у спілках і взаємодії усередині громад (стосунки з сусідами).

Саме у цей час розпочалися теоретичні спроби сформулювати обґрунтовані визначення термінів «соціальна ексклюзія» та «соціальна інклюзія», прогнозувати можливі наслідки соціального відторгнення, визначити основні індикатори та показники його визначення. Із середини 1990-х рр. у зарубіжних соціологічних публікаціях широко вживаються терміни «соціальне залучення» і «соціальне відторгнення», зокрема що стосується дослідження бідності, якості життя, ринку праці, безробіття, міграції, забезпечення доступу до необхідних життєвих ресурсів, реалізації громадянських прав. На початку 2000-х років і в українській соціології у різних контекстах почали використовуватися ці концепти переважно у дослідженнях щодо бідності населення.

Генезис поняття «соціальне виключення», досліджений В. Кирилюком, зображено на рисунку 1.1.

Рис.1.1. Генезис поняття «соціальне виключення»

Джерело: складено за [13].

Соціальна ексклюзія у процесі історичного розвитку змінюється і доповнюється новими проявами.

Концепція соціальної ексклюзії – це теорія, яка описує процес виключення окремих осіб або груп із участі в економічному, соціальному, культурному та політичному житті суспільства. Вона розглядає соціальне виключення як процес, що охоплює соціальні явища, які призводять до того, що люди опиняються на периферії суспільства. Соціальна ексклюзія є багатовимірним процесом, що може охоплювати різні аспекти життя: економічне виключення (безробіття, бідність), політичне (неможливість впливати на прийняття рішень), соціальне (відсутність участі в суспільному житті) та культурне (відмова визнати культурні особливості певної групи).

Концепція соціальної ексклюзії (виключення) підкреслює багатовимірність цієї проблеми, оскільки поєднує інституційні, політичні та економічні процеси. Йдеться про відсутність прав (на освіту, на медичну допомогу, на житло, на працю, на участь у прийнятті рішень) та про позбавлення можливостей реалізації цих прав навіть за умови їх формальної наявності. Бідність, відсутність базової компетентності та можливості отримати гідний рівень освіти або дискримінація

можуть спровокувати відторгнення від політичного життя, культурної сфери, системи охорони здоров'я, освіти, економічного життя, системи соціального захисту [3].

Наслідки соціального виключення для особи: ізоляція, почуття безсилля, психічні розлади. Соціальна ексклюзія є важливою концепцією для аналізу соціальної несправедливості, оскільки вона допомагає краще зрозуміти структуру та причини соціальної ізоляції та бідності, а також розробляти ефективні політики для їх подолання.

Серед найвпливовіших науковців, які розробили основні положення концепції соціальної ексклюзії варто виділити:

Р. Ленуар (R. Lenoir), французький соціолог, який ввів поняття «соціальна ексклюзія» в науковий обіг у 1970-х роках. Він розглядав соціальну ексклюзію як процес, у якому люди або групи людей опиняються за межами суспільства через брак ресурсів, можливостей або соціальних зв'язків;

П. Бурдьє (P. Bourdieu), французький соціолог, який досліджував соціальні механізми, що призводять до соціальної ексклюзії. Він звертав увагу на роль культурного капіталу, соціального капіталу та економічного капіталу у формуванні соціальної ієрархії та виключення певних груп людей з суспільства;

А. Сен (A. Sen), індійський економіст, розробник теорії «спроможностей», яка підкреслює важливість можливостей людини реалізувати свої здібності та досягати бажаного рівня життя; соціальна ексклюзія обмежує ці можливості та призводить до бідності та нерівності;

Г. Боровець (G. Borrows), британський соціолог, який досліджував проблеми бідності та соціальної ізоляції; розробив концепцію «соціального виключення», яка включає в себе не тільки матеріальну бідність, але й відсутність соціальних зв'язків, можливостей для участі в житті суспільства та політичного впливу.

Це далеко не вичерпний список науковців, які досліджували причини соціальної ексклюзії і шляхи її подолання. Визначенню поняття соціального відторгнення (соціальної ексклюзії, від англ. social exclusion), аналізу його форм і причин, обґрунтуванню різних методологічних підходів до дослідження відторгнення присвячено роботи багатьох зарубіжних дослідників. Дослідження соціальної ексклюзії є мультидисциплінарним, в ньому беруть участь не тільки соціологи, але й економісти, політологи, психологи та інші фахівці, оскільки соціальна ексклюзія є багатовимірним явищем і розглядається не лише як проблеми бідності, а як процес соціальної ізоляції, що охоплює різні сфери життя індивіда.

Визначення терміну «*social exclusion*» (соціальне відторгнення) наведено у Спільному звіті про соціальну інклюзію Європейського Союзу (2004): «це процес, у результаті якого окремі особи «опиняються на узбіччі суспільства» та не мають можливості повноцінної участі у суспільному житті через бідність, або

відсутність базових навичок і можливостей для навчання, або внаслідок дискримінації. Це віддаляє їх від можливостей працевлаштування, доходу та освіти, а також від соціальних і громадських інститутів та заходів» [44]. В українській науковій літературі використовуються синоніми терміну «social exclusion» такі як: «соціальне відчуження», «соціальне виключення», «соціальне відторгнення».

Серед вітчизняних науковців, які досліджують природу, причини та наслідки соціального відторгнення, можна назвати І. Андрейко, О. Давидюк, М. Єфролову, Р. Жиленко, Н. Ільченко, О. Карп'як Е. Лібанову, Г. Ліхоносову, О. Макарову, С. Оксамитну, О. Рєвнівцеву, Ю. Савельєва, Л. Ткаченко, Н. Толстих, В. Хмелько та ін.

С. Оксамитна та В. Хмелько визначають соціальну ексклюзію як процес маргіналізації окремих індивідів через обмеження доступу до основних соціальних інституцій суспільства. У цьому контексті соціальна ексклюзія розглядається як відсутність участі особистості або певних соціальних груп у важливих аспектах та видах діяльності, що є характерними для суспільства [21].

Згідно з Ю. Савельєвим, поняття соціальної ексклюзії не зводиться лише до бідності, а є більш широким і комплексним явищем. Він наголошує на тому, що соціальна ексклюзія – це процес маргіналізації певних соціальних груп, який характеризується розривом соціальних зв'язків та відображає рівень інтеграції суспільства [33].

О. Рєвнівцева трактує соціальне виключення як «часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дають можливості цим індивідам чи групам відігравати в суспільстві значущу роль» [32, с.101]. Характерними рисами соціального виключення є: низький рівень споживання і доходу особи або групи осіб; обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту; переважно пасивність або відстороненість від суспільних процесів.

О. Карп'як розглядає соціальну ексклюзію з позиції «нерівності та доступу до соціальних можливостей, (зокрема до інститутів суспільства, в першу чергу до системи соціальних послуг), відсутності необхідних соціально-економічних умов для функціонування людини» [12].

Г. Міщук і Г. Юрчик найбільш вдалим визначенням соціальної інклюдії вважають «вилучення особи (групи осіб) із суспільних відносин унаслідок дії множини соціальних проблем, ознакою чого є розрив соціальних зв'язків та переважно пасивна взаємодія з суспільством» [15]. Один із визначальних факторів та індикатор ризику соціального виключення є бідність, депривація є різновидом виключення, в основі якого лежать набуті соціальні статуси і несприятливі соціальні умови та обставини. Маргіналізація та люмпенізація виступають крайніми проявами соціального виключення, що зумовлюють формування «соціального dna».

Соціальна ексклюзія (відторгнення) – явище, нерозривно пов’язане з процесами ідентифікації та самоідентифікації особистості. Людям властиво поділяти оточуючих на «своїх» і «чужих». Завдяки цьому відбувається приєднання людини до певної групи, що має дві складові: по-перше, сама людина має відносити себе до цієї групи, а, по-друге, група має визнати таку приналежність. За відсутності перешкод, людина стає членом групи та залучається до спільних з нею дій (що формує інклюзію). Виокремлення «чужих», не включених до певної групи чи спільноти, формує ситуацію ексклюзії [7, с.113]. Провокуючи «виключення» окремих індивідів та соціальних груп із соціальної взаємодії соціальна ексклюзія супроводжується стигматизацією, призводить до самоізоляції, маргіналізації ідентичності та формує відповідні моделі соціальної поведінки ізольованих.

Наслідком соціального відторгнення є соціальна ізоляція – нездатність людей брати участь у житті суспільства, яка має кілька вимірів: економічний, політичний і соціальний. Одним із ключових факторів соціальної ексклюзії є виключення особистості із мережі соціальних об’єктів, тобто неможливість отримати належну освіту, необхідні медичні та соціальні послуги, недоступність об’єктів соціальної інфраструктури (магазинів, центрів надання соціальної допомоги), обмеженість/ недоступність сучасних комунікаційних та інформаційних технологій (інтернет, соціальних мереж).

Унаслідок соціальної ексклюзії окремі люди чи групи людей опиняються поза активним участю в житті суспільства. Вона характеризується низкою ознак, які можуть проявлятися в різних сферах життя.

Основними **ознаками** соціальної ексклюзії є:

- *економічна нерівність*: бідність та злидні; безробіття або зайнятість на низькооплачуваних роботах; обмежений доступ до фінансових ресурсів та послуг;
- *соціальна ізоляція*: відсутність соціальних зв’язків та підтримки; відчуження від сім’ї, друзів та громади; обмеження участі у громадському житті та прийнятті рішень; обмеження у задоволенні потреб у соціальному захисті;
- *політичне відчуження*: неможливість впливати на політичні процеси; відсутність представництва інтересів маргіналізованих груп у владі; обмеження захисту прав та інтересів у державних органах;
- *культурна ізоляція*: обмежений доступ до освіти, культури та інформації; відчуження від культурних цінностей та традицій суспільства.

Явище соціальної ексклюзії має відносний характер, оскільки воно пов’язане з існуванням суспільної нерівності: чим більше виражена нерівність, тим гострішим є суб’єктивне відчуття соціального відторгнення у вразливих груп населення [19].

Відторгнення людини від соціального життя (соціальна ексклюзія) полягає у відсутності можливостей задоволення потреб у соціальному захисті, охороні здоров'я, спілкуванні з оточуючими. Причини, що провокують соціальне відторгнення, є багатоплановими і можуть стосуватися різних сфер життя і мати різні рівні впливу. Перша група причин відторгнення не залежить від індивіда та пов'язана з соціально-економічними чинниками: нерозвиненою соціальною інфраструктурою або її нерівномірним територіальним розміщенням, відсутністю засобів комунікації, низькою якістю послуг соціальної сфери. Друга група причин пов'язана з індивідуальними особливостями окремих осіб або груп населення, зокрема, з низькими доходами, фізичними обмеженнями, а також певними психологічними настановами [19].

І. Андрейко до об'єктивних причин появи соціальної ексклюзії відносить бідність, фізичний та психологічний стан особистості, класову та соціальну стратифікацію, обмеження (економічні, етнічні, політичні, гендерні, соціальні тощо), створені суспільством як результат дискримінації. Найчастіше обмеженими у рівних правах є соціально вразливі групи населення [1].

Н. Ільченко та Р. Жиленко виокремлюють види соціальної ексклюзії залежно від причин: за вродженими статусами (національність, расова приналежність, стать, фізичні та розумові вади); за набутим статусом (освіта, професіоналізм, посада) [11].

О. Макарова виокремлює три групи чинників соціального відторгнення відповідно до рівня їхнього впливу:

1) *національний рівень*: пов'язані з суспільним та економічним устроєм, а саме: особливостями ринку праці, розвитком соціальної інфраструктури та її територіальним розміщенням, розвитком засобів комунікації, якістю послуг соціальної сфери, ментальними та культурними особливостями;

2) *індивідуальний рівень*: пов'язані зі специфікою окремих людей або груп людей: фізичними обмеженнями, належністю до певної раси або етнічної групи, сексуальною орієнтацією, статусом мігранта або ВІЛ-інфікованого тощо;

3) *глобальний рівень*: «відторгнення» цілих націй унаслідок глобальних тенденцій що поглиблюють диференціацію між окремими країнами [14].

Чинники, що провокують соціальне виключення окремих людей та соціальних груп, можуть стосуватися економічної, політичної, культурної та соціальної сфер життя [13]. Основні чинники, що провокують соціальну ексклюзію:

- *економічні*: бідність та безробіття; нестабільність доходів; заборгованість та соціальна залежність;
- *соціальні*: освітня нерівність; дискримінація; відсутність соціальної підтримки; інвалідність; психічне здоров'я; місце проживання; доступ до цифрових технологій;

- *політичні та правові*: недоступність політичної участі; недосконалість правової системи; відсутність соціальних гарантій;
- *культурні*: мовні бар'єри; культурні відмінності.

Таблиця 1.1. Основні чинники, що провокують соціальну ексклюзію окремих людей і соціальних груп, та наслідки їхнього впливу

Чинники		Наслідки
Економічні	бідність та безробіття	економічна нерівність: люди, які живуть у бідності або не мають стабільної зайнятості, часто стикаються з виключенням через відсутність доступу до базових потреб (житло, їжа, охорона здоров'я)
	нестабільність доходів	низькі доходи або нестабільні заробітки обмежують можливості доступу до освіти, соціальних послуг та інших життєво важливих ресурсів
	заборгованість та соціальна залежність	люди, які мають борги або залежать від соціальної допомоги, можуть опинитися у соціальній ізоляції через недостатні фінансові ресурси
Соціальні	освітня нерівність	недоступність якісної освіти: люди з низьким рівнем освіти мають менше шансів знайти добре оплачувану роботу і більше ризикують стати соціально ізольованими
	дискримінація	дискримінація за ознакою раси, етнічної приналежності, статі, віку, релігії, сексуальної орієнтації або інвалідності
	відсутність соціальної підтримки	люди, які не мають соціальної підтримки (родина, друзі, громада), можуть відчувати ізоляцію і не мати можливостей для інтеграції в суспільство
	інвалідність	люди з фізичними або розумовими обмеженнями часто стикаються з перешкодами у доступі до освіти, ринку праці, транспорту та інших соціальних сфер
	психічне здоров'я	люди, які страждають від психічних захворювань або психологічних розладів, можуть перебувати у соціальній ізоляції через стигматизацію, брак підтримки або недостатні ресурси для отримання медичної допомоги
	місце проживання	люди, які проживають у віддалених сільських районах або в неблагополучних міських районах, мають обмежений доступ до базових послуг, роботи, освіти та медичного обслуговування
	внутрішнє переміщення	біженці або внутрішньо переміщені особи, які змушені залишити свої домівки через конфлікти, природні катастрофи чи економічні причини, можуть стикатися з ексклюзією через відсутність ресурсів і підтримки в новому середовищі

Продовження табл. 1.1

Чинники		Наслідки
Політичні та правові	недоступність політичної участі	відсутність доступу до політичної участі або неможливість впливати на процеси прийняття рішень може призвести до того, що певні групи стають політично маргіналізованими
	недосконалість правової системи	правова система що обмежує доступ до правової допомоги або захисту своїх прав окремих громадян або групи може призводити до виключення їх із суспільних процесів
	відсутність соціальних гарантій	відсутність або недостатність державних програм соціального захисту (пенсії, допомога по безробіттю, охорона здоров'я) збільшує ризик ексклюзії для соціально вразливих груп населення
Культурні	мовні бар'єри	люди, які не володіють мовою країни перебування, мають обмежений доступ до освіти, роботи, медичних та соціальних послуг, що значно ускладнює їхню інтеграцію в суспільство
	культурні відмінності	етнічні або релігійні меншини можуть зазнавати соціального виключення через, негативні стереотипи або неприйняття з боку більшості їхніх культурних відмінностей
	доступ до цифрових технологій	недоступність цифрових технологій (інтернету, сучасних комп'ютерів, смартфонів) для певних груп населення обмежує їх можливості отримувати інформацію, брати участь у навчанні або використовувати новітні послуги (онлайн-освіта, електронне урядування), що збільшує ризик соціального виключення

Джерело: розроблено І. Пешою.

Основні чинники, що провокують соціальну ексклюзію окремих людей і соціальних груп, та наслідки їхнього впливу наведено у таблиці 1.1.

О. Рєвнівцева, розглядаючи соціальне виключення за типом поселення, визначає найважливішим фактором соціальної ексклюзії міських жителів розрив соціальних зв'язків та самотність. Соціальне виключення жителів сільської місцевості пов'язане територіальною віддаленістю, відсутністю розвинутої соціальної інфраструктури [32].

Опосередкована оцінка рівня соціального виключення українського населення на основі аналізу показників бідності та деприваційних позбавлень проведена Г. Міщук і Г. Юрчик у 2019 році [15]. За результатами аналізу майже 35% українців можна вважати такими, що живуть в умовах ризику соціального виключення у зв'язку з низьким рівнем їхнього життя. Найбільший рівень позбавлень в Україні спостерігався щодо можливостей охорони здоров'я (28%), відпочинку та дозвілля (52%), придбання непродовольчих товарів (26%).

Повномасштабне вторгнення росії в Україну 2022 року і продовження бойових дій посилює соціальну ексклюзію українського населення, створюючи бар'єри для доступу до ресурсів, послуг та суспільного життя. Особливо гостро це стосується учасників бойових дій, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та членів їхніх сімей, осіб з інвалідністю унаслідок війни, дітей, жінок, громадян похилого віку. Найбільше потерпають ті, хто перебуває у зоні бойових дій, втратив житло, засоби для існування чи зазнав травм. Наслідками соціальної відторгнення є зростання бідності, соціальної ізоляції, погіршення психічного здоров'я та втрата соціальної згуртованості, що ускладнює відновлення суспільства після війни.

Соціальна ексклюзія є серйозною проблемою, яка потребує комплексного вирішення. Для подолання цього явища необхідно створювати умови для інтеграції різних груп населення в усі сфери життя суспільства, забезпечувати їм рівні можливості для самореалізації та розвитку.

1.2. Чинники соціального відторгнення населення України у різних сферах життя

Соціальна ексклюзія є результатом дії багатьох взаємопов'язаних чинників, які обмежують можливості окремих груп або осіб брати участь у житті суспільства. Вона може бути спричинена економічними труднощами, дискримінацією, політичною маргіналізацією, культурними відмінностями або іншими соціальними перешкодами. Відповідно до наявності у окремих соціальних груп населення чинників особистісного та соціального характеру, що провокують соціальне виключення, О. Рєвнівцева виокремлює певні *групи «відторгнення»*, а саме: бездомні, жебраки; безробітні; бідні; жінки (гендерна нерівність); особи з інвалідністю; хворі на соціально-небезпечні хвороби (СНІД, туберкульоз); наркомани, алкоголіки; засуджені, особи які звільнилися з місць позбавлення волі; релігійні групи; національні меншини; сексуальні меншини; діти-сироти вихованці інтернатних закладів; особи без постійного місця проживання; жінки з маленькими дітьми, особливо самотні матері; вікові групи (діти, молодь, люди похилого віку); мігранти; внутрішньо переміщені особи тощо [32].

Порушення соціальної рівності окремих категорій населення в Україні, що провокує соціальну ексклюзію, спричиняють такі обставини [20, с.123]:

– недостатнє ресурсне забезпечення соціальної сфери внаслідок бюджетних обмежень, а також відставання темпів оновлення існуючих соціальних стандартів від динаміки економічного розвитку, зокрема вартості життя населення та функціонування соціальної інфраструктури;

- наявність «тіньової» системи надання соціальних послуг, що базується на нелегальному використанні державного майна, нецільовому використанні соціальних асигнувань, а також неофіційній платності соціальних послуг;
- декларативність соціальних планів та проектів через відсутність дієвої системи контролю за проміжними та кінцевими результатами їх реалізації;
- низька громадянська активність населення та стійке закріпленням у масовій свідомості хибного стереотипу про необхідність перерозподілу суспільних благ з метою встановлення рівності та справедливості в розподілі доходів та власності;
- посилений вплив корпоративних груп, що володіють значним ресурсним потенціалом, та заможних соціальних страт суспільства на формування розподільчих механізмів соціальної політики.

На думку О. Карп'як, передовсім проблема соціальної ексклюзії в Україні пов'язана з економічними факторами, які, в основному, стосуються ринку праці, зокрема: тривале безробіття, низький рівень оплати праці, трудність працевлаштування, робота не за фахом тощо. Інші економічні причини, що провокують соціальне відторгнення, пов'язані з низькою якістю життя: погані житлові умови, низький рівень споживання та забезпечення, незабезпечена старість [12].

Характерні причини поширення соціальної ексклюзії в Україні та їх наслідки для населення та загалом для держави представлено на рис. 1.2.

У Національній доповіді про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» (2011) визначено форми та прояви соціального відторгнення населення України у різних сферах життя, а саме: економічні (низькі доходи, обмежені можливості зайнятості, погані житлові умови та обмежена доступність до засобів комунікації), культурно-освітні (недоступність до освітніх та культурних послуг), соціальні (недоступність системи соціального захисту, недоступність медичної допомоги, обмеженість соціальних зв'язків), політичні (неможливість реалізації політичних прав і свобод) [19].

Проблеми соціального відторгнення та особливості його прояву в Україні у 2007 році були детально проаналізовані фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України: О. Макаровою, О. Рєвнівцевою, Е. Лібановою в рамках підготовки національної доповіді щодо проблематики соціального відторгнення та його взаємозв'язку з людським розвитком [19]. Було проведено аналіз розподілу домогосподарств за кількістю накопичених ознак бідності та соціального відторгнення за 18 ознаками депривації, відповідно до вимог обстеження «Статистика доходів і умов життя в Європейському Союзі» (EU-SILC). За результатами аналізу було виявлено, що на межі *гострого відторгнення* (на рівні 5-ти ознак депривації) у 2007 році перебували 37,7 % сімей України. Високі ризики соціального відторгнення були характерні для багатодітних сімей і для пенсіонерів. На межі *критичного соціального відторгнення* (на рівні 7-ми ознак депривації) перебувало 16,9 %

домогосподарств України, особливо високим ризик відторгнення був у сімей з дітьми, сімей з безробітними, жителів сільської місцевості.

Рис. 1.2. Причини та наслідки соціальної ексклюзії в Україні

Джерело: [12].

Результати обстеження українських сімей «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг», проведеного Державною службою статистики України у 2021 році за методикою ЄС, продемонстрували зниження рівня бідності сімей, порівняно з показниками 2007 року. Так рівень бідності за ознаками депривації склав 24,4% у 2021 році (відсоток сімей, які потерпають від 4 та більше з 18 ознак депривації), у 2019 році цей показник становив 27,6%. У 2021 році на межі гострого соціального відторгнення перебували 17,8% сімей (19,9% у 2019 році), а на рівні критичного соціального відторгнення 7,9% сімей (8,2 % у 2019 році). Особливо високим рівень відторгнення був у домогосподарств, які проживають у сільській місцевості.

Перелічені вище чинники, що провокували соціальне виключення окремих громадян і соціальних груп в Україні, та результати оцінок рівня соціального відторгнення українців, не враховують соціальні, економічні, політичні проблеми, що виникли внаслідок повномасштабної війни в Україні, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, війна зумовила різке скорочення доходів населення та призвела до значного зростання бідності, особливо дитячої. Раптова бідність (втрата основних джерел доходів та/або майна за короткий проміжок часу внаслідок масштабних потрясінь) досягла значних масштабів через загибель та травмування мирного населення, втрату майна, руйнування житлового фонду та інфраструктури населених пунктів, проблеми з енергопостачанням, опаленням, водопостачанням і обмеженням доступу до базових соціальних послуг [4].

Внаслідок війни різко погіршилося економічне становище усього населення України. Якщо у 2021 році рівень бідності населення України склав 39,1%, то за змодельованими даними демографів (у 2022-2024 рр. державна статистика не збирає інформацію, що пов'язано з воєнним станом) у 2022 році бідність становила 60%, а у 2023 році – 67%.

За результатами самооцінки фінансового становища сімей, за період воєнного стану значно зросла частка домогосподарств, які економлять на харчуванні (з 12,2 % у 2021 р. до 26,2 % у 2023 р.), а також таких, яким вистачає грошей на харчі, одяг, взуття, придбання дрібної і габаритної техніки (з 3 % у 2021 р. до 8,3 % у 2023 р.) та які можуть дозволити собі будь-які покупки (з 0,5 % до 1,7 % відповідно). Водночас зменшилася частка домогосподарств, яким вистачає на харчі, одяг, взуття (з 39,3 % у 2021 р. до 22,7 % у 2023 р.), а також на придбання дрібної техніки (з 18,1 % до 13,8 %) [8].

Категорії сімей, які перебувають у стані соціального відторгнення унаслідок військових дій та військового стану в країні: постраждали через військові дії (члени родини померли або загинули, лишилися житла, майна, доступу до базових послуг); сім'ї з дітьми, які перебувають на деокупованих територіях, територіях, близьких до лінії активних бойових дій; сім'ї з дітьми, які

страждають від відсутності базових комунальних послуг (електроенергії, водопостачання, тепlopостачання тощо); сім'ї з дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб.

Відторгнення від системи охорони здоров'я

Здоров'я є однією з складових ідентифікації людей у системі соціальної нерівності та є передумовою їх соціальних взаємодій, соціальної інтеграції, а також істотним чинником суспільно-психологічного клімату окремих соціальних груп і суспільства в цілому [20, с.46]. Конституцією України задеклароване право кожної людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування: держава гарантує громадянам ефективне і доступне медичне обслуговування, безоплатну медичну допомогу, незалежно від форми власності медичних закладів (стаття 49 Конституції України).

Проте діючі в Україні система охорони здоров'я України має ряд недоліків, що провокує відмежування певних категорій населення від належного медичного обслуговування і лікування. Обмеженість і низька ефективність медичного обслуговування населення України спровоковані такими чинниками:

- система охорони здоров'я фінансується з доходів бюджету, переважно з податків;
- низька частка витрат держави на охорону здоров'я;
- не впроваджена система медичного страхування;
- «роздутість» лікарняної інфраструктури разом з низькою якістю медичних послуг;
- поширеність практики неформальних платежів;
- обмежений доступ певних груп населення до медичних послуг [19].

Відторгнення, пов'язане з охороною здоров'я, має два аспекти: обмеження у доступі до послуг охорони здоров'я, та обмеження можливостей у повсякденному житті й відторгнення через поганий стан здоров'я.

В Національній доповіді про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» (2011) визначено чотири основні групи чинників, що спричиняли відторгнення населення від послуг охорони здоров'я:

1) *економічні* (недостатній рівень доходів домогосподарств, що не дозволяє покрити всі необхідні витрати);

2) *фізичні* (заклади, товари та послуги охорони здоров'я не знаходяться у межах фізичної досяжності);

3) *дискримінаційні* (коли послуги охорони здоров'я юридично є доступними, але фактично – недосяжними для певних груп населення);

4) *якісні* (низька якість послуг через відсутність кваліфікованих спеціалістів або необхідного медичного обладнання) [19, с.77].

Одним із соціальних чинників, що суттєво впливає на соціальний стан особистості та є стримуючим бар'єром доступу населення до системи охорони здоров'я, є матеріальне забезпечення. Відсутність матеріального достатку значною мірою детермінує спосіб життя, опосередковано впливаючи на формування поведінкових стереотипів, характерних для малоосвічених та низькостатусних верств населення, серед яких – недбале ставлення до здоров'я, поширеність тютюнопаління, алкоголізму та наркоманії, актів насильства тощо [16, с.87].

Економічні обмеження, пов'язані з недостатністю коштів, є найбільш поширеним фактором відторгнення у сфері охорони здоров'я. З низькими статками пов'язана проблема отримання медичних послуг на безоплатній основі або їх висока вартість. З такою соціальною проблемою стикаються насамперед малозабезпечені верстви населення, багатодітні сім'ї. Відсторонення окремих осіб від медичних послуг через відсутність або складність їх отримання на безоплатній основі позначається на стані здоров'я, можливостях підтримувати необхідний рівень працездатності [20].

За даними дослідження «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році» Державної служби статистики України протягом року серед загалу населення хворіли 80,2% і зверталися за медичною допомогою 78,4%. Переважна більшість (90,5%) звернулися за медичною допомогою до сімейного лікаря у поліклініці. За даними опитування практично у всіх сім'ях (97,8%) протягом року хто-небудь із членів потребував медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя. В той же час у кожному п'ятому домогосподарстві (21,7%) необхідні потреби у лікуванні, препаратах та медичному догляді не були забезпечені.

Серед членів домогосподарств, хто потребував, але не отримав необхідної медичної допомоги:

- не змогли *придбати ліки* 18,1% сімей члени яких протягом року потребували медичної допомоги;
- не змогли провести необхідні *медичні обстеження* 13,4%;
- не отримали необхідного *стаціонарного лікування* 10,5 %;
- не змогли *відвідати лікаря* 8,6% (крім стоматолога);
- не змогли відвідати *стоматолога* 8,8 %;
- не отримали *лікувальні процедури* 7,1 %;
- не зробили *протезування* 5,5%;
- не придбали необхідного *медичного приладдя* 4,1%.

Переважає більшість сімей (91–98%), які при потребі придбання ліків та медичного приладдя, отриманні лікувальних процедур, у відвідуванні стоматолога та протезуванні, проходження медичного обстеження, лікування у

стаціонарі змушені були відмовитися від цих видів медичної допомоги, зазначили причиною відмови високу вартість медичних послуг та товарів.

Єдиною медичною послугою відмова від якої залежить не лише від високої вартості є *відвідання лікаря*. Причиною відмови від візиту до лікаря були названі не лише висока вартість послуги (66,5% сімей), а й відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю (19,9%) та недосконалість організації процесу – занадто довгі черги (13,1%).

Ще одним із бар'єрів, що обмежує доступ населення до медичних послуг, є *територіальна віддаленість медичної інфраструктури*. За результатами дослідження «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг» (2022) через відсутність поблизу житла медичної установи, аптеки у 2021 році потерпало 12,4% сімей, тоді як у 2007 році медичні установи були недоступні для 18,4%. Те що їхній населений пункт не забезпечений своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги визнали 13,1% сімей, у 2007 році таких було 22,9%. Існує суттєвий деприваційний фактор щодо медичного забезпечення жителів сільської місцевості: на те що мають проблеми через відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки вказали 24,5% сімей, які проживають у сільських населених пунктах і лише 5,7% жителів міст. Така ж диспропорція у забезпеченні своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги: про таку проблему вказали 32,9% сільських сімей і 3,2% жителів міст.

Покращення доступності населення України до медичних послуг у довоєнний час пов'язано з впровадженням у 2018 році медичної реформи: Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» запровадив кардинальні зміни в механізмах функціонування системи охорони здоров'я. Наразі пацієнт має право вільно обирати лікаря й лікувальний заклад, а держава фінансує не ліжкомісця, а реально надану медичну послугу.

В той же час потрібно враховувати, що наразі обстріли і бомбування прифронтових територій та території усієї України руйнують систему медичних закладів. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) підтвердила 1 773 атак на систему охорони здоров'я в Україні за період з лютого 2022 року і за 2023 рік, котрі забрали життя щонайменше 136 медичних працівників та пацієнтів. За результатами Оцінки прямих збитків економіки України, понесених внаслідок воєнної агресії Росії, на початок 2024 року інфраструктурі охорони здоров'я завдано значної шкода. У близьких до лінії фронту районах до 14% медичних закладів зруйновано повністю, до 48% – зазнали часткових пошкоджень. 40% від усіх атак на систему охорони здоров'я припадали на первинну ланку медичної допомоги, що перешкоджає доступу українців до основних медичних послуг; 15% ударів здійснено на центри екстреної медичної допомоги. У 2024 році атаки на медичні заклади посилюються.

Відторгнення від якісної освіти

Забезпечення доступу до якісної освіти різних категорій населення є беззаперечною умовою людського розвитку країни, загального прогресу розвитку суспільства. Відторгнення від сфери освіти розуміється як обмеження чи неможливість здобуття освіти будь-якого рівня (від дошкільної до вищої) через низку причин [34].

Дослідження специфіки формування та причин соціального відторгнення серед дітей, проведене науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у 2021 році, визначило причини нерівності доступу дітей до якісної освіти в Україні. Три найбільш вагомні фактори, що провокують соціальну ексклюзію у сфері освіти:

- *тип поселення*: істотний розрив у якості навчання в міських та сільських школах;
- *тип навчального закладу*: випускники гімназій, ліцеїв і подібних елітних закладів показують кращі результати, ніж представники звичайних шкіл;
- *рівень матеріального забезпечення сім'ї*: за результатами досліджень, переважна більшість абітурієнтів готуються до здачі ЗНО з репетиторами або на спеціальних курсах, такі послуги є високовартісними, а отже, недоступними для дітей з малозабезпечених сімей [36].

Окрім обмежень щодо отримання якісної освіти, сільські діти мають обмежені можливості доступу до системи позашкільної освіти, місія якої полягає у розвитку здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності [36]. Більшість закладів позашкільної освіти знаходяться у містах, що ускладнює доступ до позашкільної освіти учнів із сіл. Згідно з даними Освітнього омбудсмена України на початок 2023 року у системі освіти функціонувало 1 153 заклади позашкільної освіти. При цьому, із загальної кількості вихованців (790,8 тис. осіб) 96,4 % склали діти, які проживають у містах, і лише 3,6% - сільські діти.

Національною стратегією із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року було визнано, що українське освітнє середовище не сприяє розвитку інклюзії, а навпаки, часто створює бар'єри для учасників освітнього процесу [31]. Ключові обмеження вільного доступу населення України до освіти здобуття іншої професії, підвищення кваліфікації та опанування додаткових компетентностей, визначені Стратегією:

- обмежені виховні можливості системи дошкільних навчальних закладів: дитячі садки не готові до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами; наявний дефіцит місць в дитячих садках;

- обмежені можливості учнів з особливими освітніми потребами: потреби учасників освітнього процесу з особливими освітніми потребами недостатньо задоволені; учні з особливими освітніми потребами навчаються в спеціальних закладах окремо від інших дітей або здобувають освіту за сімейною (домашньою) формою та педагогічним патронажем; учні з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, проживають та утримуються у інтернатних закладах освіти; дискримінація та булінг у закладах освіти щодо дітей з особливими освітніми потребами;

- обмежений доступ до інноваційних форм навчання: недостатній рівень впровадження неформальної освіти громадського сектору та дистанційних форм освіти для різних категорій громадян; фінансова недоступність післядипломної та неформальної освіти; низький рівень системності та матеріальної забезпеченості роботи «університетів третього віку»;

- відсутність системного моніторингу кращих освітніх практик та розроблення програм з їх інтеграції в освітню систему України.

Воєнні дії і військовий стан 2022-2024 років суттєво обмежили доступ до якісної освіти українського населення. Відповідно до Звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року, підготовленому Київською школою економіки, на початок 2024 року унаслідок бойових дій було зруйновано щонайменше 380 та пошкоджено 3 429 об'єктів освітньої інфраструктури. Серед пошкоджених та/або зруйнованих об'єктів сфери освіти найбільша кількість належить до шкіл (1 888) та дитячих садочків (1 285). Попри те, що активній бойовій дії здійснювалися у 11 областях, заклади освіти були пошкоджені у 21 регіоні. Найбільші збитки від руйнувань та пошкоджень закладів освіти — у Донецькій, Харківській, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Крім руйнацій інфраструктури, у багатьох регіонах навчальний процес у школах та інших освітніх закладах був зупинений або переведений на дистанційне навчання.

Відторгнення від соціального середовища

Соціальне середовище – складне багатовимірне утворення, конкретний прояв суспільних стосунків, що мають місце в суспільстві, у якому живе та розвивається особистість; сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), які впливають на її свідомість та поведінку [6].

У структурі соціального середовища виокремлюють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище. Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови у середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

У процесі життєзабезпечення кожної особистості формуються певні соціальні зв'язки, які передбачають обмін інформації, результатів праці тощо. Соціальні зв'язки можуть бути як суспільно корисними так і суспільно шкідливими (кримінальна діяльність, наркозалежність тощо).

Виокремлюються такі типи суспільно корисних соціальних зв'язків:

- соціальні зв'язки, що формуються у сімейній сфері і пов'язані зі спільним задоволенням базових життєвих потреб, вихованням дітей;
- соціальні зв'язки з приводу реалізації цивільних прав громадянина;
- соціальні зв'язки у трудовій сфері;
- соціальні зв'язки з приводу формування освітньо-професійного потенціалу особистості;
- соціальні зв'язки, що забезпечують задоволення духовних потреб [20].

Людина – соціальна істота і для неї є характерним прагнення спілкуватися з родичами, друзями, колегами по роботі. Відторгнення від такого спілкування може бути пов'язаним як з особистісними характеристиками людини (замкненість, некомунікабельність), так і з упередженим ставленням з боку інших людей через належність до певної групи (релігійної, етнічної, ВІЛ-інфікованих тощо) [19].

Порушення соціальних зв'язків спричиняє депривацію як процес скорочення чи позбавлення можливостей задовольняти основні життєві потреби окремих індивідів чи навіть певних соціально-демографічних груп населення. Порушення чи розрив соціальних зв'язків нерідко ототожнюють із соціальною смертю як результатом самоусунення або виключення соціального суб'єкта з життя соціуму на різних рівнях суспільного життя [20, с.125]. Кризу або нестачу соціальних зв'язків українські соціологи С.Оксамитна і В.Хмелько визначають одним із індикаторів соціальної ексклюзії (соціального відторгнення) особистості [21].

Відторгнення від соціального середовища є серйозною проблемою, яка може негативно впливати як на життя людини, сім'ї, соціально вразливих груп населення. Основні групи чинників, що зумовлюють відторгнення від соціального середовища населення України:

- *економічні:*
  - безробіття не тільки позбавляє людину доходу, але й призводить до втрати соціальних зв'язків, почуття гідності та впевненості в собі;
  - фінансові труднощі та обмеження можливостей через низьку заробітну плату;
  - бідність, що обмежує доступ до освіти, охорони здоров'я, культурних заходів та задоволення інших потреб;
  - економічна нерівність створює поляризацію суспільства, значний «розрив» між багатими та бідними, провокує соціальну напругу;

- *соціальні:*
  - дискримінація за різними ознаками (раса, національність, стать, вік, інвалідність тощо), що провокує обмеження можливостей для самореалізації;
  - відсутність або обмеження соціальних зв'язків, підтримки сім'ї;
  - маргіналізація (міграція, наркозалежність тощо), стигматизація унаслідок життєвих обставин або соціального статусу;
  - руйнування традиційних соціальних зв'язків, атомізація суспільства та втрата довіри до державних та соціальних інституцій;
- *політичні:*
  - неефективне державне управління, корупція, відсутність прозорості та підзвітності владних структур;
  - війни, конфлікти, політична нестабільності;
  - слабкий розвиток громадянського суспільства, що обмежує участь громадян у суспільному житті та захисту своїх прав;
- *особистісні:*
  - психологічні проблеми: депресія, тривожність, інші психологічні розлади;
  - залежності: алкогольна, наркотична, комп'ютерна та інші види;
  - неналежний рівень освіти та професійних навичок.

На формування особистості людини, особливо у дитячому та підлітковому віці, суттєво впливає *сім'я*, сімейні стосунки. Родинне виховання для дитини, а в дорослому житті, підтримка тісних родинних стосунків є важливим компонентом соціального благополуччя особистості. Батьки мають суттєвий вплив на життя молодих людей. Так, за результатами опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири», проведеного у 2017 році компанією GfK Ukraine, 77% молодих людей віком 14-29 років вказали, що думка батьків суттєво впливає на ними важливих рішень. З віком вплив батьків зменшується, однак все одно залишається суттєвим для 56% молодих людей у віці від 25 до 29 років батьки є тими, хто має найбільший вплив на прийняття важливих рішень. Лише 24% молодих чоловіків та 17% молодих жінок заявили, що приймають важливі рішення винятково на власний розсуд.

Одним із чинників, що можна розглядати як фактор ризику формування асоціальної поведінки та відторгнення молодих людей від соціального середовища, є негативні життєві обставини батьківської сім'ї, а саме: насильство над дітьми, асоціальна поведінка батьків, безвідповідальне батьківство. На кінець 2022 року за даними Державної служби статистики України кількість дітей, які за певних життєвих обставин залишилися без батьківської опіки (дітисироти та діти, позбавлені батьківського піклування) складала 59,7 тис. осіб [37].

Якщо до 2022 року причинами сирітства переважно була асоціальна поведінка батьків і безвідповідальне батьківство, то з початком повномасштабного військового вторгнення зростає кількість дітей, які не мають

можливості виховуватися у рідній родині унаслідок військових дій. За даними Національної соціальної сервісної служби України (з 24 лютого 2022 року по 30 грудня 2023 року) територіальними громадами було виявлено 12 963 дитини, які з різних обставин залишилися без батьківського піклування, з них 1 763 (13,6%) – через військову агресію. Дітям було оформлено статус «сирота» або «позбавлений батьківського піклування» за таких обставин:

- внаслідок перебування батьків на окупованих територіях чи там, де ведуться бойові дії (690 дітей);
- смерть або загибель батьків (256 дітей);
- батьки зникли безвісти за особливих обставин (40 дітей);
- батьки є військовополоненими та перебувають на території держави-агресора (12 дітей);
- відсутність документального підтвердження факту смерті батьків (145 дітей).

Відторгнення від соціального середовища може відбуватися не лише за певними особистісними та соціальними ознаками, а й за «соціальним статусом»: у суспільстві існують певні стереотипи негативного сприйняття окремих соціальних груп. Найбільші труднощі у спілкуванні та взаємодії з оточенням мають вразливі групи населення. За результатами опитування населення України, праведного Центром «Соціальний моніторинг» у 2020 році за методикою «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey, WVS), українці висловили своє небажання жити поряд з п'яницями і алкоголіками, 66,1% з наркозалежними, 44,8% з гомосексуалістами, 36,4% з людьми, хворими на ВІЛ. Дещо менший рівень соціального відторгнення серед українців таких соціальних груп як іммігранти, іноземні працівники (27,1%); люди, які розмовляють іншою мовою (25,9%); люди іншої національності (24,8%); неодружені пари, що проживають разом (24,3%); люди, які сповідують іншу релігію (22,5%). Наслідком негативного ставлення населення до окремих соціальних груп є причиною їхньої маргіналізації та соціальної ексклюзії.

Відторгнення через використання засобів комунікації

Розвиток інформаційних технологій впливає на суспільство, трансформує соціальний простір: впровадження новітніх інформаційних ресурсів дає змогу суб'єктам обмінюватися інформацією на різних рівнях: глобальному, національному, регіональному, галузевому чи локальному [20, с.124]. Інформаційно-комунікаційні технології стали невід'ємною складовою життя сучасної людини і суттєво впливають на розвиток особистості, формування міжособистісного спілкування та норми соціальної поведінки.

Результати соціологічних досліджень свідчать, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології, зокрема інтернет, стають більш доступними та набувають усе більшого поширення серед населення України. Так за

результатами дослідження «Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2024 році, частка регулярних користувачів інтернету (користуються інтернетом 3 години і більше щодня) в Україні протягом 2023 року зросла з 72% до 80%. Користувалися інтернетом нерегулярно (2–3 години на тиждень і рідше) 11%, у 2022 році – 13%. Не користувалися інтернетом узагалі 9% учасників опитування (у 2022 році – 14%). Серед вразливих груп населення найбільше користуються інтернетом внутрішньо переміщені особи, батьки дітей з інвалідністю; батьки/матері одинаки, які самі виховують дітей, ветерани війни: 81–86% з них регулярні користувачі. Дещо менше користуються інтернетом люди з інвалідністю (76%). Найрідше користуються інтернетом люди похилого віку – 50% роблять це щодня, тоді як 30% узагалі не користуються.

Інтернет є корисним інформаційним ресурсом, що використовується людьми для особистісного спілкування, отримання інформації, сприяє економічній активності, є засобом працевлаштування, оформлення необхідних документів тощо. Одним із широковживаних в Україні інформаційним інтернет-ресурсом є державні електронні послуги. А результатами оцінки населенням державних електронних послуг: 64% учасників опитування протягом 2023 року користувалися певними е-послугами, половина (51%) скористалися інтернет-ресурсом Дія. Переваги електронних послуг набули особливої значущості в період повномасштабної війни, оскільки отримати їх можна незалежно від повітряної тривоги та місця перебування.

Комп'ютерні технології та інтернет, безперечно, є потужним сучасним комунікаційними засобами. З одного боку, вони є важливим джерелом найрізноманітнішої інформації та забезпечують її швидкий пошук, що дає змогу більш раціонально використовувати час та отримувати необхідні дані. З іншого, зі зростанням популярності використання комп'ютерів та мережі інтернет виникли проблеми, пов'язані негативним соціально-психологічним впливом новітніх технологій на особистість. Захоплення віртуальним простором, проведення тривалого часу за комп'ютером (іноді до 18 годин на добу) спричиняє психічні розлади, що супроводжуються станом стурбованості, тривоги, емоційного збудження, внутрішньої напруженості.

Існує ряд іноземних досліджень впливу комп'ютера на особистість, що підтверджують наявність впливу комп'ютерної діяльності на відхід від реальності шляхом штучної зміни психологічного стану і ціннісних пріоритетів. У західних країнах існує офіційний термін «патологічне використання комп'ютера» (PCU – pathological computer use) або «комп'ютерна залежність». В даний час PCU вживається для більш широкої категорії розладів, а терміни «комп'ютерна залежність», «інтернет-залежність» використовується для позначення патологічного використання комп'ютера для залучення в соціальні взаємодії [41].

Чинники формування інтернет-залежної поведінки можна поділити на три основні групи [38]:

1) *психологічні* (зовнішні та внутрішні):

- зовнішні: реалізації фантазій, самоствердження за рахунок створення віртуального образу, наближеного до «Я-ідеального»; брак визнання та уваги; втеча від проблем реальності; «ефект потоку»; простота самореалізації у творчості та самовираженні; патологічна ідентифікація з протилежною статтю, доступність кіберсексу;

- внутрішні: неадекватна самооцінка, низький рівень самоповаги аж до неприйняття образу «Я»; несформованість мотивації досягнення мети, низький рівень розвитку самоусвідомлення, відсутність навичок рефлексії, дефіцит самоконтролю; індивідуальна пасивна життєва позиція; низький рівень комунікативних здібностей, соромливість, соціальна фобія; тенденція до втечі від реальності в ситуації фрустрації; емоційна нестійкість, депресивні стани, загострене відчуття самотності; загальна вразливість системи саморегуляції;

2) *соціально-психологічні*: необхідність самоствердження людини в суспільстві; потужне розширення меж спілкування особистості; легкість знаходження однодумців та емоційно близьких людей, задоволення потреби в належності до соціальної групи та визнання; можливість втечі від реального життя та його проблем;

3) *соціальні*: тиск на особистість економічних, екологічних та інших соціальних проблем, соціальна дезадаптація; доступність комп'ютерних технологій; необізнаність населення щодо можливості та негативних наслідків залежності; відсутність програм допомоги залежним особам.

Широке використання комп'ютерних технологій та інтернет-ресурсу в повсякденному житті провокують виникнення різних форм залежності молоді від технологічних засобів. За результатами опитування учнівської молоді віком 14-17 років, проведеному у в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» (2019 р.) 23,9% підлітків повідомили про те, що в них псується настрій, коли не можна провести час у соціальних мережах, кожен десятий (9,4%) підліток проводив 6 годин або більше за грою на електронних гаджетах.

На сьогодні комп'ютерні технології досягли певного рівня, що дозволяє програмістам розробляти дуже реалістичні ігри з добрим графічним та звуковим оформленням. Зростає чисельність людей, яких називають «комп'ютерними фанатами» або «геймерами» (від англійського «game» – гра). Найбільш сильно під вплив комп'ютерних ігор підпадають діти та підлітки, оскільки події в комп'ютерних іграх не повторюються і відбуваються достатньо динамічно, а сам процес гри безперервний. Повне занурення у гру створює ефект участі гравця у віртуальній реальності, в деякому існуючому тільки для нього процесі. Саме ця

особливість комп'ютерних ігор ускладнює припинення гри, відволікає від виконання певних соціальних обов'язків у реальному житті.

Ігри на комп'ютері в мережі інтернет можуть спровокувати ігроманію, ігрову адикцію. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у 2019 році офіційно визнала так званий «ігровий розлад» хворобою і внесла його до нової Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних із здоров'ям (ICD-11). Серед описаних симптомів ігроманії – часті та тривалі ігрові сесії, збільшення пріоритету комп'ютерних ігор порівняно з іншими життєвими інтересами та повсякденною діяльністю. Загалом, для гравця геймінг стає життєвим пріоритетом, заради якого він готовий пожертвувати іншими справами [43].

Негативні наслідки активного використання дітьми та підлітками сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що провокують проблеми розвитку так і зміну поведінки особистості:

- *зміна способу життя:*
  - зміна життєвого світу внаслідок інтенсивного спілкування - зміни у суб'єктивному сприйнятті часу;
  - зміна системи цінностей - картина світу особистості трансформується у віртуальну реальність, що призводить до особливих, змінених, станів свідомості, формується «нова мораль», нові етичні норми;
  - зміна форм соціалізації - перехід від колективістської моделі на індивідуалістичну;
- *проблеми розвитку:* затримка розвитку, затримка мовного розвитку, проблеми з зосередженням уваги;
- *проблеми із здоров'ям:* деформація формування м'язових тканин; електромагнітне випромінювання; ожиріння;
- *психологічні проблеми,* комп'ютерна залежність, ігроманія [2, с.84-89].

Негативний вплив інформаційного простору на особистість може провокувати зміни як у психіці, так і світогляді та соціальній поведінці. Показником змін психічному здоров'ї людини може бути втрата адекватності індивідом у індивідуальному ставленні до світу, деградація особистості. Важливою особливістю інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну свідомість особи є те, що він може не помічатися й не усвідомлюватися як загроза [2, с.84].

Зміни поведінки і здоров'я людини, як наслідок активного та небезпечного використання інформаційних технологій у повсякденному житті, провокують соціальне відторгнення як через зміну світосприйняття самою особистістю, так і через поведінку, що відмежовує людину від соціуму, створює бар'єри реального, а не віртуального, спілкування та взаємодії.

Планування державної економічної та соціальної політики України має враховувати сучасні виклики і запроваджувати заходи та умови спрямовані попередження соціального виключення окремих осіб та соціальних груп, особливо тих, хто постраждав унаслідок воєнних дій. Впровадження заходів, спрямованих на соціальну інклюзію, необхідне для забезпечення рівних можливостей, справедливості та гармонійного розвитку суспільства, де кожен має право на повноцінну участь у житті громади.

1.3. Причини соціальної ексклюзії вразливих категорій населення

Соціальна ексклюзія, як багатогранне явище, охоплює різні аспекти життя людини, від економічного добробуту до психологічного комфорту. Вона проявляється у відчуженні від суспільства, обмеженні доступу до ресурсів та можливостей, а також у дискримінації та стигматизації. Особливо вразливими до відторгнення є певні категорії населення, які унаслідок складних життєвих обставин часто стикаються з додатковими бар'єрами та обмеженнями. Розуміння причин та наслідків соціальної ексклюзії вразливих категорій населення є ключовим для розробки ефективних стратегій соціальної підтримки та інклюзії, спрямованих на забезпечення їхніх прав та можливостей для повноцінного життя.

Особи з інвалідністю

Особи з інвалідністю через специфічні соціально-медичні потреби та проблеми мають певні обмеження щодо соціалізації особистості, що ускладнює, а іноді і унеможлиблює їхнє самостійне пристосування та життєзабезпечення. Ця категорія населення перебуває у «зоні соціального відторгнення» і потребує соціальної підтримки.

Особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист (Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні») [28].

Причинами інвалідності може бути загальне захворювання, інвалідність з дитинства, нещасний випадок на виробництві (трудова каліцтво чи інше ушкодження здоров'я), професійне захворювання, поранення, контузії, каліцтва, захворювання. *Основні обмеження життєдіяльності* осіб з інвалідністю можуть бути пов'язані з такими порушеннями і захворюваннями:

- порушення слуху і мови (глухі; ті, що слабочують, логопати);
- порушення зору (сліпі; ті, у кого слабкий зір);
- порушення інтелектуального розвитку (розумово відсталі; із затримкою психічного розвитку тощо);
- порушення опорно-рухового апарату;
- комплексні порушення психофізіологічного розвитку, (сліпоглухонімі; із дитячим церебральним паралічем у поєднанні з розумовою відсталістю тощо);
- хронічні соматичні захворювання;
- психоневрологічні захворювання [39].

Людина з інвалідністю внаслідок тих чи інших дефектів розвитку, які частково або повністю позбавляють можливості виконання нею звичайної для того чи іншого віку, статі та соціально-культурного оточення, ролі у суспільстві, задоволення культурних потреб, що призводить до соціальної неповноцінності або соціальної дефектності, руйнує процес соціалізації та інтегрування у суспільство. Наслідком таких руйнівних процесів є соціальна ізоляція та соціальне відторгнення.

За даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2023 р. в Україні чисельність осіб з інвалідністю становила 2 721,7 тис. осіб (2 725,8 тис. осіб у 2022 р). Протягом 2022 року чисельність осіб з інвалідністю зменшилась в Україні на 4,1 тис. осіб. Дітей з інвалідністю віком до 18 років налічувалося 156 тис. осіб, що складало 5,7% від загальної кількості осіб з інвалідністю [37].

Інвалідність стосується не лише стану здоров'я людини чи медичних проблем, це явище, що відображає взаємодію між особливостями людини і суспільства, в якому вона живе. Люди, які мають інвалідність, стикаються із проблемами практично у всіх сферах життя. Основні проблеми з якими стикаються особи з інвалідністю різного віку та провокують їхнє соціальне відторгнення, визначені у доповідях щодо становища людей з інвалідністю, підготовлених Міністерством соціальної політики у 2008 і 2013 роках. Зокрема, проблеми осіб з інвалідністю пов'язані з наявністю бар'єрів у доступі до житлових та громадських приміщень, усіх видів громадського транспорту; пошуком роботи та працевлаштуванням; отриманням освіти; забезпеченням на належному рівні специфічними медичними послугами та медичними засобами; обмеженим доступом до інформації [29].

Окремої уваги та соціальної підтримки потребують *діти з інвалідністю* і сім'ї, які виховують таких дітей.

Дитина з інвалідністю – дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту (стаття 1, Закон України «Про охорону дитинства»).

Питання соціальної підтримки дітей з інвалідністю є особливо значущим, враховуючи стійку тенденцією збільшення частки таких дітей серед всього дитячого населення. За інформацією Державної служби статистики України на 1 січня 2022 року в країні проживало 162,2 тис. дітей з інвалідністю, що становило 2,2 % від загальної кількості дітей, тоді як на початок 2015 року цей показник складав 1,8 %.

Основні потреби і проблеми дітей з інвалідністю та відповідні форми соціальної підтримки, спрямовані на їх подолання наведено у таблиці 1.2. .

Таблиця 1.2. Проблеми та потреби дітей з інвалідністю та форми соціальної підтримки

Проблеми/ потреби	Вплив на життя та розвиток дитини	Форми соціальної підтримки
Фізичні обмеження	У дітей з вадами фізичного розвитку можуть бути проблеми з мобільністю, доглядом, реабілітацією, самообслуговуванням	Забезпечення руховими візками, апаратами або іншими пристроями для повноцінного фізичного розвитку і життєзабезпечення
Медичні потреби	Деякі діти з інвалідністю можуть потребувати постійного медичного нагляду, лікування та медичних процедур	Спеціалізований догляд
Освіта та розвиток	Діти з інвалідністю мають право на доступ до якісної освіти, але часто потребують спеціалізованого підходу до навчання	Інклюзивна освіта, спеціалізовані класи/ групи, робота з реабілітологом, логопедом, іншими спеціалістами
Соціальна ізоляція	Діти з інвалідністю можуть відчувати соціальну ізоляцію через фізичні обмеження або стигматизацію	Залучення дітей до участі у соціальних заходах та активностях з однолітками
Фінансові та матеріальні потреби	Сім'ї, які виховують дітей з інвалідністю, можуть мати фінансові проблеми через додаткові витрати на медичний догляд і спеціальні послуги	Фінансова підтримка та доступ до соціально-економічних послуг
Психологічна підтримка	Діти з інвалідністю можуть зазнавати стресу, тривоги та депресії через особливості свого розвитку	Соціально-психологічна підтримка, консультування

Джерело: [23].

Особи з інвалідністю стикаються з проблемами практично у всіх життєвих сферах, що формує їхню соціальну ізоляцію, провокує соціальне відторгнення.

Детальний перелік чинників, що провокують соціальну ексклюзію осіб з інвалідністю різного віку, визначено за результатами наукового дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді (2012 р.). Основні соціальні ризики людей з інвалідністю зосереджені у 8 основних сферах [35]:

- *матеріальне забезпечення* (різниця між реальним прожитковим мінімумом і встановленими виплатами по інвалідності, невідповідність встановлених законодавством пільг потребам інвалідів, обмеженість безкоштовного забезпечення технічними і медичними засобами лікування, реабілітації, компенсації вад і захворювань);

- *медичне обслуговування* (недостатня кількість і якість послуг безкоштовного лікування, а також профілактики, реабілітації і ранньої діагностики інвалідності, брак спеціалізованих закладів і кваліфікованих фахівців, особливо в невеликих населених пунктах, обмеженість заходів щодо оздоровлення і санаторного лікування, зокрема брак путівок для дітей з батьками);

- *психологічна допомога* (нестача відповідних осередків і фахівців, матеріально-технічного та інформаційно-методичного забезпечення інноваційних методів роботи);

- *освіта і професійне навчання* (обмеженість спеціальних груп у дитячих садках і спеціальних класів у загальноосвітніх школах, спеціальних шкіл, особливо в невеликих населених пунктах, недостатня якість надомного навчання і спеціальної підготовки педагогів, що його здійснюють, недостатність закладів професійного навчання і можливостей безкоштовного продовження освіти);

- *працевлаштування* (невиконання законодавчих квот щодо працевлаштування осіб з інвалідністю, нестача спеціальних робочих місць, прийняттого режиму і умов праці, обмежена можливість організації надомної праці, нестача спеціалізованих підприємств, неефективність заходів Державної служби зайнятості);

- *спілкування, заняття улюбленими справами* (нестача осередків-клубів, денних центрів соціальної адаптації, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з інвалідністю, творчих майстерень тощо, інноваційних форм роботи – груп взаємодопомоги, спеціальних змін у таборах відпочинку, інших форм роботи державних і громадських організацій, які займаються проблемами інвалідності);

- *підготовка дітей і молоді до самостійного життя* (нестача центрів соціальної адаптації, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з інвалідністю, закладів професійної орієнтації і навчання, діяльності

щодо сприяння працевлаштуванню, створення спеціалізованих служб знайомств тощо);

- *бар'єри пересування* (невиконання вимог законодавства щодо пристосування будівельних споруд і транспорту до потреб людей з інвалідністю, відсутність транспортних пілґ, недостатня пристосованість соціальної інфраструктури, зокрема навчальних закладів, робочих місць, медичних установ, для осіб з обмеженою мобільністю).

Військова агресія Росії, що розпочалася з анексії окремих територій у 2014 році, та повномасштабне вторгнення на територію України ворожих військ у 2022 році, є причиною збільшення кількості осіб, які отримали інвалідність через поранення, контузію каліцтво, тяжке захворювання під час участі у військових діях.

Особи з інвалідністю внаслідок війни – особи з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Другої світової воєн або з участю в бойових діях у мирний час [30].

На офіційному сайті Міністерства у справах ветеранів України на 1 січня 2022 року було зареєстровано 68 тис. осіб, які отримали інвалідність I та II групи внаслідок війни. Офіційної статистики наразі не оприлюднюється, але за даними Міністерства соціальної політики за два роки війни кількість людей з інвалідністю зросла на 300 тисяч.

За результатами опитування «Шлях пораненого: потреби, проблеми та бачення майбутнього» (2023 рік) 60% військовослужбовців, які отримали поранення, у майбутньому потребуватимуть медичну допомогу та комплексну реабілітацію. Третина військовослужбовців (32%), які отримали поранення, відчують страх, коли думають що будуть робити після війни. Переважно поранені військові бояться, що: держава про них забуде (72% серед тих, хто відчуває страх); не зможуть знайти роботу (55%); не зможуть призвичаїтися до мирного життя (49%); поранення може вплинути на ставлення з боку оточуючих (35%).

У осіб з інвалідністю унаслідок війни виникають проблеми проходження медичних комісій, зокрема що стосується щорічного проходження комісії для продовження інвалідності навіть при відсутності кінцівок тощо.

Провокують стигматизацію та соціальне відторгнення осіб з інвалідністю негативні стереотипи, що існують у соціальному оточенні, сприйняття людей з інвалідністю як «недієздатних», «обтяжливих», що обмежує їхні можливості до самореалізації та спілкування. Стигматизація, фізичні обмеження та соціальні бар'єри часто провокують почуття ізоляції, депресію та низьку самооцінку таких осіб, що ускладнює їхню соціальну інтеграцію та сприяє соціальному відторгненню.

Ветерани війни

Особи, які брали участь у воєнних діях, незалежно від соціального статусу та стану здоров'я, є соціально вразливою категорією населення, і конче потребують соціальної підтримки та допомоги після повернення із зони бойових дій, у період адаптації до цивільного життя. За результатами соціологічного дослідження «Реінтеграція ветеранів», проведеного у 2019 році Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) спільно з Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у 60% ветеранів та ветеранок виникли труднощі під час повернення з військової служби. Організація соціальної роботи з ветеранами війни та членами їхніх родин на місцевому рівні є нагальною потребою, враховуючи що воєнні дії тривають і кількість військових, які є учасниками війни щорічно збільшується.

Соціальний статус «ветеран війни» мають особи, «які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав». Особи, які брали участь у бойових діях у період воєнного вторгнення Росії на територію України у 2014-2024 роках відповідно до Закону України « Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993), отримують статус «учасники бойових дій» [30].

Учасники бойових дій – особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час [30].

Оформлення соціального статусу «учасник бойових дій» унормовано Порядком надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які виконували бойове (службове) завдання із захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в умовах безпосереднього зіткнення та вогневого контакту з військовими формуваннями інших держав і незаконними збройними формуваннями, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України (2020).

Офіційна статистка щодо кількості учасників бойових дій у період воєнного стану в країні не оприлюднюється. За інформацією Міністерства у справах ветеранів України станом на 1 січня 2022 року в Україні налічувалося майже півмільйона (493,6 тис.) учасників бойових дій. Враховуючи невизначеність

терміну воєнних дій на території України та збільшення складу Збройних Сил України, можна передбачити подальше зростання кількості осіб із статусом учасників бойових дій та з інвалідністю внаслідок війни. Окремі експерти визнають що їхня кількість може сягнути 5 млн осіб, з яких кожен п'ятий – молода людина віком до 35 років [40].

Збільшення кількості осіб із статусом учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни є серйозним викликом для українського суспільства щодо забезпечення соціального захисту, медичної допомоги, психологічної підтримки та реабілітації для цих осіб. За результатами соціологічного дослідження «Повертаємось з війни!» (2023) при поверненні із зони бойових дій ветерани/ки потребують фахової медичної допомоги оздоровлення та фізичної реабілітації: 64,1% потребують медичної допомоги, 52,0% – оздоровлення та фізичної реабілітації, 33,0% – психологічної допомоги. Найбільш затребуваною соціально-психологічної підтримкою, яку потребують ветерани після повернення до цивільного життя, є консультації психолога, який має досвід військової служби чи роботи з ветеранами (63,4%). У майбутньому ветерани війни також потребуватимуть послуг з оздоровлення та фізичної реабілітації (76,5%), медичної допомоги (42,5%), психологічної допомоги (28,8%).

Нагальні проблеми і потреби ветеранів війни, що виникають при поверненні до цивільного життя, за результатами соціологічних досліджень останніх років наведено у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3. Проблеми та потреби ветеранів війни при поверненні до цивільного життя (за результатами соціологічних досліджень)

Потреби	Проблеми ветеранів
Адаптація до умов цивільного життя	<p>Зміна світогляду та конфлікти з оточуючими</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓Участь у бойових діях змінює світогляд на життя та оточення: 95,8% ветеранів визнають що участь у воєнних діях назавжди змінила їх життя. ✓У військовослужбовців виникають конфліктні ситуації з оточуючими за таких причин: <ul style="list-style-type: none"> - цивільні люди не розуміють, що пережили ветерани; - наявні психологічні розлади; - військові не сприймають цивільного життя, «мирне населення і ветерани живуть в різних вимірах»; - конфлікти під час оформлення та/або отримання ветеранами/ками пільгових послуг, позачергового обслуговування тощо»; - висловлюються думки, що воюють ветерани тільки через можливість заробити гроші; - байдужість і неповага оточуючих до військових

Продовження табл. 1.3

Потреби	Проблеми ветеранів
Оформлення статусу учасника бойових дій та/або особи з інвалідністю внаслідок війни	<p>Проблеми з оформленням статусу:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ 51,4% військових мали труднощі під час оформлення посвідчення учасника/ці бойових дій; 85,6% - при оформленні посвідчення особи з інвалідністю внаслідок війни; ✓ час очікування оформлення статусу становить понад 6 місяців
Медична допомога, реабілітація	<ul style="list-style-type: none"> - Доступ ветеранів до медичних послуг обмежений за таких причин: дискомфорт у спілкуванні із цивільними людьми загалом; незадовільна якість наданих послуг; у цивільних лікарів бракує знань і навичок роботи з військовими та травмами, отриманими на війні; корупція у медичних закладах. ✓ Проблеми у отриманні гарантованих соціально-медичних послуг: 22% ветеранів не отримали безкоштовні ліки за рецептами, 32% – безкоштовне санаторно-курортне лікування (реабілітацію). - Проблеми проходження медичної комісії через такі причини: бюрократія; необхідність оформлення значної кількості документів; необхідність постійно переоформлювати документи через невідповідність форм і вимог різних відомств, або вплив терміну їх дійсності. ✓ У половини військовослужбовців (51%), які отримали поранення, виникли труднощі при проходженні військово-лікарської комісії (ВЛК)
Стереотипи у суспільстві	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У ЗМІ поширюється думка, що майже 90% учасників бойових дій мають посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що позиціонує ветеранів як людей, небезпечних для суспільства (в інтерпретації соцмереж – 93% ветеранів) ✓ Наявність упередженого та несправедливого ставлення до ветеранів: під час користування пільгами на проїзд у громадському транспорті, отриманні медичних послуг, висловлювання на кшталт «людина пішла воювати за гроші або через певні привілеї чи пільги у майбутньому»
Упереджене ставлення фахівців	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Упереджене ставлення фахівців центрів зайнятості і центрів соціального обслуговування до ветеранів. ✓ Недобррозичливе ставлення до ветеранів при отриманні послуг: 14% – стикалися із хоча б одним випадком упередженого або несправедливого ставлення під час отримання медичних послуг; 11% – під час реєстрації на отримання пільг; 10% – під час отримання адміністративних послуг в установах соціального захисту

Продовження табл. 1.3

Потреби	Проблеми ветеранів
Недостатня обізнаність щодо гарантованих послуг та пільг, механізмів їх отримання	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Про недостатню поінформованість вказали 87% ветеранів і хотіли би дізнатися більше про гарантовані ветеранам пільги та можливості їх отримати ✓ Ветерани мають обмежену інформацію про взаємодію військових з лікувальними закладами та військовими частинами ✓ Неналежна інформованість ветеранів обмежує доступність послуг і ускладнює реінтеграцію, особливо тих, хто отримав поранення або інвалідність унаслідок війни
Працевлаштування	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Планують повертатися у зону бойових дій після проходження лікування і реабілітації, навіть після серйозних поранень, 84,7% військовослужбовців. ✓ Переважна більшість ветеранів не мають наміру відкривати власну справу через нестачу коштів, незнання ринку та покупців, низький попит, нестабільність державної економіки та законодавчих норм. ✓ У роботодавців існують негативні стереотипи щодо психічного стану ветеранів прояву неконтрольованих емоцій; проблем зі здоров'ям, алкозалежності тощо

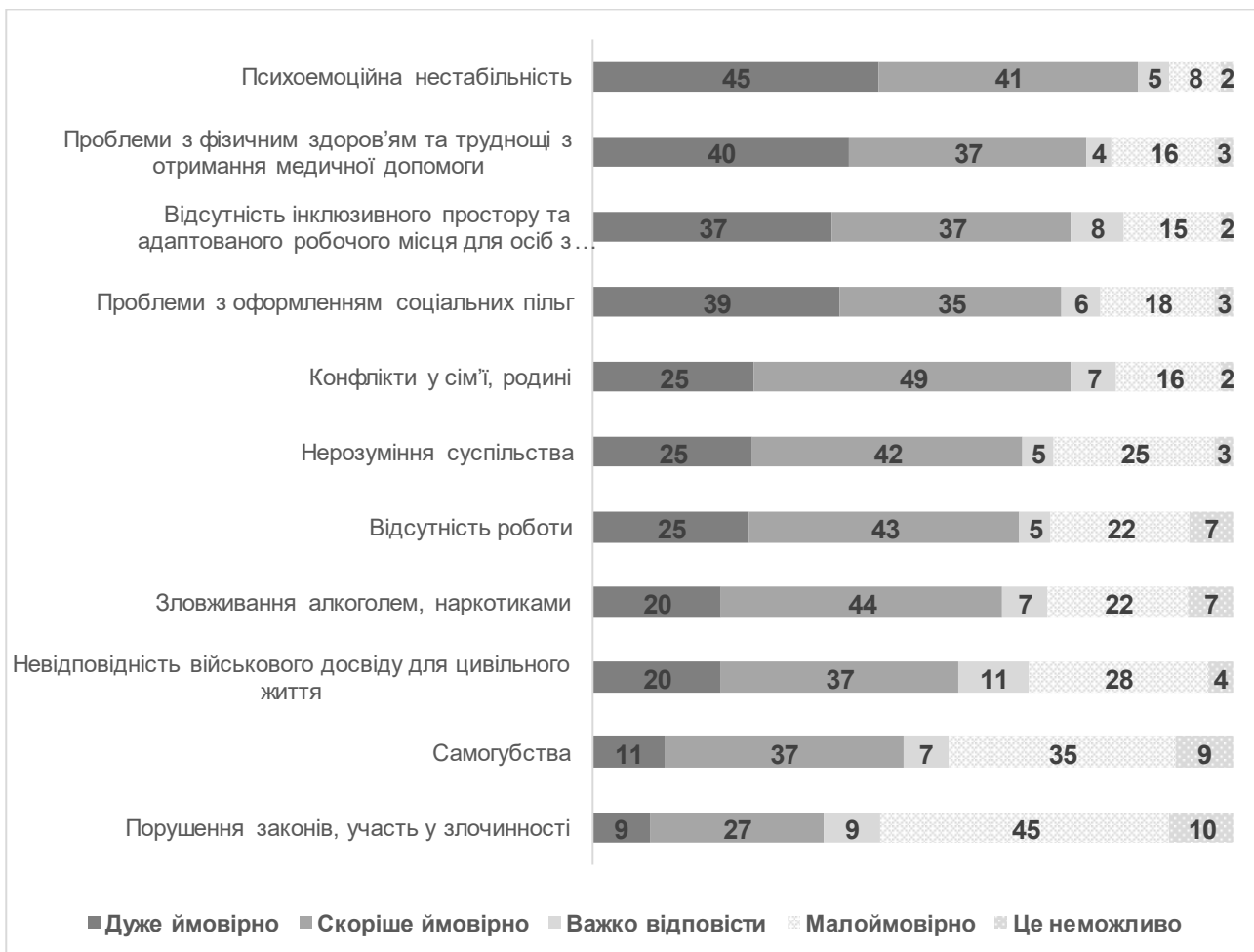
Джерело: розроблено І. Пешою за результатами соціологічних досліджень.

Найбільш поширені проблеми, з якими стикаються ветерани війни та особи з інвалідністю унаслідок війни після повернення додому [23]:

- проблеми адаптації до цивільного життя;
- безробіття через відсутність необхідних навичок або обмежену мобільність у зв'язку з проблемами із здоров'ям, поранення, каліцтво;
- проблеми зі здоров'ям: фізичні проблеми або хвороби, набуті унаслідок бойових дій, які потребують довгострокового лікування або оформлення інвалідності;
- проблеми у сімейному оточенні: віддаленість від родини, зміна світогляду та проблеми у адаптації до цивільного життя провокують сімейні конфлікти, нерозуміння з боку рідних;
- посттравматичний стресовий розлад (ПТСР): стресові і травмуючі навантаження, які переживають учасники бойових дій можуть спровокувати поведінкові, психологічні і емоційні проблем;
- залежність від алкоголю або наркотиків: ветерани можуть використовувати алкоголь або наркотики як спосіб впоратися з емоційними та психологічними проблемами;
- бюрократичні перепони у оформленні документів, отриманні соціальної допомоги, медичних послуг та соціальних послуг;

- негативні стереотипи та стигма з боку оточуючих, які можуть впливати на їхню самооцінку ветеранів/нок, можливість знайти роботу, інтегруватися у суспільство.

Результати опитування населення України «Образ ветеранів в українському суспільстві», поведеного у 2024 році Соціологічною групою «Рейтинг», оцінюють ймовірності виникнення у ветеранів проблемних питань після повернення до цивільного життя. Найбільш вірогідним ризиком для військових респонденти визнали психоемоційну нестабільність – 86% (відповіді «дуже ймовірно» і «скоріше ймовірно»). Наступними найбільш ризикованими проблемами цивільної адаптації військовослужбовців є: проблеми з фізичним здоров'ям та труднощами з отриманням медичної допомоги – 77% відповідно; відсутність інклюзивного простору та адаптованого робочого місця для осіб з інвалідністю, проблеми з оформленням соціальних пільг, конфлікти у сім'ї, родині по 74% відповідей респондентів (див. рис.1.3).

Рис. 1.3. Відповіді респондентів на питання «Оцініть ступінь ризику таких явищ з ветеранами, які повернуться з російсько-української війни?», %, N=1000

Джерело: Результати двадцять сьомого загальнонаціонального опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» (2-5 березня 2024 року). Група Рейтинг.

Перелічені соціальні та психологічні проблеми, з якими стикаються військові після демобілізації, можуть провокувати ізоляцію і маргіналізацію учасників бойових дій, відторгнення від соціального життя. Ветерани після повернення до цивільного життя потребують надання широкого спектру супровідних послуг у оформленні пільг, субсидій, соціальних виплат, допомоги у вирішенні життєвих проблем, подолання труднощів і психологічного навантаження.

Внутрішньо переміщені особи

Через анексія Росією частини території України, що розпочалася у 2014 році, а потім повномасштабне військове вторгнення 2022 року, мільйони українців були змушені покинути свої домівки та стати внутрішньо переміщеними особами. Вимушене переселення пов'язано з суттєвими економічними, соціальними, психологічними потрясіннями, корінним чином змінює життя людини або сім'ї.

Внутрішньо переміщеною особою (ВПО) є особа, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [26].

Соціальний статус «внутрішньо переміщена особа», підтверджується довідкою, що оформлюється відповідно до Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, затвердженого постановою кабінету Міністрів України у 2014 році. Відомості про внутрішньо переміщених осіб, що оформили довідки, містяться у Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб, що діє при Міністерстві соціальної політики України.

Кількість і регіони розміщення внутрішньо переміщених осіб весь час змінюються – люди повертаються до постійного місця проживання, переїжджають у мажах України або емігрують за кордон. Простежити міграцію ВПО можна за результатами експрес-оцінювань населення України, що регулярно проводяться Представництвом Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні, починаючи з березня 2022 року.

За результатами оцінювання МОМ у березні 2022 року 14,7% загального населення були внутрішньо переміщеними особами в межах України, що дорівнювало 6,48 млн осіб. А в травні 2022 року кількість біженців становила 8,03 млн осіб, що склало 18,2% загального населення.

За оцінками МОМ у серпні 2024 року фактична чисельність внутрішньо переміщених осіб в Україні складала 3,67 млн осіб, повернулися до свого звичного місця проживання 4,40 млн осіб. Найбільше ВПО приймають Харківська (13%) і Дніпропетровська (12%) області. Більшість (69%) переселенців висловили намір залишатися у фактичному місці перебування

упродовж наступних трьох місяців і довше а 14% обмірковують можливість повернутися до свого постійного місця проживання.

Вимушено переміщені особи, облаштовуючи життя у приймаючих громадах, стикаються з численними серйозними проблемами і викликами як матеріального забезпечення, так і соціально-психологічного стану. Категорії потреб вимушено переміщених осіб у серпні 2024 року, порівняно з населенням, яке не змінило місця свого проживання, наведено в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4. Категорії потреб внутрішньо переміщених в серпні 2024 року, у %

Категорії потреб	Внутрішньо переміщені особи	Особи, які не змінювали місце проживання
Павербанки та генератори	59	33
Медикаменти	40	30
Житло	34	5
Можливості для заробітку	34	24
Продовольство	33	19
Медичні послуги	31	24
Одяг та інші непродовольчі товари	29	13
Засоби гігієни	28	10
Будівельні/ремонтні матеріали	24	34
Доступ до належної освіти	19	13
Послуги охорони психічного здоров'я	17	14
Підтримка людей з інвалідністю	16	19
Послуги з юридичного консультування	15	12

Джерело: Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17, 17 серпня 2024 року. Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. 2024.

Основні проблеми внутрішньо переміщених осіб, які через воєнні дії емігрували з постійного місця проживання внаслідок: втрата дому і стабільності, психологічні травми, втрата родини, обмежений доступ до освіти та медичної допомоги, проблеми працевлаштування, соціальна ізоляція, небезпека насильства та злочинності, відсутність перспективи (див. табл.1.5).

Особи та сім'ї, які були вимушені залишити постійне місце проживання через військові дії перебувають у стані соціальної депривації і потребують як матеріальної так і психологічної підтримки у приймаючих громадах.

Таблиця 1.5. Проблеми з якими стикаються внутрішньо переміщені особи

Проблема	Зміст
Втрата дому і стабільності	Вимушена міграція призводить до втрати рідного дому, місця проживання та стабільності, людині важко адаптуватися до нових умов і відмовлятися від звичного стилю життя
Психологічні травми	Воєнні дії та вимушена еміграція можуть мати серйозні травмуючі наслідки, провокувати психічні проблеми такі як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресію тощо
Втрата родини	Люди можуть втратити членів родини або бути розділеними з ними через війну, що провокує психологічний стрес і втрату підтримки
Доступ до освіти	Вимушені переміщення можуть обмежити можливості дітей та молоді отримати якісну освіту, що може призвести до втрати навчальних можливостей і обмеження майбутнього потенціалу
Проблеми працевлаштування	Переселенці мають проблеми з пошуком роботи або доступом до економічних ресурсів, що може призвести до матеріальної скрути
Соціальна ізоляція	Вимушені переселенці можуть відчувати себе ізольованими в новому середовищі, особливо якщо їхні культурні та мовні традиції відрізняються від місцевого населення
Небезпека насильства та злочинності	Переселенці можуть стати більш вразливими перед насильством і злочинністю, оскільки вони опиняються в незнайомому середовищі без адекватного захисту та підтримки
Доступ до медичної допомоги	Вимушені переселенці можуть мати обмежений доступ до медичної допомоги та медичних послуг, що становитиме загрозу їхньому здоров'ю та благополуччю
Відсутність перспективи	Відсутність стабільності та невизначеність майбутнього можуть провокувати відчуття втрати надій та перспектив, що негативно впливає на психологічний стан особистості

Джерело: [23].

Молодь із числа дітей-сиріт та дітей, вихованці інтернатних закладів

Молоді люди, які мають ризики соціального відторгнення через умови життя та виховання, це вихованці інтернатних закладів, в тому числі і молодь із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування.

Випускники закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – особи, які перебували на повному державному забезпеченні у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, і закінчили своє перебування у зазначеному закладі у зв'язку із закінченням навчання (стаття 1 Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, часто зазнають глибокої психологічної травми через втрату батьків, звичного оточення, що негативно впливає на їхній емоційний розвиток. Ця травма може викликати проблеми з самоствердженням, низьку самооцінку, труднощі у взаємодії з іншими людьми, що сприяє їхній соціальній ізоляції. Молоді люди, які за певних життєвих обставин залишилися без піклування батьків, мають проблеми у соціалізації після виходу з-під опіки, особливо що стосується вихованців інтернатних закладів. М. Доннік визначає ряд особливостей організації життя та виховання у закладах інтернатного типу, що негативно впливають на розвиток і соціалізацію вихованців саме:

- деформація родинних зв'язків через важке минуле;
- вузьке коло спілкування через закритий колектив;
- несформований образ «Я»;
- відсутність соціальних навичок організації особистого життя;
- обмежені можливості у виборі професії;
- відсутність навичок вирішення власних проблем з офіційними структурами;
- соціальна незахищеність після виходу із закладів інтернатного типу;
- низькі адаптивні можливості до розумових та емоційних навантажень (більшість вихованців зорієнтовані на те, що «мені винні»);
- несформовані навички здорового способу життя;
- конформність, легка керованість, готовність бездумно виконувати чийсь вказівки;
- нечітка орієнтованість на майбутнє;
- емоційна бідність, спрощене розуміння самих себе, імпульсивність;
- обмеженість мотиваційної сфери;

- підвищена психічна тривожність, нерозвиненість емоційно-вольових характеристик;
- обмежена можливість адекватної статевої ідентифікації;
- у деяких випадках схильність ідеалізувати взаємини в сім'ї [5].

Через обмежені можливості розвитку практичних життєвих навичок, вихованці інтернатних закладів, часто не готові до самостійного життя після виходу з установи. Вони не мають навичок управління фінансами, ведення побуту, пошуку роботи, що значно ускладнює їхнє соціальне становище. Учні випускних класів інтернатних закладів мають страх перед майбутнім, викликаний переходом у самостійне життя, де дбати про себе, приймати рішення та планувати своє подальше життя потрібно буде самим, без будь-якої допомоги.

Труднощі входження випускників інтернатів у самостійне доросле життя в першу чергу пов'язані з обмеженістю соціальних контактів, відсутності моделі сімейних стосунків, патерналізмом, складністю сприйняття суспільно прийнятих норм поведінки тощо. Проблеми, що виникають у випускників інтернатів після закінчення навчання та провокують їхнє соціальне відторгнення, визначені за результатами соціологічних досліджень, стосуються організації самостійного життя, забезпечення житлом, продовження навчання, працевлаштування, матеріального забезпечення (див. табл. 1.6).

Таблиця 1.6. Проблеми життєзабезпечення осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вихованців інтернатних закладів

Потреби	Проблеми
Організація самостійного життя	<p>Адаптація до самостійного дорослого життя</p> <ul style="list-style-type: none"> - вихід у самостійне життя зумовлює необхідність встановлення випускниками інтернатних закладів нових соціальних зв'язків; - проблеми адаптації у соціумі пов'язані із забезпечення житлом; - проблеми побутового плану та самообслуговування; - перехід від тотальної ізоляції та контролю до цілковитої безконтрольності та свободи дій може призвести до втрати орієнтирів і цінностей; - ризик потрапити в складні життєві обставини і потреба системної соціальної підтримки; - несформованість позитивної моделі майбутньої власної сім'ї; - низький рівень професійної мотивації
Матеріальне забезпечення	<p>Низький рівень матеріального забезпечення</p> <ul style="list-style-type: none"> - труднощі працевлаштування під час навчання у закладі освіти та після його закінчення; - зайнятість на низькооплачуваних посадах; - відсутність необхідних фінансових та інформаційних ресурсів для початку власної справи, підприємництва чи самозайнятості

Продовження табл. 1.6

Потреби	Проблеми
Продовження навчання	<p>Питання матеріального забезпечення і влаштування при отриманні вищої або професійно-технічної освіти</p> <ul style="list-style-type: none"> - не завжди мають можливість під час вступу влаштуватись у гуртожиток через нестачу місць; - до зарахування у ВНЗ вони опиняються без житла (не влаштовуються у гуртожитки); - через нестачу грошей до отримання першої стипендії виникає ряд незручностей через невлаштованість побуту
Працевлаштування	<p>Проблеми із працевлаштуванням</p> <ul style="list-style-type: none"> - відсутність житла; - очікування рівня заробітної плати відповідно до розміру стипендії, яку отримують діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; - відсутність потреби місцевих підприємств у професіях, які отримують у випускники інтернатів; - труднощі в адаптації до професійного середовища через відсутність навичок самостійно дотримуватися трудової дисципліни
Забезпечення житлом	<p>Причини які заважають отримати гарантоване державою житло</p> <ul style="list-style-type: none"> - недостатньо сформований фонд соціального житла в країні; - неможливо стати на квартирний облік (нездатність/ невміння оформити необхідні документи, квартирний облік не оформлюється); - бюрократичні перепони і неузгодженість нормативних актів щодо оформлення гарантованого житла; - відсутність можливості отримати реєстрацію за місцем проживання, якщо є бажання та можливість працювати в іншому місті. <p>Причини що унеможливають проживання на наявній житловій площі</p> <ul style="list-style-type: none"> - родичі не мають бажання збільшувати кількість проживаючих у квартирі; - небажання самої дитини обтяжувати родичів своєю присутністю через невелику житлову площу, виникнення конфліктів, непорозумінь; - батьки, які проживають на житловій площі, ведуть асоціальний спосіб життя; - житло перебуває у такому стані, що неможливо жити, а коштів на його ремонт і облаштування немає; - випускникам вигідніше жити у гуртожитку, а не на власній житловій площі, оскільки немає коштів її утримувати.

Джерело: [23].

Суспільство часто сприймає дітей-сиріт і вихованців інтернатних закладів через призму стереотипів і негативних упереджень, що може стати джерелом стигматизації в освітніх закладах, на роботі та в інших соціальних сферах і призвести до їхньої маргіналізації та дискримінації. Специфічні особливості життя і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вихованців інтернатних закладів, проблеми в організації самостійного життя, що виникають після виходу із інтернату, створюють бар'єри на шляху їхньої повноцінної інтеграції у соціум, провокують соціальне відторгнення.

Особи, які звільнилися з місць позбавлення волі

Особи, які мають проблеми із законом, скоюють злочинні дії є маргіналізованою групою, соціальне відторгнення якої зумовлено як особистісними життєвими установками самих злочинців так і небажанням оточення підтримувати з ними стосунки. Людям, які порушують соціально прийнятні норми, вчиняють кримінальні злочини, властиві характерні особливості соціально-психологічного стану та поведінки, які визначаються терміном «антисоціальна поведінка».

Антисоціальна поведінка – це тип поведінки, який характеризується свідомим порушенням соціальних норм і правил, ворожістю до інших людей, агресією, зневагою до прав і потреб оточуючих, а також відсутністю емпатії. Особи з антисоціальною поведінкою часто схильні до імпульсивних дій, не враховують соціальні наслідки своїх вчинків і можуть здійснювати кримінальні або девіантні дії.

Основні фактори, що сприяють асоціальній та кримінальній поведінці та ускладнюють адаптацію таких осіб у суспільстві: соціальна дезадаптація, деформовані моральні цінності, антисоціальні настанови, знижена емпатія, імпульсивність, підвищена агресивність, схильність до ризикованої поведінки, низький рівень самоконтролю, брехливість і маніпулятивність, психологічні розлади (див. табл.1.7).

У разі скоєння кримінального злочину за рішенням суду відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях – кримінально-виконавчих установах закритого типу, що створюються для виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі. Особи, що скоїли кримінальні злочини у віці до 18 років та яким вироком суду визначено покарання у вигляді позбавлення волі утримуються у виховних установах (виховних колоніях). За інформацією з офіційного сайту кримінально-виконавчої служби в Україні на початок 2021 року в місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи України, які контролювалися українською владою, тобто без установ Криму та окупованої частини Донецької та Луганської областей, утримувалося 49,8 тис. осіб. Протягом 2020 року із установ звільнилося 12,9 тис. осіб.

Таблиця 1.7. Основні фактори, що сприяють формуванню асоціальної поведінки

Соціальна дезадаптація	виникає у результаті неспроможності особи інтегруватися в суспільні норми та правила, що може проявлятися в агресії, відчуженні або ворожості до соціальних інститутів
Деформовані моральні цінності	відхилення від загальноприйнятих моральних і етичних норм, які виправдовують антисоціальну поведінку або злочинну діяльність
Антісоціальні настанови	схильність до протиставлення себе суспільству та недовіра до інших людей або інституцій (зокрема, до влади та закону), що часто супроводжується відчуттям несправедливості світу
Знижена емпатія	недостатня здатність до співчуття або розуміння почуттів і стану інших людей, що полегшує вчинення насильницьких чи інших злочинів
Імпульсивність	схильність до імпульсивних рішень і дій без врахування наслідків, особливо в момент емоційного збудження або під впливом зовнішніх чинників (алкоголь, наркотики)
Підвищена агресивність	підвищений рівень агресії або схильні до насильницьких дій як способу вирішення конфліктів або задоволення власних потреб
Схильність до ризикованої поведінки	бажання отримати швидку вигоду або задоволення призводить до недооцінки ризиків, пов'язаних з вчиненням асоціальних вчинків, що часто супроводжується ризикованою поведінкою
Низький рівень самоконтролю	слабко розвинений самоконтроль, схильність до негайної реалізації власних бажань, навіть якщо це суперечить законам або нормам суспільства
Брехливість і маніпулятивність	використання брехні або маніпуляцій для досягнення своїх цілей, уникнення відповідальності
Психологічні розлади	психічні або особистісні розлади (наприклад, психопатія або соціопатія), що впливають на здатність приймати етичні рішення та усвідомлювати наслідки своїх дій

Джерело: розроблено І. Пешою.

Людина, які відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, переживає різку зміну стилю життя і відповідних потреб, що пов'язано із ізоляцією від соціуму. Різка зміна організації життя на момент потрапляння в умови ізоляції, специфічні потреби під час перебування в закладах позбавлення волі негативно впливають на особистість. Більшості засудженим притаманні специфічні стани – недовіра, підозрілість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності тощо. Вони провокуються специфічними умовами утримання засуджених, а саме:

- 1) ізоляцією від суспільства і розміщенням у замкненому середовищі;

- 2) обмеженням у задоволенні потреб, у першу чергу біологічних, через тотальну регламентацію поведінки;
- 3) примусовим включенням до одностатевих соціальних груп [22].

Жорстка регламентація поведінки правилами, що визначаються ворожим щодо засудженого середовищем, та наявність широкого спектру санкцій за їх порушення, формує пасивність і прагнення уникнути будь-яких змін. Перебування у постійному тісному оточенні вимагає від ув'язнених не лише постійно контролювати власні вчинки, але і прораховувати можливі варіанти поведінки партнерів по спілкуванню. Невдоволення і ворожість посилюються через те, що конфлікти, які виникають у мікро середовищі засуджених, важко врегулювати, а можливості змінити оточення немає. В умовах позбавлення волі, в ізоляції від суспільства, особистість засудженого зазнає значних змін, внаслідок яких найбільшу значущість для нього набувають вміння існувати в умовах колонії.

Особи, які готуються до звільнення, також перебувають у стресовому стані: навички життя у колонії не відповідають вимогам суспільного життя «на волі», адаптивні вміння та способи соціальної комунікації – втрачені. Для засуджених, які тривалий час відбували покарання, втратили соціально корисні зв'язки та здебільшого не мають житла, професії і навіть належної освіти, адаптація до життя на волі в сучасних умовах є дуже складною. Не всі звільнені особи мають змогу проживати у власних житлових приміщеннях, влаштуватися на роботу, близько третини з них мають проблеми психологічного характеру, майже половина – проблеми зі здоров'ям, що призводить до підвищення рівня безробіття, поширення соціально небезпечних хвороб та збільшення чисельності бездомних [24].

Соціальні проблеми тих, хто відбув покарання у виправних колоніях, можна об'єднати у п'ять основних груп: юридичні, матеріальні, психологічні, медичні і працевлаштування. Основні соціальні проблеми звільнених з місці позбавлення волі наведено у таблиці 1.8.

Проблеми осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, є взаємозалежними. Існує ряд специфічних чинників, які поворкують соціальні проблеми і які необхідно визначати на початковому етапі соціальної роботи: вік особи; термін відбування покарання; термін перебування на волі після звільнення; тип поселення, куди вона повертається; сімейний стан, стосунки з членами родини.

Ще одним вагомим фактором відторгнення осіб, які повертаються з місць позбавлення волі, є прояви дискримінації, неприйняття соціальним оточенням обставин їхнього життя. Бувши засуджені засвідчують, що зустрічалися з проблемами дискримінації з боку роботодавців, міліції, знайомих, з випадками шантажу минулим негативом біографії. Джерелом таких дискримінаційних проявів можуть бути навіть найближчі родичі.

Таблиця 1.8. Основні соціальні проблеми молоді, яка повертається з місць позбавлення волі

Групи проблем	Проблемні питання
Психологічні проблеми	<p>Психологічні травми та емоційні проблеми:</p> <ul style="list-style-type: none"> - неврівноваженість, нервовість, озлобленість, агресивність; - переконаність в негативному ставленні суспільства; - відчуття самотності, непотрібності в соціумі, у власних сім'ях; - несприйняття нової соціальної реальності; - гнітючі спогади про погане ставлення в місцях позбавлення волі
Юридичні питання	<p>Юридична безграмотність:</p> <ul style="list-style-type: none"> - незнання гарантованих прав, як в контексті громадян держави взагалі, так і тих, хто повертається з місць позбавлення волі; - необізнаність щодо назв, механізмів діяльності державних установ та відомств, які надають допомогу <p>Оформлення юридичних документів:</p> <ul style="list-style-type: none"> - отримання паспорта (як в обмін на довідку про звільнення, так і отримання вперше по досягненню повноліття); - оформлення реєстрації за місце проживання
Працевлаштування	<p>Проблеми з працевлаштуванням:</p> <ul style="list-style-type: none"> - неможливість відразу зареєструватися в центрі зайнятості; - термін оформлення документів (паспорт, прописка, військовий квиток) не дозволяє влаштуватися на постійну роботу, а лише на разову, тимчасову, низькооплачувану; - небажання роботодавців брати на роботу колишніх ув'язнених; - тим, хто повернувся з місць позбавлення волі, переважно пропонуються тимчасові та низькооплачувані робочі місця; - молоді люди на бажають працювати за отриманими в колоніях спеціальностями
Матеріальне забезпечення	<p>Обмежені матеріальні статки:</p> <ul style="list-style-type: none"> - відсутність грошей на проїзд у державні установи для оформлення необхідних документів; - оплата оформлення документів; - відсутність забезпечення нормального харчування, лікування, придбання одягу тощо; - відсутність можливості утримувати житло, сплачувати комунальні послуги
Медичне забезпечення	<p>Проблеми із здоров'ям та обмежений доступ до медичних послуг:</p> <ul style="list-style-type: none"> - умови перебування в установах позбавлення волі провокують захворювання шлунково-кишкового тракту, дихальних шляхів, шкірні захворювання - неможливість отримати медичні послуги через відсутність документів або ж грошей

Продовження табл. 1.8

Групи проблем	Проблемні питання
Освіта та профорієнтація	Обмежений доступ до освіти: - у виправних колоніях обмежені можливості здобувати професійно-технічну освіту - невідповідність рівня освіти та професійної кваліфікації вимогам роботодавців
Забезпечення житлом	Проблеми зі знаходженням житла: - родини можуть відмовитися від підтримки молоді; - відсутність житла
Соціальні проблеми	У молоді, яка повертається з місць позбавлення волі можуть виникнути соціальні проблеми: - соціальна ізоляція та відсутність підтримки; - втрата зв'язків з родиною та друзями; - вживання алкоголю та наркотичних речовин; - залежність від осіб з кримінальною поведінкою

Джерело: [23].

У випадку, якщо людина, яка звільнилася, не отримує належної соціальної підтримки, проблеми у відновленні соціального статусу та поверненні до нормальних умов життя можуть стати причиною рецидивів асоціальної поведінки, повторного скоєння кримінальних злочинів [17].

* * *

Наведений аналіз ризиків відторгнення окремих соціально вразливих груп визначає загальні проблеми, що провокують соціальну ізоляцію і депривацію людей відповідно до особистісних і соціальних чинників. Відсутність загальнодержавної системи моніторингу становища і оцінки потреб окремих соціально вразливих категорій населення не дає можливості реально оцінити рівень соціального відторгнення окремих соціальних груп. Що, в свою чергу, стримує формування реальних пріоритетів державної соціальної політики, впровадження ефективних форм соціальної роботи, спрямованих на соціальне залучення вразливих соціальних груп населення до громадського життя та розбудови країни.

Запитання для самоперевірки до розділу 1

1. Що таке соціальна ексклюзія?
2. Які основні ознаки соціальної ексклюзії?
3. Які основні чинники провокують соціальне виключення окремих людей та соціальних груп?
4. Які обставини порушують соціальну рівність окремих категорій населення в Україні?
5. Назвіть характерні причини поширення соціальної ексклюзії в Україні.
6. Які основні групи чинників спричиняють відторгнення населення України від послуг охорони здоров'я?
7. Які основні групи чинників спричиняють відторгнення населення України від якісної освіти?
8. Які ключові обмеження вільного доступу населення України до якісної освіти?
9. Які чинники зумовлюють відторгнення від соціального середовища населення України?
10. Які негативні наслідки активного використання дітьми та підлітками сучасних інформаційно-комунікаційних технологій?
11. Які причини провокують соціальну ексклюзію осіб з інвалідністю?
12. Які чинники провокують ізоляцію і маргіналізацію учасників бойових дій, відторгнення їх від соціального життя?

Література та посилання до розділу 1

1. Андрейко І. С. Соціальна ексклюзія як об'єкт соціально-політичних досліджень. *Політикус*: наук. журнал. 2020. № 5. С. 23–28.
2. Безпека дитини в інформаційно-комунікаційному просторі. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2016 року / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики. Київ, 2017. 188 с.
3. Галушка З.І., Соболева М.В. Соціальне виключення як об'єкт економічного аналізу. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2014. Вип.19 (160). С. 14-19. URL: http://visnyk.socionet.ru/files/160_14-19.pdf
4. Дитяча бідність: прогностні оцінки впливу війни на стан домогосподарств з дітьми. Аналітична записка / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/Ukraine%20Child%20Poverty%20Brief%202023%20ukr.pdf>

5. Доннік М. С. Проблеми молоді соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 3. С. 4-10.
6. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І.Д.Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
7. Європейська політика і соціальне партнерство в ЄС: довідник / Н.Г. Діденко, І.Я. Тодоров, О.Р. Чугріна, О.К. Міхеєва; за заг. ред. Н.Г. Діденко. Донецьк: ДонДУУ, 2012. 150 с.
8. Завгородня С. Економічна нерівність серед населення України в контексті забезпечення стійкості / Національний інститут стратегічних досліджень; Центр економічних і соціальних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_eknerivnist_19022024.pdf
9. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>
10. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року / Київська Школа Економіки. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf
11. Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика. *Економічний розвиток громади*. 2006. № 2. С. 2–6.
12. Карп'як О.М. Особливості прояву соціальної ексклюзії на сучасному етапі розвитку українського суспільства. *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум*: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (29 жовтня 2020 р.). Львів: Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2020. С. 102-106. URL: http://li-maup.edu.lviv.ua/uploads/media/content/Zbirnyk_MAUP_29102020.pdf#page=102
13. Кирилюк В.В. Соціальне виключення та включення: їх вплив на соціальну згуртованість суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: економічні науки*. Вип.6. 2014. С. 128.-132.
14. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1. С. 57-68. URL: <https://dse.org.ua/arhcive/15/5.pdf>
15. Міщук Г.Ю., Юрчик Г.М. Соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 166–181.
16. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

17. Мулярчук В.М., Романюк І.М. Особливості організації соціальної роботи із особами, які повернулись із місць позбавлення волі. *Вісник Національного університету оборони України*. № 2 (39). 2014. С.114-117.
18. Науково-аналітична доповідна записка «Проблемні питання соціальної політики щодо зменшення нерівності й соціальної ексклюзії окремих маргінальних груп»/ Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. URL:<http://www.google.com.ua/url?url=http://www.ntser.gov.ua/assets/files/Experience>
19. Національна доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» / Е. Лібанова та ін.; незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
20. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
21. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/articles/social%20exclusion_Oksamytna_Khmelko.pdf
22. Основи пенітенціарної педагогіки і психології: навчальний посібник / Замула С.Ю. та ін. Біла Церква, 2003. 101 с.
23. Пеша І.В., Сопівник І.В., Галайдюк В.В., Кошук О.Б. Соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю: навчальний посібник. Київ: Компринт, 2023. 449 с.
24. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх: методичний посібник / Вовк В.М. та ін.; за заг. ред. Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас. Київ: «Версо-04», 2012. 168 с.
25. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
26. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
27. Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#n9>
28. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р. № 875-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12>

29. Про становище осіб з інвалідністю в Україні: національна доповідь / Міністерство соціальної політики України, Науково дослідний інститут соціально-трудових відносин. Київ: 2013. 198 с.
30. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993. URL: №3551-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print>.
31. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
32. Рєвнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1. С. 98–106.
33. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії. *Соціологія*. 2012. № 3. С. 33–41.
34. Сергєєва Л.М., Софій Н.З. Якісна професійно-технічна освіта – соціально вразливій молоді: навчально-методичний посібник / за ред. Л.М. Сергєєвої. Київ: Арт Економі, 2012. 168 с.
35. Соціальна адаптація дітей та молоді з вадами розвитку: звіт про НДР / Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Державний центр соціальних служб для молоді. Київ, 2012. Архів інституту.
36. Соціальне відторгнення, нерівність та бідність дітей / Черенько Л.М. та ін.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Електронне видання. Київ, 2021. URL: [https://idss.org.ua/arhiv/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%86%D0%94%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC_%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%99%20\(PDF\).pdf](https://idss.org.ua/arhiv/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%86%D0%94%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC_%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%99%20(PDF).pdf)
37. Соціальний захист населення України 2022: статистичний збірник / Державна служба статистики України. 2023. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/10/zb_szn_2022.pdf
38. Сушко О.Е. Психологічні чинники формування неігрової Інтернет-залежності. URL: <http://tme.umo.edu.ua/docs/almanax/49.pdf>
39. Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: методичний посібник / С.В. Толстоухова та ін. Київ: ДЦССМ, Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
40. Тілікіна Н.В., Пєша І.В. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності / *Публічне адміністрування та національна безпека: електронне наукове видання*. 2023. №5. URL: <https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984>

41. Турецька Х. Інтернет-залежність як предмет психологічного дослідження. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2007. Вип. 10. С. 365–375.
42. Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 / Е. Лібанова та ін. Київ: Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
43. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-11). World Health Assembly Update, 25 May 2019. URL: <https://www.who.int/news-room/detail/25-05-2019-world-health-assembly-update>
44. Joint report on social inclusion 2004 / European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs. URL: https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
45. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133. P. 531–578. URL: http://www.socialinclusion.org.np/userfiles/file/Social_Exclusion_and_Solidarity_by_Hillary_SILVER.pdf
46. Ukraine Veteran Reintegration. URL: <https://www.irex.org/project/ukraine-veteran-reintegration>

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ

2.1. Соціальна інклюзія як категорія суспільного розвитку

Подолання соціального відторгнення, зниження його ризиків стає найважливішим завданням міжнародної та вітчизняної соціальної політики і функцією соціальних інститутів як гарантів стабільності суспільства. Поняття «соціальна інклюзія (залучення)», розглядається як протиставлення відторгненню і, по суті, зводиться до усунення причин останнього.

Енциклопедія для фахівців соціальної сфери пропонує таке визначення терміну «інклюзія» (англ. - social inclusion) – процес забезпечення та збільшення ступеня участі індивідів у суспільному житті, насамперед тих, які мають певні труднощі в психофізичному та соціальному розвитку, що передбачає розробку й застосування таких конкретних рішень, які зможуть дозволити кожній людині рівноправно брати участь в академічному та суспільному житті [7].

В українському перекладі терміну «social inclusion» використовуються такі терміни «соціальна інклюзія» «соціальне залучення», «соціальне включення», «залучення до суспільного життя». Далі по тексту ці терміни будуть використовуватися як синоніми, залежно від того яке саме формулювання використовували науковці, які досліджували дану проблему.

Соціальна інклюзія є об'єктом дослідження багатьох науковців із різних дисциплін, таких як соціологія, педагогіка, економіка, права та політологія. Вивченням і визначенням поняття соціальної інклюзії, формуванням концепції соціального включення присвячені наукові дослідження таких зарубіжних вчених, як Р. Аткинсон, Р. Діменштейн, Р. Левітас, Е. Марльє, Л. Уїлсон, Е. Фелпс та ін.

Так, британські економісти А.Аткинсон та Е.Марльє визначають соціальне залучення як процес, спрямований суспільством на боротьбу з бідністю і соціальним відторгненням [35].

У дослідженнях польського соціолога П.Штомпки природа та сутність соціального залучення визначається через поняття інклюзивної групи. На його думку, групи, належність до яких обумовлена суворими вимогами, особливими умовами і процедурами, називаються ексклюзивними, або елітарними. Ті ж групи, в які кожен, хто бажає, може відразу вступити, він називає інклюзивними, або загальнодоступними, тобто це відкриті групи, куди можуть включатися всі, хто бажає. Члени таких груп вважають свою належність до них основою, або найважливішим елементом індивідуальної ідентичності [34].

Американський економіст Е. Фелпс ототожнює поняття соціального залучення з подоланням межі бідності і розуміє його як наявність «оплачуваної

роботи у формальній економіці», яка дає заробіток, необхідний для того, щоб бути самодостатнім. Американський соціолог Л. Уїлсон, ототожнює соціальну інклюзію із солідарністю, пропонує вимірювати її через індекс згуртованості і міру конфліктності суспільства або громади [28].

Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи дає таке визначення терміну соціальна інклюзія: «процес, спрямований на забезпечення людям, які зазнають ризику бідності та соціального вилучення, можливостей та ресурсів, необхідних для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті та досягти рівня життя і добробуту відповідно до стандартів якості життя» [30].

У Спільному звіті про соціальну інклюзію Європейського Союзу (2004) наведене визначення: «*Соціальна інклюзія* – це процес, який забезпечує тим, хто перебуває під загрозою бідності та соціальної ексклюзії, можливості й ресурси, необхідні для повноцінної участі в економічному, соціальному та культурному житті, а також для досягнення рівня життя та добробуту, що вважається нормальним у суспільстві, в якому вони проживають. Вона гарантує їм більшу участь у прийнятті рішень, які впливають на їхнє життя, та доступ до їхніх основоположних прав» [38]. Соціальне залучення забезпечує людям більш широкі можливості для участі у процесі прийняття рішень, що впливають на їхнє життя, та доступ до основних прав.

Соціальну інклюзію у різних сферах життя досліджували такі українські вчені як І. Андрейко, О. Балакірева, О. Батанов, Г. Васильєва, Г. Давиденко, Д. Дмитрук, Р. Жиленко, В. Звонар, Н. Ільченко, А. Колупаєва, Е. Лібанова, О. Миколаєнко, Т. Перегудова, Ю. Савельєв, Л. Сергєєва, Н. Софій та інші.

За результатами аналізу визначення терміну «соціальна інклюзія» Ю. Савельєв дійшов висновку, що у переважній більшості наукових тлумачень цей термін використовується як протидія соціальному виключенню, деривації та розриву соціальних зв'язків [28]. Науковець визначає соціальне залучення (або включення) через визначення рівня громадянської участі соціальних агентів: активну або пасивну громадянську участь, що розглядається через наступні виміри: політичну, громадянську та соціальну.

Г. Давиденко сприймає соціальну інклюзію як нову загальну суспільну філософію, котра, незважаючи на досягнення сучасних інформаційних технологій, має гарантувати повну участь усіх громадян, незалежно від їх можливостей, у суспільному житті й культурі [5].

О. Батанов, О. Миколаєнко визначають соціальну інклюзію як процес «змін у політичній, економічній, соціальній сферах, спрямований на утвердження соціальної рівності» [3]. Ю. Найда, Л. Ткаченко трактують соціальну інклюзію як протидію соціальному виключенню, як «процес, спрямований на забезпечення людям, які зазнають ризику бідності та соціального вилучення, можливостей та ресурсів, необхідних для того, щоб повною мірою брати участь

в економічному, соціальному та культурному житті та досягти рівня життя і добробуту відповідно до стандартів якості життя» [17].

Г. Васильєва, «пошук кращих способів врахування питань багатоманітності співіснувати, приймаючи відмінності, які постають при цьому в більш позитивному світлі та розглядаються як стимул для заохочення дітей та дорослих до навчання» [4].

Численні публікації і дослідження демонструють, що конструкт «соціальна інклюзія» є багатозначним. Його зміст охоплює різні аспекти життя, включаючи економічні, соціальні, політичні та психологічні. Незважаючи на певні відмінності в інтерпретаціях, існує їх певна єдність: по-перше, соціальне залучення визначається як явище, протилежне соціальному відторгненню, по-друге, ці інтерпретації передбачають спільний цільовий орієнтир – боротьбу із соціальним відторгненням.

За економічним підходом, соціальна інклюзія – це спосіб усунення бар'єрів (бідність і економічна нерівність) на шляху до участі й доступу до ресурсів і можливостей. Згідно із соціологічним підходом – це процес, спрямований на подолання обмежень щодо забезпечення загальноприйнятих прав і протидії дискримінації. Філософський підхід розглядає соціальне залучення як можливість повернення соціального суб'єкта до активної соціальної діяльності.

Загалом, соціальна інклюзія спрямована на створення суспільства, де кожна людина має можливість повноцінно реалізувати свій потенціал і брати активну участь у житті на рівних правах з іншими. Основною метою соціальної інклюзії є забезпечення рівного доступу до можливостей, ресурсів та прав, а також уникнення дискримінації та соціального виключення.

На думку А. Колупаєвої «одним із найважливіших факторів соціальної інклюзії є формування відповідних правових основ держави, що регламентують сприятливі умови для формування позитивних стосунків між усіма членами суспільства, а також передбачають вплив суспільства і соціального середовища на особистість та активну участь у цьому процесі самої особистості» [12].

Політика соціальної інклюзії – це комплекс заходів, спрямованих на створення суспільства, в якому кожна людина, незалежно від її соціального походження, раси, національності, статі, віку, інвалідності чи інших ознак, має рівні права та можливості для участі в житті суспільства. Вона є важливим інструментом для досягнення соціальної справедливості та забезпечення сталого розвитку суспільства.

Політика соціальної політики держави спрямована на створення умов для отримання освіти, професійної підготовки та працевлаштування для всіх членів суспільства (економічна інтеграція); створення умов для участі всіх членів суспільства у громадському житті, розвитку культури та спорту (соціальна інтеграція); забезпечення можливості для всіх членів суспільства брати участь у політичному житті країни (політична інтеграція). Реалізація політики соціальної

інклюзії передбачає прийняття відповідних законів та нормативних актів; розробку та реалізацію державних та регіональних програм; співпрацю державних органів влади з громадськими організаціями та міжнародними інституціями.

Суб'єктами на яких спрямована політика соціальної інклюзії є люди з обмеженими можливостями здоров'я; діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків, молоді особи із їх числа; обдаровані особистості; представники етнічних меншин; особи, які перебувають або звільнилися з пенітенціарних установ; студенти-іноземці; трудові мігранти; особи похилого віку тощо. Це особи для кого в процесі їх життєдіяльності необхідно створювати спеціальні умови і застосовувати адаптивні технології освіти і соціалізації [3].

Таблиця 2.1. Основні принципи соціальної інклюзії

Принцип	Завдання впровадження
Рівність і справедливість	Кожна людина повинна мати рівні можливості для розвитку і доступу до ресурсів суспільства незалежно від її соціально-економічного статусу, статі, віку, етнічного походження, інвалідності чи інших характеристик
Активна участь	Люди мають брати активну участь у всіх сферах суспільного життя: від політичних процесів до культурних і соціальних заходів, що включає можливість голосувати, впливати на прийняття рішень, працювати, вчитися, висловлювати свою думку
Повага до різноманітності	Суспільство має визнавати та цінувати різноманітність поглядів, культур, релігій і життєвих досвідів, що передбачає формування інклюзивного середовища, де кожна людина почувається визаною і прийнятою
Подолання бар'єрів	Забезпечення умов для подолання як фізичних, так і соціальних бар'єрів. Фізичні бар'єри включають обмежений доступ до інфраструктури для людей з інвалідністю, а соціальні – стереотипи, дискримінацію і упередження
Доступність	Доступ до інформації, послуг, інфраструктури повинен бути відкритим для всіх, це включає створення умов для людей з особливими потребами: інклюзивна освіта, безбар'єрне середовище, доступ до медичних та соціальних послуг
Соціальний захист і підтримка	Ефективна система соціальної підтримки осіб, хто які перебувають у складних життєвих обставинах пов'язаних із бідністю, безробіттям, проблемами зі здоров'ям, соціальними проблемами тощо, щоб уникнути їхньої маргіналізації

Джерело: розроблено І. Пешою.

Основні принципи на яких ґрунтується соціальної інклюзії: рівність і справедливість, активна участь, повага до різноманітності, подолання бар'єрів, доступність, соціальний захист і підтримка (див. табл. 2.1).

Концепція соціального залучення (інклюзії, включення), що є протилежною концепції соціальної ексклюзії, з'явилася як відповідь на зростаючу соціальну нерівність населення, що стала наслідком нових умов на ринку праці та неефективності діючої системи соціального забезпечення. Ця концепція є умовою переходу більшості суспільств світу до демократичних цінностей, поваги до основних прав та свобод людей [29].

Ідеологія інклюзивного підходу покликана забезпечити безбар'єрність для усіх верств суспільства, передбачає виключення будь якої дискримінації за станом здоров'я або соціальним статусом, толерантне ставлення до усіх людей, які мають особливі потреби. Соціальні бар'єри є проявом процесу і механізму соціальної ексклюзії. Вони штучно формують соціальні фільтри та обмеження у доступі людей до тих або інших соціокультурних благ і таким чином відновлюють нерівність, ієрархію та несправедливість [1].

Концепцію соціального залучення (інклюзії) можна визначити як процес, що забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, у якому вони живуть [32]. Фактично соціальну інклюзію можна розглядати як процес змін у політичній, економічній, соціальній сферах, спрямований на утвердження соціальної рівності.

У словнику професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи [30] визначено ключові **принципи** впровадження концепції соціальної інклюзії на рівні територіальної громади, а саме:

- 1) розуміння і сприйняття того, що люди різняться між собою за своїм соціальним, економічним і культурним походженням, особливостями індивідуального розвитку;
- 2) лідери громади несуть відповідальність за створення єдності й гармонії в соціальному середовищі у громаді;
- 3) різні соціальні групи мають отримувати необхідну допомогу, усі жителів громади мають рівні права на підтримку і допомогу;
- 4) сприйняття того, що існують різні ставлення до представників різних соціальних груп;
- 5) створення навчального середовища для учнів із різним рівнем індивідуального розвитку і різними освітніми потребами;
- 6) розуміння динаміки налаштування стосунків між соціальною «меншістю» й «більшістю» жителів громади, в тому числі й ризиків, пов'язаних із процесом інтеграції.

Принципи соціальної інклюзії впроваджуються у державну політику та суспільне життя країни за допомогою практичних інструментів, які визначаються на основі комплексного аналізу соціальних, економічних, правових та культурних умов, які впливають на різні групи населення, з урахуванням їхніх потреб і можливостей.

Основні механізми організації інклюзивного суспільства визначені міжнародними та національними нормативно-правовими документами такими як Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, Декларація прав людини, стратегічні документи на кшталт Стратегії подолання бідності та Національної стратегії із створення безбар'єрного простору. Ці документи визначають ключові принципи, такі як рівність прав, недискримінація, доступність, толерантність та повага до людської гідності.

Напрями та механізми впровадження інклюзивних підходів формуються на основі досліджень і статистичних даних про бар'єри, які перешкоджають участі окремих соціальних груп у суспільному житті. Це можуть бути соціальні опитування, звіти про стан дотримання прав людини, моніторинг ефективності існуючих програм та політик. Додатковим джерелом для визначення ефективних інклюзивних підходів є практичний досвід впровадження інклюзії в різних країнах світу. Використовуються як універсальні практики (наприклад, принципи універсального дизайну чи доступності), так і локальні інструменти, адаптовані до потреб конкретної соціальної групи.

Ключову роль у формування національних інклюзивних політик відіграють потреби представників вразливих груп населення, які визначаються через консультації, залучення до розробки програм та оцінювання їхньої ефективності. Такий підхід дозволяє врахувати реальні виклики, з якими стикаються різні категорії населення, і забезпечити створення інклюзивного середовища, яке буде ефективним і стійким у довгостроковій перспективі.

Для досягнення соціальної інклюзії у суспільстві використовуються різноманітні практичні *інструменти*, спрямовані на подолання бар'єрів і забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, формування соціальної інклюзії у суспільстві, а саме:

- *законодавчі та політичні механізми*: нормативно-правові документи, національні стратегії і програми;
- *інфраструктурні рішення*: безбар'єрне середовище, універсальний дизайн;
- *інклюзивна освіта*: інтеграція осіб із особливими освітніми потребами у освітнє середовище; толерантне освітнє середовище;
- *економічні інструменти*: забезпечення зайнятості вразливих груп населення; стимулювання роботодавців до створення робочих місць для людей із обмеженими можливостями, представників маргіналізованих груп; соціальна допомога; соціально відповідальний бізнес;

- *інформаційно-просвітницькі кампанії*: боротьба з упередженнями; підвищення обізнаності про інклюзію;
- *доступність цифрових технологій*: доступність онлайн-сервісів; цифрова інклюзія: підключення до інтернету віддалених регіонів, надання технічної підтримки для користувачів;
- *соціальна підтримка та супровід*: доступні соціальні послуги та допомога; індивідуальний підхід у наданні соціальних послуг; сервіси соціального супроводу; залучення громадських організацій до впровадження інклюзивних практик;
- *моніторинг і оцінка*: оцінка ефективності заходів; внесення змін у політику (див. табл. 2.2).

Ці інструменти допомагають формувати суспільство, де кожна людина, незалежно від своїх особливостей, може жити гідно, реалізовувати свої права та активно брати участь у громадському житті.

Таблиця 2.2. Практичні інструменти впровадження соціальної інклюзії у суспільстві

Інструменти	Механізми впровадження
Законодавчі та політичні механізми	<ul style="list-style-type: none"> - прийняття та імплементація нормативно-правових документів про захист прав вразливих груп (осіб із інвалідністю, національних меншин, дітей-сиріт тощо) закладають правову основу для інклюзії; - розробка та впровадження національних стратегій та програм, наприклад, програми розвитку інклюзивної освіти, боротьби з дискримінацією тощо
Інфраструктурні рішення	<ul style="list-style-type: none"> - створення безбар'єрного середовища: забезпечення фізичної доступності будівель, транспорту, інформації та послуг; - універсальний дизайн: планування просторів і послуг, доступних для використання усіма, незалежно від віку, статі чи фізичних можливостей
Інклюзивна освіта	<ul style="list-style-type: none"> - інтеграція осіб із особливими освітніми потребами у освітнє середовище: впровадження спеціальних методик навчання, асистентів учителів та учнів, допоміжних технологій, соціального супроводу тощо; - толерантне освітнє середовище: виховання в учасників освітнього процесу поваги до різноманітності через освітні програми та тренінги

Продовження табл. 2.2

Економічні інструменти	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення зайнятості вразливих груп населення: програми перекваліфікації, самозайнятості, організації власного бізнесу тощо; - стимулювання роботодавців до створення робочих місць для людей із обмеженими можливостями, представників маргіналізованих груп; - соціальна допомога: соціальні виплати, субсидії чи пільги для осіб із низьким рівнем доходу, багатодітних сімей, осіб із інвалідністю тощо; - соціально відповідальний бізнес: заохочення бізнесу брати участь у соціальних проєктах і створювати інклюзивні робочі місця
Інформаційно-просвітницькі кампанії	<ul style="list-style-type: none"> - боротьба з упередженнями: поширення інформації про права та потреби вразливих груп через ЗМІ, соціальні мережі, освітні платформи; - підвищення обізнаності про інклюзію: організація навчально-інформаційних заходів (тренінгів, семінарів, конференцій, дебатів тощо) для суспільства, спрямованих на підвищення рівня толерантності
Доступність цифрових технологій	<ul style="list-style-type: none"> - доступність онлайн-сервісів: розробка сайтів і додатків, адаптованих для використання людьми з обмеженими можливостями; - цифрова інклюзія: підключення до інтернету віддалених регіонів, надання технічної підтримки для користувачів
Соціальна підтримка та супровід	<ul style="list-style-type: none"> - доступні соціальні послуги та допомога для вразливих категорій населення за місцем проживання; - індивідуальний підхід у наданні соціальних послуг - сервіси соціального супроводу осіб із інвалідністю або тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах - залучення громадських організацій до впровадження інклюзивних практик
Моніторинг і оцінка	<ul style="list-style-type: none"> - оцінка ефективності заходів: регулярне проведення досліджень і моніторинг результатів інклюзивних ініціатив; - внесення змін у політику: удосконалення програм і законів на основі отриманих даних

Джерело: розроблено І. Пешою.

Одним із практичних інструментів досягнення соціальної інклюзії є формування безбар'єрного простору: суспільства, де кожна людина має можливість реалізувати свій потенціал, бути рівноправним учасником громади та відчувати себе комфортно в будь-якій життєвій ситуації.

Безбар'єрність – загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності (Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року).

Безбар'єрний простір – це середовище, організоване таким чином, щоб забезпечити рівний доступ до всіх об'єктів, послуг і можливостей для кожної людини, незалежно від її фізичних, когнітивних, вікових, соціальних чи інших особливостей.

Головна мета створення безбар'єрного простору – усунути будь-які перешкоди, що можуть обмежувати участь осіб у громадському житті, освіті, праці, культурі, транспорті чи інших сферах. Безбар'єрний простір враховує потреби різних соціальних груп, включаючи людей з інвалідністю, осіб похилого віку, сім'ї з дітьми, представників маломобільних груп населення. Цей підхід охоплює не лише фізичну доступність, як-от наявність пандусів, ліфтів і широких дверей, але й інформаційну, цифрову, економічну та соціальну доступність. Важливими елементами безбар'єрності є універсальний дизайн, адаптивні технології, створення толерантного суспільства та забезпечення відкритого доступу до послуг.

Соціальна безбар'єрність передбачає забезпечення гідних умов участі окремих людей та суспільних груп у житті громад, реалізацію можливостей для їхньої участі у процесі розвитку культури, забезпечення дозвілля та середовища для самовиявлення; створення рівних можливостей та вільного доступу до освіти, зокрема освіти протягом життя, а також перенавчання та опанування додатковими навичками [10].

Сьогодні соціальна інклюзія – термін, який більшою мірою відображає новий погляд на місце людини в суспільстві. Саме в концепції соціальної інклюзії велика увага приділяється правам людини і обмеженню цих прав, що являє собою альтернативу традиційному розгляду проблем уразливих верств населення крізь призму соціальних гарантій, що призводить до звуження каналів допомоги через економічні транші та соціальні послуги. Фактично соціальна інклюзія є процесом змін у всіх сферах суспільного життя, спрямованим на утвердження соціальної рівності та формування умов людського розвитку.

2.2. Міжнародний досвід впровадження принципів соціальної інклюзії

На даний час концепція соціальної інклюзії має широке практичне застосування: на рівні міжнародних організацій, держав розробляються механізми практичного впровадження принципів соціальної інклюзії, що, безумовно, впливає на зовнішню і внутрішню соціальну політику. Сьогодні політика соціального залучення є пріоритетом провідних європейських країн, передусім країн ЄС, і спрямована на розв'язання проблем дискримінації та обмеженого доступу до джерел підвищення добробуту й основних механізмів інтеграції в умовах постіндустріального суспільства. Дії держав відповідно до принципів соціальної інклюзії мають забезпечувати людям ширші можливості для участі в підготовці та прийнятті рішень, що їх стосуються, та реалізації їхніх основних прав [30].

Наразі концепція соціальної інклюзії знайшла відображення в ключових міжнародних документах ООН, Європейського Союзу, інших міжнародних установ. Основні міжнародні документи, що містять визначення та положення концепції соціальної інклюзії: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966), Декларація ООН про соціальний розвиток (1995), Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006), Цілі сталого розвитку ООН (2015), Європейська соціальна хартія (1961, переглянута), Хартія основоположних прав Європейського Союзу (2000).

Міжнародні документи що містять визначення та основні положення концепції соціальної інклюзії наведено у таблиці 2.3.

Міжнародні документи створюють нормативну базу для впровадження концепції соціальної інклюзії на національному рівні та формування державної соціальної політики спрямованої на забезпечення рівних можливостей у суспільстві. Основні положення щодо формування політики соціального залучення (інклюзії) визначені міжнародними нормативами:

- забезпечення рівних прав для всіх громадян незалежно від їхнього соціального, економічного або фізичного стану, статі, віку, раси, етнічної приналежності, інвалідності тощо.
- створення умов для доступу до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, житла, соціальної підтримки та інших послуг для всіх членів суспільства, включаючи соціально вразливі групи;
- надання можливостей для отримання освіти всім дітям і дорослим, включаючи тих, хто має особливі освітні потреби або належить до маргіналізованих груп;
- забезпечення можливості для всіх громадян брати участь у політичному, економічному та соціальному житті;

Таблиця 2.3 Міжнародні документи, що містять визначення та положення концепції соціальної інклюзії

Назва документу	Впровадження соціальної інклюзії	Основні положення	Ратифіковано/ впроваджено Україною
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966). Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН	Документ визначає право на соціальну інклюзію через доступ до основних соціальних благ, включаючи працю, освіту та охорону здоров'я.	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення всім людям доступу до освіти, медичних послуг, соціальної допомоги та інших базових потреб. • Рівний доступ до ринку праці без дискримінації 	Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» № 2148-VIII від 19.10.73
Декларація ООН про соціальний розвиток /Копенгагенська декларація про соціальний розвиток (1995)	Декларація ООН прийнята на Всесвітньому саміті з питань соціального розвитку і закликає уряди забезпечити соціальну інклюзію через боротьбу з бідністю, дискримінацією та нерівністю.	<ul style="list-style-type: none"> • Сприяння соціальній справедливості та рівним можливостям для всіх громадян. • Боротьба з бідністю та соціальною нерівністю. • Підтримка соціальних програм для вразливих груп населення 	
Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006)	Конвенція визначає соціальну інклюзію як один з принципів забезпечення рівних прав і можливостей для осіб з інвалідністю. Конвенція зобов'язує держави забезпечити доступ осіб з інвалідністю до освіти, працевлаштування, охорони здоров'я, а також до участі в політичному та культурному житті	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення рівних прав осіб з інвалідністю. • Інклюзивна освіта. • Доступ до суспільних послуг і інфраструктури 	Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї» № 1767-VI від 16.12.2009

Продовження табл. 2.3

Назва документу	Впровадження соціальної інклюзії	Основні положення	Ратифіковано/ впроваджено Україною
Цілі сталого розвитку ООН (2015) Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року № 70/1	Цілі сталого розвитку (ЦСР) передбачають досягнення соціальної інклюзії в рамках стратегії сталого розвитку. Концепція соціальної інклюзії є основоположною для Цілі 10 (Зменшення нерівності) та Цілі 4 (Якісна освіта)	<ul style="list-style-type: none"> • Зменшення нерівності як всередині країн, так і між ними. • Забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх. • Інклюзія людей з різних соціальних, економічних та етнічних груп 	Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 року № 722/2019
Хартія основоположних прав Європейського Союзу (2000)	У хартії ЄС соціальна інклюзія визначається як право кожної людини на гідне життя, включаючи рівний доступ до працевлаштування, соціальних послуг, освіти та охорони здоров'я.	<ul style="list-style-type: none"> • Рівні права на працю, соціальну захищеність, охорону здоров'я та освіти. • Заборона дискримінації на основі віку, статі, етнічної належності, інвалідності та інших факторів. • Право на соціальну допомогу та підтримку для осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах 	
Європейська соціальна хартія (1961, переглянута в 1996 році)	Хартія закріплює права на соціальну інклюзію та зобов'язує держави-члени забезпечувати належний соціальний захист для всіх громадян, особливо для вразливих груп.	<ul style="list-style-type: none"> • Право на соціальний захист і медичну допомогу. • Право на рівні можливості в освіті та на ринку праці. • Право на соціальну підтримку для людей, що перебувають у складних життєвих умовах 	Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» № 137-V від 14.09.2006

Джерело: розроблено І. Пешою.

- боротьба з нерівністю та дискримінацією, забезпечення соціальної допомоги та підтримки особам та сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- скорочення розриву між різними соціальними групами шляхом реалізації державних політик спрямованих зменшення бідності та покращення життєвих стандартів.

У країнах Європейського Союзу система соціального захисту населення формується відповідно до принципів концепції соціального залучення (інклюзії), її мета поступово трансформується від ідеї «скорочення і подолання бідності» до «скорочення і подолання бідності та соціального відторгнення». На початку 2000-х років держави ЄС почали будувати систему соціального захисту населення за принципами «активного соціального захисту», або соціального залучення, що формує особисту відповідальність та гарантує відповідні можливості [28].

Принципи соціальної інклюзії є базовими при формуванні державної політики у соціальній сфері в країнах Європи. Моделі соціальної політики європейських країн є різноманітними, але усі вони спрямовані на соціальну інклюзію населення та забезпечення його добробуту. Так *континентальна або корпоративістська модель* соціальної політики, яка застосовується у Німеччині, Франції, Австрії, країнах Бенілюксу, впроваджує принципи соціальної інклюзії через зайнятість населення шляхом стимулювання професійного розвитку як засобу формування соціальної допомоги. *Ліберальна, або англосаксонська модель* (Великобританія, Ірландія) передбачає надання соціальної допомоги людині, яка опинилася в групі соціального відторгнення через хворобу, інвалідність, старість, безробіття тощо. Розмір та умови надання допомоги не залежать від трудової активності та обсягу страхових внесків особи. *Соціал-демократична або скандинавська модель* (Данія, Швеція, Фінляндія) забезпечує рівності прав населення через щедрю соціальну допомогу, надання якої здійснюється зокрема і за рахунок оподаткування. *Середземноморська або південно-європейська модель* (Італія, Іспанія, Греція, Португалія) характеризується низьким рівнем соціального захисту, залежно від професії. В основному соціальна підтримка надається у вигляді пенсійного забезпечення, інші види соціального захисту (допомога по безробіттю, допомога малозабезпеченим) має забезпечувати родина, а не держава [18].

Перспективою розвитку соціальної політики в країнах Європи розглядається формування Європейської соціальної моделі, що формується на таких основних принципах: соціальна справедливість, соціальна безпека, соціальна єдність, конкурентоспроможна економіка, сприятлива для суспільства екологія.

Основні характеристики моделей соціальної політики європейських країн, що ґрунтуються на принципах соціальної інклюзії, проаналізовані Т. Перегудовою, наведено у таблиці 2.4.

Статистичні індикатори «соціального включення» відповідно з якими оцінюється прогрес країн-учасниць у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу було визначено у 2001 році на Європейському саміті в Лакені (королівській резиденції під Брюсселем). Індикатори підібрано відповідно до чотирьох важливих проявів «соціального включення» і «соціального виключення» (відторгнення): *бідність (рівень доходів), зайнятість, здоров'я та освіта* [15].

Європейська соціальна хартія, ратифікована Україною у 2006 році, визнає що «кожна людина має право на захист від бідності та соціального відчуження» [20]. Відповідно із статтею 30 держави-підписанти Хартії зобов'язуються «вживати заходів для надання особам, що живуть або можуть опинитися в ситуації соціального відчуження або бідності, а також членам їхніх сімей, ефективного доступу, зокрема, до роботи, житла, професійної підготовки, освіти, культури і соціальної та медичної допомоги». У 2010 році Європейською радою ухвалено Стратегію «Європа-2020», що спрямована на розвиток стійкої і інклюзивної економіки. У рамках реалізації Стратегії сформовано мету, яка передбачає скорочення чисельності населення, що знаходиться на межі бідності та соціального відторгнення, принаймні, на 20 мільйонів людей до 2020 року [37].

З метою здійснення моніторингу прогресу в боротьбі з бідністю та соціальною ізоляцією в країнах Євросоюзу Рада міністрів ЄС з питань працевлаштування, громадської політики, охорони здоров'я та споживчих справ (EPSCO) розроблено систему показників – «Населення, що наражається на ризик бідності та соціального відторгнення» (AROPE - At risk of poverty or social exclusion). Відповідно з цим документом основні фактори, що впливають на ризик бідності та соціальної виключення: нерівність в доходах, бідність працюючих, довготривале безробіття, соціальні витрати держави, демографічна та соціально-економічна структура суспільства [14].

Способи зменшення соціального відторгнення, декларовані політикою Європейського Союзу, полягають не тільки у наданні доступу виключно до ринку праці, але й до соціальних сервісів (соціального захисту, освіти, закладів медичного забезпечення тощо), заходів попередження виникнення соціального відторгнення та його зменшення серед вразливих груп населення [36]. Одним із базових принципів у сфері соціальної політики та зайнятості Європейського Союзу визначено боротьбу із соціальною ексклюзією. Відповідно до Договору про формування Європейського Союзу) держави-члени ЄС спільно працюють над скорочення бідності та маргіналізації, підвищенням рівня соціальної інклюзії та згуртованості населення [11].

Таблиця 2.4. Моделі соціальної політики в країнах Європи

Модель	Країна, в якій застосовується	Основні характеристики	Принцип соціальної інклюзії	Недоліки
Континентальна, або корпоративістська (бісмарківська) модель	Німеччина, Франція, країни Бенілюксу, Австрія	Підґрунтям є жорстка залежність між професійним статусом та рівнем соціальної допомоги (страховий принцип та принцип професійної солідарності) на основі використання інструментів підтримки рівня доходів, що залежить від статусу на ринку праці, та економічними результатами. Для не досягнутих соціальним страхуванням осіб діє система мінімальної допомоги	Через зайнятість шляхом стимулювання професійного розвитку як засобу формування соціальної допомоги, оскільки розмір останньої залежить від обсягу соціальних внесків.	Необхідність формування та утримання адміністративного апарату та страхової інфраструктури. Система розрахунків потребує високопрофесійних кадрів
Ліберальна, або англосаксонська модель (модель Беверіджа)	Великобританія, Ірландія	Основним принципом є національна солідарність щодо сплати внесків та розподільна справедливість стосовно соціального захисту. Характерні невисокі розміри державної соціальної допомоги порівняно з іншими соціальними моделями, стимулюється швидке повернення до соціальних взаємовідносин. Розвинута система приватного страхування та соціального захисту	Соціальна допомога надається людині, яка опинилася в групі соціального відторгнення через хворобу, інвалідність, старість, безробіття тощо без жорсткої залежності приналежності до економічно активного населення та обсягу страхових внесків	В умовах підвищення соціальних ризиків виникає недостатність фінансових можливостей через обмеженість урахування страхових внесків

Продовження табл. 2.4

Модель	Країна, в якій застосовується	Основні характеристики	Принцип соціальної інклюзії	Недоліки
Соціал-демократична або скандинавська модель	Данія, Швеція, Фінляндія	Основним принципом є рівність, що досягається за рахунок системи оподаткування та високого рівня соціальної допомоги. Заохочується повна зайнятість	Забезпечення рівності прав через щедру соціальну допомогу, яка можлива за рахунок оподаткування	Потребує значних фінансових можливостей. Формує утриманські настрої
Середземно-морська або південно-європейська модель	Італія, Іспанія, Греція, Португалія	Характеризується низьким рівнем соціального захисту, що залежить від професії. Основна увага приділяється пенсійному забезпеченню. Інші види соціального захисту розвинуті недостатньо (допомога по безробіттю, допомога родинам). Вважається, що функцію захисту здебільшого має виконувати родина, а не держава	Родинна допомога	Недостатньо розвинута система охорони здоров'я та мінімальної соціальної допомоги
Європейська соціальна модель	Основні принципи: соціальна справедливість, соціальна безпека, соціальна єдність, конкурентоспроможна економіка, сприятлива для суспільства екологія. Лісабонська стратегія ЄС «Економічний розвиток та зайнятість» та стратегія розвитку ЄС «Європа-2020».			

Джерело: [19].

Більшість європейських країн мають національні стратегії та окремі відомства або департаменти, відповідальні за впровадження соціальних програм спрямованих на зменшення соціальної ізоляції та забезпечення рівних можливостей для всіх груп населення.

Соціальна інклюзія сьогодні використовується і як науковий термін, і як інструмент соціальної політики, що відображає активний підхід до соціального добробуту, спрямований на розвиток людини, який передбачає не просто усунення бар'єрів та ризиків, а у цілому зміну концепції соціальної політики. З огляду на викладене вище соціальне залучення можна визначити як бажану ситуацію, при якій всі члени суспільства мають достатні можливості й ресурси для повноправної і повноцінної участі в усіх сферах суспільного життя, а за рівнем забезпечення соціальної безпеки вони перебувають у рамках, які вважаються нормальними для певного суспільства.

2.3. Формування державної політики в Україні на принципах соціальної інклюзії

Наведений у першому розділі аналіз чинників соціальної ексклюзії в Україні демонструє наявність відторгнення певної частини українців від соціального життя, що провокується як зовнішніми соціально-економічними процесами, так і індивідуальними особливостями розвитку та поведінки особистості. На протидію соціальній ексклюзії спрямована політика соціальної інклюзії (залучення), що визначена пріоритетом соціального розвитку провідних європейських країн, насамперед країн ЄС. Вона передбачає розв'язання проблем дискримінації та обмеженого доступу до джерел підвищення добробуту й основних механізмів інтеграції в умовах постіндустріального суспільства [16].

Ратифікована Україною у 2006 році Європейська соціальна хартія визначає право кожної людини на захист від бідності та соціального відчуження [8, 20]. З метою забезпечення цього права держави, що ратифікували хартію, вживають заходів «для надання особам, що живуть або можуть опинитися в ситуації соціального відчуження або бідності, а також членам їхніх сімей, ефективного доступу, зокрема, до роботи, житла, професійної підготовки, освіти, культури і соціальної та медичної допомоги» (стаття 30).

Проблематика подолання відторгнення українців від соціального життя – складний багатовимірний процес, який потребує комплексного підходу як в контексті усунення кризових явищ у соціально-економічному житті країни, так і з огляду на формування морально-ціннісних суспільних пріоритетів. З огляду на євроінтеграційні прагнення України, пріоритетним має стати вироблення і реалізація соціальної політики, спрямованої на соціальне залучення, відповідно

до існуючої у країнах ЄС практики. Це передбачає формування власної теоретичної бази з цієї проблематики (враховуючи міжнародний досвід, особливості національних політик і державного устрою) і вироблення відповідного практичного інструментарію впровадження принципів соціальної інклюзії.

Так, за результатами дослідження національних практик формування безбар'єрності та соціальної інклюзії у зарубіжних країнах, проведеного науковцями Національного інституту стратегічних досліджень у 2020 році, розроблені рекомендації для посилення соціальної інклюзії в Україні [10]. Результати аналізу визначають необхідність формування в Україні інтегрованої політики щодо усунення бар'єрів та впровадження принципів інклюзії у соціально-економічній, освітній, соціальній сферах, інфраструктурному середовищі, сфері надання адміністративних послуг.

Правові механізми впровадження соціальної інклюзії в Україні регулюються низкою Законів України: «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про соціальні послуги», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про адміністративні послуги» та рядом інших нормативно-правових документів.

Подолання економічної нерівності

Оскільки бідність є одним із основних чинників соціальної ексклюзії, з метою підвищення рівня доходів і залучення вразливих категорій населення України до соціально-економічної діяльності, у 2016 році було схвалено Стратегію подолання бідності. Стратегія була орієнтована на «поетапне зниження в Україні масштабу бідності, соціального відчуження та запровадження нових механізмів її запобігання» [25].

Основні напрями Стратегії подолання бідності:

- 1) розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування для забезпечення умов гідної праці;
- 2) забезпечення доступу населення до послуг соціальної сфери незалежно від місця проживання, мінімізація ризиків соціального відчуження сільського населення;
- 3) мінімізація ризиків бідності та соціального відчуження найбільш вразливих категорій населення.

Стратегія передбачала ряд заходів спрямованих на зниження рівня бідності, забезпечення соціального захисту вразливих верств населення та створення умов для економічної і соціальної інтеграції кожної особи. Забезпечення рівного доступу громадян до економічних можливостей передбачало створення умов для інтеграції у ринок праці осіб, які перебувають за межами активного економічного життя, таких як молодь, люди похилого віку, особи з інвалідністю та інші

вразливі групи. Зменшенню рівня безробіття серед цих категорій сприяє впровадження програм професійної перепідготовки, підвищення кваліфікації та підтримки самозайнятості населення.

Другим ключовим напрямком подолання бідності було визначено забезпечення доступності соціальних послуг для найбільш уразливих категорій населення, що передбачає розширення мережі соціальних закладів, впровадження індивідуального підходу у наданні соціальної допомоги та розвиток доступних соціальних послуг.

Ще одним напрямком подолання бідності в країні було визначено впровадження заходів щодо сприяння економічній самостійності осіб із низьким рівнем доходу, стимулювання їхньою участь в економічному житті країни шляхом доступу до банківських послуг, мікрокредитування та державних програм фінансової підтримки.

Особлива увага у Стратегії була приділена формуванню безбар'єрного середовища, а саме: впровадження архітектурної доступності, адаптацію транспортної інфраструктури, цифрових платформ і сервісів для використання людьми з інвалідністю або обмеженими можливостями. Таки підхід є ключовим принципом впровадження соціальної інклюзії.

Основна увага при формуванні державних соціальних програм і заходів, що реалізувалися у рамках Стратегії, була зорієнтована на підтримку соціальних груп з підвищеним ризиком соціального відчуження, а саме: сім'ї з дітьми; особи з інвалідністю; діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; ВІЛ-інфіковані, хворі на СНІД, туберкульоз; особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк; бездомні особи; представники національних меншин; внутрішньо переміщені особи. Принципи соціальної інклюзії, інтегровані в Стратегію подолання бідності, забезпечували системний підхід до зменшення соціальних і економічних нерівностей та сприяли створенню умов для активної участі кожної особи в житті суспільства.

У 2019 році, відповідно до Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених указом Президента України, пріоритетною метою сталого розвитку України було визначено подолання бідності у всіх формах і вимірах до 2030 року [26].

На думку О. Барбінової забезпечення позицій інклюзивного підходу на ринку праці в Україні має відбуватися за рахунок:

- поцінювання, визнання і поваги щодо кожної особи;
- надання можливостей для навчання і розвитку, творчого інтелектуального зростання кожної людини;
- причетності та участі кожного у прийнятті рішень;
- спільного користування фізичним та соціальним простором;
- фінансової підтримки реалізації соціальних програм [2].

Інклюзивна соціальна політика

Т. Перегудова вважає основним орієнтиром реформи соціальної сфери в Україні «переосмислення основних напрямів соціальної політики, виходячи за межі соціального захисту населення, спираючись на стійке залучення відторгнутого населення до суспільно-корисної діяльності на засадах соціальної інклюзії шляхом створення робочих місць та стимулювання до повернення до трудової діяльності» [18].

В Україні політику інклюзії у соціальній сфері впроваджує Міністерство соціальної політики України, що відповідає за розробку та реалізацію державної політики у сфері соціального захисту населення, включаючи забезпечення прав осіб з інвалідністю, підтримку соціально вразливих груп, боротьбу з бідністю, дискримінацією та забезпечення гендерної рівності. Основні напрямки роботи Міністерства соціальної політики в контексті соціальної інклюзії:

- підтримка осіб з інвалідністю – забезпечення рівних можливостей для участі в економічному та соціальному житті;
- інклюзивна освіта – співпраця з Міністерством освіти і науки для впровадження інклюзивного навчання в школах;
- підтримка вразливих груп населення – програми з подолання бідності та соціального виключення;
- інтеграція внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – надання підтримки людям, постраждалим від конфлікту та переміщеним через бойові дії на сході України.

З метою забезпечення доступності соціальної допомоги і соціальних послуг за місцем проживання відповідно нагальних потреб жителів територіальних громад, в Україні у 2020 році розпочато реформу системи соціального захисту населення. Концепція реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей (2020) є важливим інструментом формування інклюзивного суспільства, де кожна особа має рівні можливості для реалізації свого потенціалу. Концепція спрямовує заходи державної соціальної політики на подолання дискримінації, усунення бар'єрів та формування умов для повноправної участі кожної особи у суспільному житті [23].

В першу чергу Концепція передбачає створення безбар'єрного середовища завдяки доступності соціальних послуг, інфраструктури та інформації для всіх соціальних груп та соціально вразливих категорій населення. Другим важливим моментом є забезпечення рівного доступу до соціальних послуг, необхідність забезпечення індивідуального підходу до потреб осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах. Особлива увага приділяється впровадженню принципу участі та співробітництва: залучення жителів громади, громадських організацій до процесу реалізації соціальної політики; розвиток механізмів громадянської участі у формуванні політики соціального захисту на рівні

громади. Концепція також підкреслює необхідність захисту прав дітей, особливо тих, які перебувають у складних життєвих обставинах, та передбачає проведення заходів, спрямованих на створення умов для зростання дитини в сімейному середовищі або максимально наближеному до нього, що сприяє соціалізації та адаптації дитини у суспільстві.

З метою забезпеченням сервісного підходу до надання соціальної підтримки, соціальних послуг та забезпечення їх максимальної доступності для споживачів на рівні територіальних громад створено Національну соціальну сервісну службу України (Нацсоцслужба) [6]. Територіальні органи Нацсоцслужби в областях та м. Києві здійснюють координацію та методичний супровід діяльності органів місцевого самоврядування щодо забезпечення ними організації надання соціальної допомоги та соціальних послуг відповідно до індивідуальних потреб та проблем населення.

Принципи соціальної інклюзії, закладені у Концепцію реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей, є основою для формування державної соціальної політики, спрямованої на створення справедливого, рівноправного та інклюзивного суспільства, де кожна особа отримує можливість для повноцінного життя та реалізації свого потенціалу. Це досягається через інтеграцію заходів соціальної підтримки, доступності, освіти та участі громади в процесі соціальних реформ.

Інклюзивна освіта

Поняття «інклюзія» здебільшого використовується в контексті інклюзивного навчання, під яким український законодавець розуміє «систему освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників» (стаття 1, Закон України «Про освіту»).

Останнім часом освітня галузь зазнала суттєвих перетворень, що забезпечують процес набуття знань та навичок здобувачів освіти в Україні на принципах інклюзії. Впровадження інклюзивної освіти унормовано Концепцією розвитку інклюзивного навчання (2010), Законом України «Про освіту» (2017) і рядом нормативно-правових документів, що забезпечують організацію навчального процесу за принципами інклюзії [31].

Детально питання організації і впровадження інклюзивної освіти в Україні наведено у розділі 3.

Безбар'єрне середовище

На основі напрацьованих раніше в Україні стратегічних документів, зокрема щодо створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю, розвитку молоді, захисту прав людини, подолання нерівності (у тому числі гендерної) з метою забезпечення системного та комплексного підходу щодо

реалізації принципів соціальної, економічної, політичної, цифрової та фізичної безбар'єрності, Кабінетом Міністрів України у 2021 році затверджено Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [24]. Документом передбачено «створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги на рівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики».

Стратегія спрямована на створення умов для вільного доступу до освіти, праці, медичних і соціальних послуг, а також до громадського та культурного життя. Особливу увагу приділено людям із інвалідністю, особам похилого віку, сім'ям із дітьми, а також тим, хто перебуває у складних життєвих обставинах. Метою Національної стратегії є не лише фізична доступність, як-от усунення архітектурних перешкод, але й інформаційна, економічна та соціальна доступність. Важливим аспектом є формування суспільства, яке базується на толерантності, взаємній повазі та готовності враховувати потреби кожного.

Національною стратегією визначено основні напрями створення безбар'єрного простору в Україні, а саме:

- *суспільна та громадянська безбар'єрність* передбачає забезпечення рівних можливостей участі всіх людей, їх об'єднань та окремих суспільних груп у житті громад та держави, рівного доступу до суспільно-політичного та культурного життя, сприятливого середовища для фізичного розвитку та самореалізації, а також інклюзивного середовища як передумови для участі у всіх формах суспільного життя та громадської активності;

- *освітня безбар'єрність* створює рівні можливості та вільного доступу до освіти, зокрема освіти протягом життя, а також здобуття іншої професії, підвищення кваліфікації та опанування додаткових компетентностей;

- *економічна безбар'єрність* забезпечує для усіх громадян незалежно від віку, статі, сімейного стану чи стану здоров'я належні умови та можливості для працевлаштування, отримання фінансових та інших ресурсів для заняття підприємництвом чи самозайнятстю;

- *інформаційна безбар'єрність* передбачає доступ до інформації в різних форматах та з використанням технологій та засобів альтернативної комунікації усіх людей незалежно від їх функціональних порушень чи комунікативних можливостей;

- *фізична безбар'єрність* забезпечує доступність усіх об'єктів фізичного оточення для всіх соціальних груп населення незалежно від віку, стану здоров'я, майнового стану, статі, місця проживання та інших ознак;

- *цифрова безбар'єрність* передбачає доступ до швидкісного інтернету, публічних послуг та публічної цифрової інформації усіх груп населення.

Основні напрями та відповідні стратегічні цілі створення безбар'єрного простору в Україні, визначені Національною стратегією із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, наведено у Додатку 1.

Кожен із напрямів формування безбар'єрного простору передбачає комплекс рішень, спрямованих на різні суспільні групи, зокрема, людей з інвалідністю, молодь, батьків з маленькими дітьми, літніх людей. Головна мета – здійснити переорієнтацію суспільних переконань щодо необхідності формування і забезпечення безбар'єрності середовища [2]. Впровадження Стратегії безбар'єрного середовища є ключовим кроком до побудови інклюзивного суспільства, де кожна людина може реалізувати свій потенціал, бути активною та рівноправною частиною громади.

Повномасштабне військове вторгнення в Україну 2022 року, умови воєнного стану катастрофічно вплинули на життя українського суспільства. Наразі впровадження принципів соціальної інклюзії має враховувати не лише прояви соціальної нерівності, а й загрозу життю та здоров'ю окремих груп населення: військових, жителів районів на території яких йдуть бойові дії, внутрішньо переміщених осіб, сімей члени яких загинули або перебувають у полоні тощо.

Проблемні питання, що виникли внаслідок повномасштабного військового вторгнення в Україну, які необхідно врахувати щоб забезпечити соціальну інклюзію населення, стосуються таких питань:

- обмежений доступ до житла, освіти, медицини, соціальних послуг і працевлаштування внутрішньо переміщених осіб;
- ризик стигматизації певних груп населення через різні погляди, походження або соціальний статус, зокрема ветеранів війни, інвалідів унаслідок війни, переселенців;
- зростання кількості осіб із фізичними та психологічними травмами;
- поширення психологічних розладів серед населення;
- руйнування соціальної інфраструктури;
- гуманітарна криза в районах проведення військових дій та прилеглих до них територіях;
- обмеження доступу до освіти дітей і молоді;
- проблеми працевлаштування та економічної інтеграції;
- зміна соціальних ролей.

Виклики повномасштабного військового вторгнення в Україну, які ускладнюють забезпечення соціальної інклюзії населення, та шляхи вирішення проблемних питань наведено у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6. Виклики військового стану, які необхідно враховувати при впровадженні інклюзивної соціальної політики

Виклики	Проблеми	Шляхи вирішення
Масове переміщення населення	Внутрішньо переміщені особи (ВПО) стикаються з проблемами доступу до житла, освіти, медицини, соціальних послуг і працевлаштування	Інтеграція переселенців у нові громади потребує створення інклюзивного середовища, де враховуються їхні специфічні потреби та забезпечується соціальна адаптація
Соціальна напруга та дискримінація	Ризик стигматизації певних груп населення через різні погляди, походження або соціальний статус, зокрема ветеранів війни, інвалідів унаслідок війни, переселенців	Подолання стигматизації шляхом впровадження просвітницьких кампаній, інтеграції в громадське життя, забезпечення рівного доступу до послуг, економічної підтримки та формування толерантності
Зростання кількості осіб із фізичними та психологічними травмами	Люди, які отримали поранення або стали інвалідами внаслідок бойових дій, потребують доступної інфраструктури, реабілітаційних центрів, психологічної підтримки та допоміжних технологій	Розширення доступу до програм фізичної і соціальної реабілітації
Поширення психологічних розладів серед населення	У багатьох громадян, зокрема ветеранів, дітей, переселенців і тих, хто пережив окупацію, розвиваються посттравматичні стресові розлади (ПТСР), депресія та інші психологічні розлади	Впровадження програм психологічної підтримки та консультування, зокрема в територіальних громадах
Гуманітарна криза	Військові дії спричиняють дефіцит харчових продуктів, медичних товарів, засобів першої необхідності для жителів районів військових дій та прилеглих до них територій	Особливу увагу слід приділити вразливим групам: дітям, літнім людям, особам з інвалідністю.
Обмеження доступу до освіти дітей і молоді	Через переміщення, руйнування освітніх закладів і відсутність доступу до цифрових засобів навчання багато дітей опиняється поза освітнім процесом	Забезпечення інклюзивної освіти навіть у складних умовах, зокрема онлайн-навчання, мобільних класів та адаптованих програм.

Продовження табл. 2.6

Виклики	Проблеми	Шляхи вирішення
Руйнування інфраструктури	Знищення шкіл, лікарень, транспортних шляхів обмежує доступ до базових послуг для населення	Відновлення інфраструктури має враховувати принципи безбар'єрності та універсального дизайну
Проблеми працевлаштування та економічної інтеграції	Втрата роботи, неможливість працевлаштування особливо серед переселенців, учасників бойових дій, інвалідів унаслідок війни	Впровадження програм перепідготовки, мікрокредитування, підтримки підприємництва
Зміна соціальних ролей	Багато жінок стали основними годувальниками сімей через участь чоловіків у бойових діях, втрату годувальника	Перегляд програм підтримки сімей та дітей, які залишилися без опіки або втратили одного чи обох батьків

Джерело: розроблено І. Пешою.

Зростання кількості домогосподарств, які не можуть дозволити собі товари першої необхідності, фізичне руйнування інфраструктури російськими військами протягом дії режиму воєнного стану, потребують аналізу можливих ризиків для продовольчого забезпечення, економічної і технічної доступності задоволення енергетичних потреб населення [9]. Сучасні виклики вимагають комплексного та скоординованого підходу для забезпечення соціальної інклюзії навіть в умовах кризи, з урахуванням потреб кожної соціальної групи населення.

Подоланню викликів військового вторгнення через зміцнення обороноздатності, соціальної єдності, економічної стійкості та забезпечення прав і рівності для всіх громадян, включаючи соціально вразливі групи, сприяє Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України у 2020 році [22]. Одним із базових положень державної політики національної безпеки Стратегія визначає **стійкість** – «здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей».

В контексті принципів соціальної інклюзії Стратегія передбачає:

- інтеграцію вразливих груп населення (включаючи внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, людей з інвалідністю) у суспільне та економічне життя;
- підтримку розвитку толерантності, недискримінації та соціальної згуртованості, що сприяє зменшенню конфліктів на ґрунті нерівності чи упереджень;

- забезпечення доступності державних послуг та інфраструктури для всіх категорій громадян, включаючи створення безбар'єрного середовища;
- підтримку гуманітарних програм, спрямованих на соціальну реабілітацію та економічну інтеграцію осіб, які постраждали від збройного конфлікту чи кризи.

Механізми оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави та формування багаторівневої комплексної національної системи стійкості задекларовано Концепцією забезпечення національної системи стійкості, введеної в дію указом Президента України у 2021 році [22] та Планом заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року, затвердженим у 2023 році [19].

У Концепції принципи соціальної інклюзії інтегруються через зосередженість на забезпеченні рівного доступу до ресурсів і послуг, необхідних для забезпечення стійкості територіальних громад. Основні положення щодо забезпечення принципів інклюзії, що забезпечують національну стійкість:

- урахування потреб різних соціальних груп, особливо вразливих, у процесі планування та реалізації заходів з підвищення стійкості;
- забезпечення рівного доступу усіх громадян, незалежно від соціального статусу, віку, статі чи фізичних можливостей, до заходів реагування на кризи, зокрема гуманітарної допомоги;
- підтримка участі всіх груп населення у розробці стратегій стійкості та реагуванні на виклики на місцевому, регіональному і державному рівнях, що підвищує рівень довіри та соціальної єдності;
- упровадження механізмів захисту найбільш уразливих верств населення для збереження стабільності в умовах кризових ситуацій.

Таким чином, принципи соціальної інклюзії в цих документах спрямовані на побудову суспільства, яке здатне ефективно реагувати на виклики та забезпечувати рівні можливості для всіх громадян, зберігаючи єдність і соціальну згуртованість навіть у кризових умовах.

Формування державної політики на принципах інклюзії є ключовим напрямом розвитку України, особливо в контексті відбудови після повномасштабного вторгнення. У повоєнний період інклюзивний підхід сприятиме подоланню соціальних нерівностей, інтеграції вразливих груп населення, таких як учасники бойових дій, переселенці, особи з інвалідністю унаслідок війни, та зміцненню соціальної згуртованості. Відбудова інфраструктури та системи соціальних послуг із урахуванням принципів доступності та універсального дизайну створить основу для стійкого розвитку та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян.

Запитання для самоперевірки до розділу 2

1. Що таке соціальна інклюзія?
2. Які основні завдання вирішує політика соціальної інклюзії?
3. Які основні принципи політики соціальної інклюзії?
4. Які цілі концепції соціальної інклюзії?
5. На яких ключових принципах впроваджується концепція соціальної інклюзії на рівні територіальної громади?
6. Які практичні інструменти використовуються для досягнення соціальної інклюзії у суспільстві?
7. Які основні міжнародні документи містять визначення та положення концепції соціальної інклюзії?
8. Які основні положення щодо формування політики соціальної інклюзії визначені міжнародними нормативами?
9. Які моделі соціальної політики, що ґрунтуються на принципах соціальної інклюзії, існують в європейських країнах, та які їхні основні характеристики?
10. Які загальні напрями формування інтегрованої політики усунення бар'єрів в Україні?
11. Які основні напрями створення безбар'єрного простору в Україні визначені Національною стратегією із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року?
12. Які проблемні питання, що виникли внаслідок повномасштабного військового вторгнення в Україну, необхідно врахувати при впровадженні інклюзивної соціальної політики?

Література та посилання до розділу 2

1. Андрейко І.С. Соціальна ексклюзія як об'єкт соціально-політичних досліджень. *Політикус* : наук. журнал. 2020. № 5. С. 23–28.
2. Барбінова А.В. Організаційні засади реалізації соціальної інклюзії на ринку праці України. *Економічний простір*. 2023. № 186. С. 97-100.
3. Батанов О., Миколаєнко О. Права людини та соціальна інклюзія в Україні: проблеми теорії та конституційно-правового забезпечення. *Юридичний вісник*. 2018. №3. С. 4-10.
4. Васильєва Г.І. Формування методичної компетентності педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти в умовах інклюзивного середовища: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2021. 253 с.

5. Давиденко Г.В. Теоретико-методичні засади організації інклюзивного навчання у вищих навчальних закладах країн Європейського Союзу: дис.... д-ра пед наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ, 2015. 467 с.
6. Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>
7. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
8. Європейська соціальна хартія (переглянута). Офіційний переклад. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text
9. Завгородня С. Економічна нерівність серед населення України в контексті забезпечення стійкості / Національний інститут стратегічних досліджень; Центр економічних і соціальних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_eknerivnist_19022024.pdf
10. Зубченко С.О., Каплан Ю.Б., Тищенко Ю.А. Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2020. 24с.
11. Кабанець Ю. Соціальна політика і зайнятість: наскільки Україна готова до вступу в ЄС: аналітична записка. 2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/soczialna-polityka-i-zajnyatist-naskilky-ukrayina-gotova-do-vstupu-v-yes/>
12. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. Київ: САММІТ-книга, 2008.
13. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю. Офіційний переклад. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87#w1_4
14. Локтева І.І. Критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 20 с.
15. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1. С. 57-68. URL: <https://dse.org.ua/archive/15/5.pdf>
16. Мельник О. Європейська соціальна хартія у системі джерел права соціального забезпечення: теоретико-правовий аспект. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2018/5/19.pdf>
17. Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Під заг. ред. Даниленко Л.І. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.

18. Перегудова Т.В. Соціальна інклюзія як елемент соціальної політики: європейські уроки для України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент.* 2016. Вип. 19. С. 98-102.
19. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2023 р. № 1025-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#n12>
20. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України 14 вересня 2006 року № 137-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>
21. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>
22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11>
23. Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 1057-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2020-%D1%80#Text>
24. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
25. Про схвалення Стратегії подолання бідності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>
26. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
27. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії. *Соціологія.* 2012. № 3. С. 33–41.
28. Савельєв Ю.Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 447 с.

29. Сергеева Л.М., Софій Н.З. Якісна професійно-технічна освіта – соціально вразливій молоді: навчально-методичний посібник / За ред. Л.М. Сергеевої. Київ: Арт Економі, 2012. 168 с.
30. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів) / уклад.: Г.В. Коваль та ін; за ред. Г.В. Коваль. Львів: ЛДУ БЖД, 2021. 284 с.
31. Стрельнікова О.О., Єсіна Н.О. Поняття та сутність соціальної інклюзії у соціальній роботі. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. (17). С. 233-241.
32. Україна: на шляху до соціального залучення: Національна Доповідь про людський розвиток / Е. Лібанова та ін. Київ: Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
33. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. 2000. Сайт, Європейського парламенту. URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm
34. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с.
35. Atkinson A.B., Marlier E. *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context*. United Nations. New York, 2010. URL: <http://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>
36. Daly M. *Social Exclusion as Concept and Policy Template in the European Union*. Center for European Studies. Harvard : Harvard University, 2006. URL: <https://aei.pitt.edu/9026/1/Daly135.pdf>
37. EC (2011a). *Europe 2020 targets (as set by member states in their national reform programmes in April 2011)*. Brussels: European Commission. URL: [http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/targets_en.pdf]
38. *Joint report on social inclusion 2004* / European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs. URL: https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf

РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТІ: ПРИНЦИПИ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

3.1. Принципи формування інклюзивного підходу в освітньому процесі

Формування інклюзивного суспільства передбачає впровадження принципів соціальної інклюзії у державні політики в сфері освіти, охорони здоров'я, економіки, будівництва, благоустрою тощо. Але, на думку Ю. Найди і Л. Ткаченко, в першу чергу вони мають застосовуватися в освіті зважаючи на те, що «освітня система є віддзеркаленням становища суспільства й водночас важливим засобом його перебудови» [8].

Інклюзивна освіта охоплює загальну концепцію та систему організації освітнього середовища, що забезпечує рівний доступ до якісної освіти для всіх учнів, включаючи дітей з особливими освітніми потребами. Вона передбачає створення умов, політик та інституцій, які сприяють залученню всіх учасників освітнього процесу. За визначенням А. Колупаєвої «інклюзивна освіта передбачає створення освітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку» [8].

Інклюзивна освіта визначається І Садовою «як спеціально організована взаємодія педагогів зі здоровими дітьми та дітьми з особливими освітніми потребами в освітньо-розвивальному просторі закладу загальної середньої освіти» [26]. Впровадження інклюзивної освіти передбачає запровадження відповідних умов навчання: педагогічних (психологопедагогічний супровід упродовж навчання; створення адаптивного освітньорозвиткового середовища; формування інклюзивної культури у дітей, педагогів і батьків) й організаційних (здійснення комплексного діагностування, поетапного включення дітей з особливими освітніми потребами в освітній процес).

І. Садова розглядає визначення інклюзивної освіти у трьох аспектах:

1) *соціально-педагогічний феномен*, який визначає одну з основних складових демократичного суспільства – гуманістичне прийняття усіх без винятку дітей, незважаючи на особистісні прояви розвитку та поведінки, враховуючи неповторну цінність кожної особистості;

2) *процес*, що гарантує право кожній дитині здобувати освіту за місцем проживання шляхом усунення будь-яких обмежень;

3) *результат* здобуття особами з особливими освітніми потребами відповідного обсягу знань, умінь та компетентностей, їх соціалізації і активного суспільного життя [26].

М. Порошенко зауважує, що інклюзивна освіта не є альтернативою системі спеціальної освіти за якою діти з інвалідністю навчаються окремо від інших дітей

або на індивідуальній формі навчання. Інклюзивна освіта є одним із напрямів освіти, варіантом надання освітніх послуг дитині з особливими освітніми потребами [14].

Впровадження інклюзивної освіти передбачає надання якісних освітніх послуг та адаптацію освітнього середовища до потреб учнів. Основні ідеї стратегії інклюзивної освіти, визначені ЮНЕСКО:

1) спрямоване набуття учнями ряду ключових компетенцій:

(а) розуміння глобальних проблем і загальнолюдських цінностей, таких як справедливість, рівність, гідність і повага;

(б) когнітивні навички;

(в) не когнітивні навички, зокрема соціальні навички, такі як уміння співчувати і гасити конфлікти, навички спілкування та вміння налагоджувати відносини і взаємодіяти з людьми різного походження, інших культур і поглядів;

(г) здатність діяти колективно і відповідально;

2) досягнення «функціональної грамотності» – здатності брати участь у всіх видах діяльності, де грамотність потрібна для ефективного функціонування особи в групі або спільноті й дозволяє використовувати свої навички читання, письма та лічби для особистого розвитку та/або розвитку спільноти упродовж усього життя [29].

Основні функції інклюзивної освіти: правова, функція соціалізації, виховна, освітня, економічна, їхній зміст наведено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. Основні функції інклюзивної освіти

Функція	Зміст
Правова	- забезпечення права дітей з ООП на здобуття освіти в умовах звичайних закладів освіти за місцем проживання дитини; - попередження і боротьба з виключенням в освіті; виявлення й усунення чинників, що перешкоджають реалізації права дитини з ООП на освіту на умовах рівності і доступності
Соціалізації	- засвоєння дітьми з ООП широкого кола цінностей, соціальних ролей і очікувань, на основі яких складається повсякденне життя людей, а також цінностей, що пропагуються закладом освіти; - формування людської особисті на основі засвоєння дітьми з ООП знань, навичок, цінностей культурної спадщини, накопичених соціумом; включення дітей з ООП у соціокультурний простір класу, школи, громади, держави

Продовження табл. 3.1

Функція	Зміст
Виховна	- формування позитивного і толерантного ставлення суспільства до осіб з ООП як до рівних, створення соціокультурного середовища; формування у дітей з ООП почуття поваги і власної гідності, усвідомлення, що вони є повноцінними членами суспільства
Освітня	засвоєння дітьми з ООП системи знань, умінь і навичок, необхідних для розвитку потенціалу та подальшої успішної інтеграції у суспільство
Економічна	- підготовка осіб з ООП до трудової діяльності, розвиток і використання їхнього потенціалу на ринку праці; - зменшення кількості громадян, що перебувають на соціальному забезпеченні у держави

Джерело: [14].

На думку І. Садової основні завдання інклюзивної освіти:

- 1) ефективного залучення до освітнього процесу всіх його учасників;
- 2) реалізація адаптивної моделі інклюзивної освіти у навчальному закладі з урахуванням суспільних і індивідуальних вимог та потреб;
- 3) забезпечення супроводу учня з особливими освітніми потребами та формування інклюзивного освітнього середовища в навчальному закладі;
- 4) розроблення та використання наукового, методичного і дидактичного забезпечення інклюзивного освітнього процесу;
- 5) залучення сімей дітей з особливими освітніми потребами до активної участі в реалізації конструктивних ідей освітньої інклюзії;
- 6) удосконалення системи підготовки педагогічних працівників, що працюють в інклюзивному середовищі, із метою покращення ефективності освітнього процесу [26].

Відповідно Концепції розвитку інклюзивного навчання (2010) організація інклюзивної освіти має впроваджуватися із дотриманням таких принципів: науковість, системність, варіативність, корекційна спрямованість, індивідуалізація, соціальна відповідальність сім'ї, міжвідомча інтеграція та соціальне партнерство [6]. Організаційні умови впровадження основних принципів розвитку інклюзивної освіти наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2. Принципи розвитку інклюзивної освіти

Принцип	Організаційні умови впровадження
Науковість	розробка теоретико-методологічних основ інклюзивного навчання, програмно-методичного інструментарію, аналіз і моніторинг результатів впровадження інклюзивного навчання, оцінка ефективності технологій, що використовуються для досягнення позитивного результату, проведення незалежної експертизи
Системність	забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітей з особливими освітніми потребами, наступності між рівнями освіти: рання допомога – дошкільна освіта – загальна середня освіта
Варіативність, корекційна спрямованість	організація особистісно орієнтованого навчального процесу у комплексі з корекційно-розвитковою роботою для задоволення соціально-освітніх потреб, створення умов для соціально-трудової реабілітації, інтеграції в суспільство дітей з порушеннями психофічного розвитку, у тому числі дітей-інвалідів
Індивідуалізація	здійснення особистісно орієнтованого (індивідуального, диференційованого) підходу
Соціальна відповідальність сім'ї	виховання, навчання і розвиток дитини; створення належних умов для розвитку її природних здібностей, участь у навчально-реабілітаційному процесі
Міжвідомча інтеграція та соціальне партнерство	координація дій різних відомств, соціальних інституцій, служб з метою оптимізації процесу освітньої інтеграції дітей з особливими освітніми потребами

Джерело: [6].

Специфічною особливістю інклюзивна освіта є ефективна взаємодія сім'ї та закладу освіти, що сприяє реалізації потреб, здібностей і можливостей кожної без виключення дитини. І. Садова, досліджуючи впровадження інклюзивної освіти у закладах загальної середньої освіти, визначила що вона реалізується як модель інклюзивної соціальної єдності та передбачає низку переваг для різних соціальних груп: дітей з особливими освітніми потребами, інших дітей, батьків, вчителів. Переваги інклюзивного навчання для різних груп учасників освітнього процесу наведено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3. Переваги інклюзивної освіти для різних груп учасників навчального процесу

Група	Переваги інклюзивної освіти
Діти з особливими освітніми потребами (ООП)	<p>а) набуття вмінь сприймати і розуміти навколишній світ, правильно поводитися у ньому, усвідомлювати свою роль та призначення; формування готовності й здатності орієнтуватися в соціумі;</p> <p>б) створення умов для соціалізації у природному освітньому середовищі, для розвитку своїх «сильних сторін» і талантів та подальшої інтеграції в суспільство;</p> <p>в) відчуття приналежності до суспільства та краще усвідомлення власних бажань і можливостей інтегруватися в соціум;</p> <p>г) уможливлення всебічної взаємодії і комунікації;</p> <p>г) розвиток необхідних соціальних навичок;</p> <p>д) глибше самопізнання, усвідомлення власної цінності, людської гідності</p>
Інші діти класу	<p>а) підвищена увага з боку дорослих (завдяки присутності двох педагогів);</p> <p>б) уникнення бар'єрів у комунікації з дітьми з ООП, відсутність страху перед захворюванням;</p> <p>в) розвиток природного прагнення допомагати, співпереживати, співчувати, зважати на чужі потреби, поступатися власними бажаннями;</p> <p>г) можливість набувати міцних знань й умінь завдяки співпраці, взаємодопомозі, взаємонавчанню;</p> <p>г) усвідомлення рівності всіх дітей, незважаючи на розмаїття й відмінності;</p> <p>д) формування в учнівському колективі навичок толерантності, терпимості, доброзичливості, милосердя, взаємоповаги;</p> <p>е) зміцнення дружніх, приязних відносин у класі (школі), які пізніше наслідуватимуться у дорослому житті;</p> <p>є) набуття унікального соціального досвіду спілкування з «особливими» дітьми, що сприяє підвищенню самооцінки, формуванню умінь і навичок рефлексії</p>
Вчитель	<p>а) отримання нового вектору фахового й особистісного зростання і неперервного вдосконалення;</p> <p>б) підвищення науково-методичної грамотності і професійної компетентності у галузі освітньої інклюзії;</p> <p>в) підвищення рівня педагогічної кваліфікації;</p> <p>г) налагодження співпраці з командою супроводу та батьками;</p> <p>г) робота в толерантному колективі класу, де всі учні піклуються один про одного та підтримують дружні стосунки</p>

Продовження табл. 3.3

Група	Переваги інклюзивної освіти
Батьки дітей з ООП	а) розвиток співпраці та партнерства всіх учасників інклюзивного освітнього простору на основі взаємного толерантного прийняття; б) вибір для своєї дитини навчального закладу з відповідною формою та рівнем здобуття освіти; в) навчання дитини в безпосередній близькості від місця проживання; г) спостереження за прогресом своєї дитини, її успіхами, а також упередження негативних дій, що можливо виникатимуть у процесі інклюзивного навчання; г) обмін з командою психолого-педагогічного супроводу досвідом задля корекції виявлених порушень; д) мінімізація тривог і страхів, пов'язаних із періодом життя дитини після того, як вона залишить батьків; е) згуртування батьківської громадськості, підтримання взаємин із сім'ями інших учнів класу; є) сприяння самореалізації у професійній сфері.

Джерело: розроблено І. Пешою на основі матеріалів з [26].

Інклюзивна освіта охоплює ширшу концепцію організації освітнього процесу, спрямовану на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх, незалежно від особливих освітніх потреб. У свою чергу, практичний аспект інклюзивної освіти, який стосується безпосереднього процесу навчання в інклюзивних умовах, включаючи адаптацію методів викладання, навчальних матеріалів і середовища до потреб конкретних учнів визначає термін «*інклюзивне навчання*».

За А. Колупаєвою інклюзивне навчання – гнучка, індивідуалізована система навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи за місцем проживання. У разі потреби, інклюзивне навчання здійснюється за індивідуальним навчальним планом, передбачає медико-соціальний та психолого-педагогічний супровід [12].

Основні принципи інклюзивного навчання, дотримання яких забезпечує ефективність його впровадження, визначені у Саламанській декларації про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994):

- кожна дитина має унікальні особливості, інтереси, здібності й освітні потреби;
- всі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це виявляється можливим, не зважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними;

- заклади освіти мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів, узгоджуючи різні види й темпи навчання;
- заклади освіти повинні забезпечувати якісну освіту для всіх завдяки відповідному навчально-методичному забезпеченню, застосуванню організаційних заходів, розробці стратегії викладання, використанню ресурсів і партнерських зв'язків зі своїми громадами;
- діти з особливими освітніми потребами мають отримувати додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності в освітньому процесі [27].

В Україні нормативне визначення терміну «інклюзивне навчання» містить Концепція розвитку інклюзивного навчання (2010): «інклюзивне навчання – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей» [6].

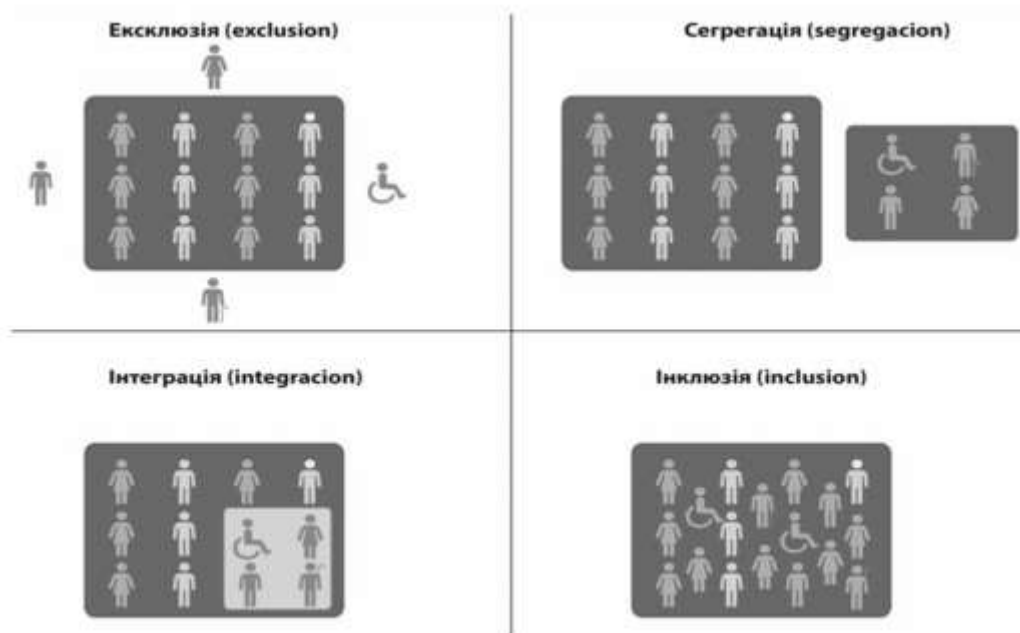
Закон України «Про освіту» (2027) визначає термін «інклюзивне навчання» через базові принципи його запровадження.

Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників (Закон України «Про освіту»).

Система інклюзивного навчання запроваджується Україні з метою забезпечення безбар'єрного на рівноправного доступу дітей та дорослих до освіти, незалежно від особливостей їхнього фізичного, психологічного стану та розвитку. Відповідно до Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року парадигма сучасної української освіти передбачає перехід від медичної до біопсихосоціальної моделі сприйняття людини, забезпечення інклюзивного навчання на всіх рівнях протягом життя спрямованого на повний розвиток людського потенціалу, розвиток особистості, її талантів і творчості [23].

В Україні, як і більшості європейських країн, освіта дітей з особливими освітніми потребами, представлена трьома моделями: сегрегаційною (медичною), інтеграційною і інклюзивною. І. Садова у дисертаційному дослідженні «Тенденції розвитку інклюзії у закладах загальної середньої освіти України» (2020) наочно демонструє специфіку організації навчального процесу дітей з особливими освітніми потребами за умови «сегрегації», «інтеграції» та «інклюзії» (див. рис. 3.1). Освітній процес за принципом сегрегації передбачає навчання дітей з особливими потребами вузькоспеціалізованими фахівцями у спеціальних школах; за інтеграції діти навчаються у спеціальних класах в

закладах освіти і спілкуються зі здоровими ровесниками на перервах; під час інклюзивній освіті всі діти спільно навчаються у звичайних класах і беруть участь у різних шкільних та позашкільних заходах [26].

Рис. 3.1. Еволюція ставлення суспільства до осіб з інвалідністю

Джерело: [26].

В узагальненому вигляді особливості різних моделей освіти дітей з особливими освітніми потребами наведено у таблиці 3.4.

Інклюзивна модель освіти, також відома як «соціальна модель», є значним кроком вперед у забезпеченні рівних можливостей для дітей з особливими освітніми потребами. Ця модель базується на філософії, що кожна дитина, незалежно від її фізичних, інтелектуальних чи емоційних особливостей, має право на повноцінну участь в освітньому процесі разом зі своїми однолітками.

Однією з ключових переваг інклюзивної освіти є сприяння соціальній інтеграції: діти з особливими освітніми потребами навчаючись у звичайному класі, мають можливість спілкуватися та взаємодіяти з однолітками без обмежень. Це сприяє розвитку їх соціальних навичок, формуванню почуття приналежності та зменшенню стигматизації. У свою чергу, інші учасники освітнього процесу вчаться толерантності, повазі до відмінностей та розумінню, що різноманітність є цінністю.

Таблиці 3.4. Моделі освіти дітей з особливими освітніми потребами

Сегрегаційна («медична модель»)	Інтеграційна («модель нормалізації»)	Інклюзивна («соціальна модель»)
Дитина недосконала	Дитина з ООП – це індивідуум, що розвивається і здатний освоювати різні види діяльності	Кожна дитина – найвища цінність суспільства і приймається такою, якою вона є
Діагноз. Порушення стає центром уваги. Пристосування до існуючого середовища і суспільства	Суспільство має забезпечити дитині умови життя, максимально наближені до нормальних	У кожної дитини є позитивний потенціал і потреби, які визначаються самою дитиною та її оточенням
Сегрегація і надання відповідних медичних послуг, терапія порушень.	Надання можливостей забезпечити дитині умови для навчання таких категорій осіб у звичайних закладах освіти.	Доступність усіх освітніх послуг із використанням необхідних додаткових ресурсів.
Суспільство залишається консервативним до проблем дітей з ООП.	Суспільство розвивається у бік визнання відмінностей дітей з ООП, які приймаються, схвалюються та підтримуються.	Суспільство має створити такі умови, за яких кожна дитина цінна, незалежно від того, якою вона є і яких успіхів може досягти.

Джерело: [26].

Інклюзивна освіта також сприяє розвитку академічних навичок дітей з особливими освітніми потребами. Результати досліджень демонструють що діти з особливими освітніми потребами досягають кращих результатів у навчанні, коли навчаються в інтегрованому середовищі. Це пояснюється тим, що вони мають можливість вчитися у своїх однолітків, отримувати підтримку від вчителів та спеціалістів, а також відчувати себе частиною колективу.

Інклюзивна модель освіти є не тільки гуманним, але й ефективним підходом до навчання дітей з особливими освітніми потребами, сприяє їхній соціальній інтеграції, академічному розвитку та особистісному зростанню. Наразі в Україні при організації освітнього процесу активно впроваджується інклюзивні принципи навчання та розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

3.2. Міжнародно-правове регулювання рівних можливостей здобуття освіти

Інклюзивний підхід у освітньому процесі в першу чергу стосується забезпечення умов навчання та розвитку дітей з інвалідністю у загальноосвітніх навчальних закладах, відмови від спеціального та індивідуального навчання дітей які мають особливі потреби. Реалізація права рівних можливостей на здобуття освіти осіб, які мають особливі потреби та проблеми, регулюється рядом міжнародних документів.

Загальна декларація з прав людини, затверджена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1948 році, визнає право людини на освіту: «кожна людина має право на освіту» (стаття 26). Відповідно декларації початкова освіта має бути обов'язковою, технічна і професійна освіта – загальнодоступною, вища освіта має бути доступною для всіх на основі здібностей кожного [1].

Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, прийнята Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) у 1960 році, визнає дискримінацією виокремлення, виключення, обмеження чи надання переваги за будь-якими ознаками (раса, мова, національне або соціальне походження тощо) що знищує або порушує рівність громадян у отриманні освіти. Прояви дискримінації у галузі освіти:

- позбавлення будь-якої особи чи групи осіб доступу до освіти будь-якого типу чи рівня;
- обмеження будь-якої особи чи групи осіб освітою нижчого рівня;
- створення або підтримка окремих освітніх систем або закладів для осіб чи груп осіб, крім випадків коли запропоновані форми навчання забезпечують рівний доступ до освіти і відповідні умови та стандарти навчального процесу;
- створення будь-якій особі або групі осіб умов, несумісних з гідністю людини [3].

Конвенція визначає напрями формування та реалізації національної політики у сфері освіти, що забезпечують умови рівності можливостей і ставлення до отримання освіти, а саме:

- безкоштовна та обов'язкова початкова освіта; досяжна та доступна для всіх середня освіта; доступна для всіх на основі індивідуальних можливостей вища освіта; нормативне врегулювання обов'язку відвідувати навчання;
- однакові освітні стандарти у державних освітніх установах, рівні умови якості надання освіти;
- заохочення відповідними методами та продовження навчання осіб, які не здобули початкову освіту або не завершили її повний курс;
- недискримінаційна професійна підготовка вчителів.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, ратифікований Україною у 1973 році, визнає право кожної людини на освіту, формулює завдання держав-підписантів щодо забезпечення доступності навчання на різних рівнях. Однією із умов гарантування рівного доступу громадян до освіти визначено розвиток мережі навчальних закладів та економічне стимулювання учасників освітнього процесу: «...повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу» [22]. Пакт визнає право батьків або законних представників дитини обирати заклади освіти та забезпечувати релігійне та моральне виховання дітей відповідно до власних переконань.

Право усіх без винятку дітей на освіту визначає *Конвенція про права дитини*, ухвалена резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року і ратифікована Україною у 1991 році [4]. Забезпечення цього права передбачає розбудову мережі початкової, середньої, професійної та вищої освіти, забезпечення рівних можливостей доступу дітей до навчання. Особлива увага у освітній сфері має бути спрямована на забезпечення регулярного відвідування учнями навчання та зниження кількості дітей, які залишили школу. Діти з інвалідністю не мають бути обмеженими у доступі освіти та професійної підготовки.

Учасники Всесвітньої конференції з питань освіти для всіх, яка відбулась у березні 1990 року у місті Джомтьєн (Таїланд), розробили Рамки діяльності у сфері базової освіти на 90-і роки, які передбачали розв'язання шести головних завдань:

- 1) розширення діяльності і захисту й розвитку дітей дошкільного віку;
- 2) універсалізацію початкової освіти;
- 3) покращення результатів навчання;
- 4) зниження рівня неграмотності дорослих;
- 5) розширення послуг базової освіти, а також навчання підлітків і дорослих;
- 6) прискорене набуття індивідуальних і сімейних знань і навичок, необхідних для підвищення життєвого рівня.

Підсумком конференції стало прийняття *Всесвітньої декларації «Освіта для всіх»* відповідно до якої кожна дитина, молода людина чи дорослий мають право на освіту, яка задовольнятиме її базові освітні потреби. Декларація визнає необхідність забезпечення загального доступу до освіти для всіх осіб та укріплення принципів справедливості. Держави мають вживати активних заходів з виявлення бар'єрів, що обмежують доступ до освіти окремих соціальних груп, виявляти та застосовувати на національному рівні та на рівні місцевих громад ресурси для усунення цих бар'єрів. «Кожна дитина, молода чи доросла людина має право на освіту, яка задовольнятиме її базові освітні потреби в найвищому й найповнішому значенні цього поняття...». Декларацією визнано, що основною

метою освіти є різнобічний розвиток особистості, освіта має надавати дітям можливості розвивати їхні таланти, розумові і фізичні здібності в найповнішому обсязі [28, 30].

Стандартними правилами забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю, затвердженими у 1993 році на 48 сесії Генеральної Асамблеї ООН, впроваджено принцип рівних можливостей початкової, середньої та вищої освіти для дітей, молоді та дорослих з інвалідністю в системі інклюзивного навчального середовища. Освіта людей з інвалідністю є невід'ємною складовою загальною системою освіти [31].

Стандартними правилами ООН щодо забезпечення рівних можливостей для людей з інвалідністю визначено умови організації навчання в інклюзивному середовищі, а саме:

- навчання у звичайних школах передбачає організацію відповідних допоміжних послуг та доступу, необхідних для задоволення потреб осіб з різними формами інвалідності, зокрема забезпечення послуг перекладачів;
- відповідальність органів загальної освіти за освіту осіб з інвалідністю в інтегрованих структурах;
- залучення батьківських громад та організацій інвалідів до процесу навчання на всіх рівнях [12].

Інклюзивне навчання визначено Стандартними правилами як пріоритетна форма у здобутті освіти особами з інвалідністю. В той же час система інклюзивної освіти не розглядається як альтернатива спеціальної освіти: «у випадках, коли система загальної освіти все ще не забезпечує відповідним чином потреби усіх людей з інвалідністю, можна передбачити спеціальну освіту. Навчання у спеціальних навчальних закладах має бути спрямоване на підготовку учнів до навчання в системі загальної освіти, а якість такого навчання має відповідати тим же стандартам і цілям, що і навчання в системі загальної освіти і має бути тісно взаємопов'язане» [31].

Саламанська декларація щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами, прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами, проведена за підтримки ЮНЕСКО в Іспанії, у місті Саламанка у 1994 році, стала першим міжнародним документом, який визнав необхідність проведення освітніх реформ у напрямі формування інклюзивної освіти. Декларацією визначено, що «кожна дитина має унікальні особливості, інтереси, здібності та навчальні потреби». Враховуючи що кожна дитина має право на освіту, державна система освіти та навчальні програми мають враховувати різноманітні характеристики та потреби дітей. «Педагогіка, орієнтована на потреби дітей, може допомогти уникнути марної витрати ресурсів

і краху надій, що занадто часто є наслідком низької якості навчання і шаблонності концептуального підходу до освіти» [27].

Основний принцип інклюзивної освіти полягає у тому, що діти, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, соціальних, емоційних, мовленнєвих та інших особливостей, мають навчатися разом, коли це є можливим, незважаючи на існуючі відмінності або проблеми. Навчання дітей у спеціальних школах або класах має бути винятком і застосовуватися лише у тих випадках, коли навчання у звичайній школі не здатне задовольнити освітні чи соціальні потреби дитини.

З метою «боротьби із дискримінаційним ставленням, створення привітної атмосфери в громадах, побудови інклюзивного суспільства і забезпечення освіти для всіх» навчання дітей особливими освітніми потребами мають забезпечувати звичайні школи. Обов'язковою умовою інклюзії в освітній процес є створення в навчальних закладах організаційних та педагогічних умов орієнтованих на задоволення особливих освітніх потреб дітей шляхом:

- узгодження різних видів і темпів навчання з потребами та можливостями учнів;
- забезпечення якісної освіти для всіх через розроблення навчальних планів;
- спеціальна організація навчання;
- розроблення стратегії викладання;
- використання ресурсів і партнерських зв'язків з громадами [7].

Запровадження інклюзивної освіти осіб з особливими освітніми потребами передбачає впровадження на рівні державної політики двох взаємопов'язаних підходів: інтегрована освіта і реабілітація на базі громади, що ґрунтуються на принципах інклюзії, інтеграції та участі. Формування інклюзивної освітньої політики забезпечує рівність доступу до освіти осіб з особливими потребами та впровадження національної освітньої стратегії «освіта для всіх» [27].

Саламанкська декларація обґрунтувала доцільність переходу системи освіти до інклюзивного навчання, що зумовлено: освітніми, соціальними та економічними чинниками. З точки зору освітнього процесу, переваги інклюзивної освіти зумовлені необхідністю використання різних методів і форм навчання, можливістю внесення змін до навчальних програм тощо, що в цілому позитивно впливає на навчальний процес. Соціальні чинники при спільному навчанні дітей з різними здібностями та можливостями полягають у зміні ставлення до особливостей та відмінностей, унеможлиблює прояви дискримінації, упередженого ставлення, формування негативних стереотипів, що в свою чергу сприяє розвитку соціально справедливого суспільства. Фінансова ефективність інклюзивної освіти полягає в тому, що утримання двох освітніх систем – загальної та спеціальної – є набагато затратним, порівняно з

додатковою підтримкою дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах [28, 30].

Важливим документом для визначення завдань розвитку інклюзивної освіти стала *Дакарська декларація* або Декларація Тисячоліття, затверджена на Всесвітньому форумі з питань освіти в Дакарі (Сенегал) у 2000 році. В основу Дакарської декларації було покладено Цілі Розвитку Тисячоліття, які визначили стратегічні напрями розвитку світової спільноти у тих сферах, де спостерігаються найбільші нерівномірності людського розвитку, у тому числі – у сфері освіти. Дакарська декларація проголосила ціллю тисячоліття в освітній галузі – забезпечення доступу до обов’язкової освіти усім дітям до 2015 року. Заклади загальної середньої освіти мають бути інклюзивно-орієнтованими: забезпечувати навчання усіх дітей, у тому числі і з особливими освітніми потребами. Декларація визнає необхідність створення безпечних, здорових, інклюзивних умов освітнього процесу, що сприяють успішному навчанню. Принцип «освіта для всіх» має враховувати потреби вразливих верств населення, зокрема, дітей які працюють, жителів сільських районів і кочівників, представників етнічних і мовних меншин, осіб постраждалих від конфліктів, ВІЛ/СНІДу, голоду і слабкого здоров’я [7].

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї, які були затверджені 13 грудня 2006 року, один із важливих міжнародних документів у сфері захисту осіб з інвалідністю, що визначає і конкретизує їхні права [5]. Конвенція формулює основні принципи подолання бар’єрів, що порушують права людей з інвалідністю у різних сферах життя та провокують соціальне виключення осіб з інвалідністю. Україна ратифікувала Конвенцію про права осіб з інвалідністю у 2010 році [21].

Конвенція визнає право людей з інвалідністю на освіту (стаття 24). З цією метою держави, що долучаються до Конвенції, «забезпечують, щоб особи з інвалідністю могли мати доступ до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими». Реалізація права на освіту осіб з інвалідністю передбачає забезпечення таких умов:

- особи з інвалідністю не виключаються через інвалідність із системи загальної освіти, а діти з інвалідністю – із системи безплатної та обов’язкової початкової або середньої освіти;
- доступ осіб з інвалідністю нарівні з іншими до інклюзивної, якісної та безплатної початкової й середньої освіти за місцем проживання;
- забезпечення розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби;
- отримання всередині системи загальної освіти необхідної підтримки для полегшення ефективного навчання;

- забезпечення умов освітнього процесу, які максимально сприяють засвоєнню знань і соціальному розвитку, організація індивідуалізованої підтримки [5].

У 2015 році завершився термін досягнення цілей програми «Освіта для всіх» та Цілей розвитку тисячоліття, сформульованих у 2000 році. Перспективи розвитку освітньої галузі до 2030 року були визначені на Всесвітньому форумі з питань освіти, що відбувся в м. Інчхоні (Корея) у 2015 році. Прийнята на форумі *Інчхонської декларації «Освіта-2030: забезпечення інклюзивної та справедливої якісної освіти та навчання протягом усього життя для всіх»* закладає основоположні принципи для глобального розвитку освіти на період до 2030 року.

Декларація закладає нову концепції освіти: «забезпечення інклюзивної і справедливої якісної освіти і створення можливостей здобувати освіту протягом усього життя». Основним пріоритетом нової концепції є «зміна умов життя через освіту, визнання ролі освіти як основної рушійної сили особистісного зростання та розвитку загалом [2]. Декларації підтверджує, що освіта – це суспільне благо, фундаментальне право особистості, гарантія й основа реалізації інших прав людини, а також визнає роль освіти в досягненні миру і злагоди між народами, ліквідації безробіття та бідності.

Фундаментальні принципи впровадження нової освітньої концепції: справедливість і соціальна інтеграція; гендерна рівність; якісна і результативна освіта; освіта протягом усього життя. Особлива увага має приділятися формуванню інклюзивної, оперативної і стійкої системи освіти для забезпечення права на освіту дітей, молоді, дорослих, що проживають в умовах кризи, насильства, нападів на навчальні заклади, потерпають від стихійного лиха, пандемії, у тому числі внутрішньо переміщені особи і біженці.

Декларація містить механізми впровадження концепції «забезпечення інклюзивної та справедливої якісної освіти та навчання протягом усього життя для всіх» щодо координації, фінансування та моніторингу на глобальному, регіональному та національному рівні в найближчі 15 років. Зокрема, передбачено розробку національних систем моніторингу і оцінки з метою отримання якісної інформації для розробки політики у сфері освіти і управління системами освіти, а також забезпечення звітності щодо досягнутих результатів.

Інчхонська декларація «Освіта-2030» стала основою освітніх завдань у рамках *Цілей сталого розвитку на період 2016-2030 рр.*, які були прийняті Генеральною асамблеєю ООН у вересні 2015 року. Ціль 4 «Якісна освіта» спрямована на «забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення». Впровадження якісної освіти передбачає впровадження до 2030 року таких завдань:

- забезпечити доступність якісної шкільної освіти для всіх дітей та підлітків;
- забезпечити доступність дошкільного навчання, якісних можливостей раннього розвитку для всіх дітей;
- забезпечити доступність професійної, технічної та вищої освіти;
- підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки;
- збільшити кількість молодих і дорослих людей, які володіють затребуваними професійно-технічними, необхідними для працевлаштування, отримання гідної роботи та підприємницької діяльності;
- ліквідувати гендерну нерівність у сфері освіти, забезпечити рівний доступ уразливих груп населення до освіти і професійно-технічної підготовки;
- забезпечити отримання початкової освіти усіма молодими людьми і значною часткою дорослого населення.

Впровадження Цілей Сталого Розвитку у сфері освіти має забезпечити створення і реформування навчальних закладів із врахуванням інтересів дітей, особливих потреб людей з інвалідністю і гендерних аспектів, формувати безпечне від насильства і соціальних бар'єрів та ефективне освітнє середовище. До 2020 року має бути значно збільшено кількість стипендій, які надаються країнам, що розвиваються, особливо студентам, представникам найменш розвинених країн, малих острівних держав, що розвиваються, й африканських країн, для здобуття вищої та професійно-технічної освіти, навчання з новітніх технологій та наукових програм. До 2030 року передбачено суттєве збільшення кількості кваліфікованих вчителів [25].

Основні положення міжнародних документів що регулюють реалізацію права рівних можливостей на здобуття освіти наведено у таблиці 3.5.

ООН та Генеральна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) є основними ініціаторами захисту права на освіту усіх верств населення та впровадження інклюзивної освіти за принципами рівності, доступності та. Міжнародна концепція розвитку освіти ґрунтується на принципах обов'язковості освіти, рівних можливостей і відсутності дискримінації, доступності та безбар'єрності, права на якісну освіту протягом усього життя. Міжнародні документи є основою для розробки національної нормативно-правової бази, яка сприяє розробці державної політики у сфері освіти спрямованої на забезпечення якісної, безбар'єрної освіти дітей та дорослих з особливими освітніми потребами, впровадження інклюзивно-орієнтованого підходу у навчальному процесі.

Таблиця 3.5. Міжнародні документи що регулюють реалізацію права рівних можливостей на здобуття освіти

Назва документу	Якою структурою затверджено/прийнято	Основні положення
Загальна декларація прав людини (1948)	Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р.	Закріплює право кожної людини освіти; освіта має бути безоплатною, хоча б початкова та загальна; початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинні бути загальнодоступними, а вища освіта – однаково доступна для всіх
Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960)	Прийнято Генеральною конференцією ЮНЕСКО 14 грудня 1960 р.	Визначено термін «дискримінація у галузі освіти» та відповідні ознаки дискримінації. Напрями реалізації національної політики спрямовані на забезпечення рівності можливостей і ставлення у сфері освіти
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966)	Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.	Визнано право кожної людини на освіту Визначено основні завдання держав-підписантів щодо забезпечення рівних прав громадян на освіту Визнано право батьків або законних представників дітей обирати навчальні заклади, забезпечувати релігійне та моральне виховання дітей відповідно до власних переконань
Конвенція про права дитини (1989)	Резолюція 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р.	Визнано право дитини на освіту Сформульовано основні умови забезпечення рівних можливостей отримання освіти дітьми Визначено основні завдання на досягнення яких має бути спрямована освіта дитини Забезпечення доступу до освіти та професійної підготовки дітей з інвалідністю

Продовження табл. 3.5

Назва документу	Якою структурою затверджено/прийнято	Основні положення
Всесвітня декларація «Освіта для всіх» (1990)	Всесвітня конференція «Освіта для всіх», Джомт'єн (Таїланд), 1990 р.	Право кожної людини на базову освіту Основною метою освіти є різнобічний розвиток особистості Необхідність виявлення та усунення бар'єрів, що обмежують доступ до освіти окремих соціальних груп
Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю (1993)	Затверджені на 48-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 грудня 1993 р.	Забезпечення рівних можливостей початкової, середньої та вищої освіти для дітей, молоді та дорослих з інвалідністю Освіта людей з інвалідністю є невід'ємною складовою загальної системи освіти Визначено умови організації навчання в інклюзивному середовищі Можливість навчання осіб з інвалідністю у спеціальних навчальних закладах, у випадку якщо система загальної освіти не забезпечує відповідним чином освітні потреби людей з інвалідністю
Саламанська декларація щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994)	Всесвітня конференція з освіти осіб з особливими потребами: доступ та якість, м. Саламанка (Іспанія) 7-10 червня 1994 р.	Необхідність освітніх реформ у напрямі формування інклюзивної освіти. Введено термін «Діти з особливими освітніми потребами» Умовою освітньої інклюзії є створення в навчальних закладах організаційних та педагогічних умов орієнтованих на задоволення особливих освітніх потреб дітей Обґрунтування доцільності переходу до інклюзивної системи навчання
Дакарська декларація (2000)	Всесвітній форум з питань освіти, Дакар (Сенегал), 2000 р.	Ціль тисячоліття в освітній галузі – забезпечення доступу до обов'язкової освіти усім дітям до 2015 року Заклади загальної середньої освіти мають бути інклюзивно-орієнтованими Необхідності створення безпечних, здорових, інклюзивних умов у сфері освіти, що сприяють успішному навчанню

Продовження табл. 3.5

Назва документу	Якою структурою затверджено/прийнято	Основні положення
Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006)	Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 61/106 від 13 грудня 2006 р.	Визнано право людей з інвалідністю на освіту Забезпечення особам з інвалідністю доступу до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя Визначено умови забезпечення осам з інвалідністю права на освіту
Інчхонська декларація (2015)	Всесвітній форум з питань освіти, м. Інчхонь (Корея), травень 2015 р.	Нова концепція освіти: «забезпечення інклюзивної і справедливої якісної освіти і створення можливостей здобувати освіту протягом усього життя» Визначено фундаментальні принципи впровадження нової освітньої концепції Визнано механізми впровадження концепції щодо координації, фінансування та моніторингу освітньої діяльності на глобальному, регіональному та національному рівні
Цілі сталого розвитку на період 2016–2030 рр. (2015)	Прийнято на 70-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН, вересень 2015 р.	Ціль 4 «Якісна освіта» - забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення Завдання для досягнення якісної освіти до 2030 року

Джерело: розроблено І. Пешою.

3.3. Нормативно-правове забезпечення впровадження інклюзивної освіти в Україні

Україна, ратифікувавши міжнародні документи, на законодавчому рівні гарантувала забезпечення прав усіх дітей на рівний доступ до якісної освіти. Протягом останнього десятиліття в Україні розпочато важливі реформи для просування інклюзивного навчання та деінституціалізації, впровадження яких продовжується, незважаючи на повномасштабну збройну агресію російської федерації проти нашої країни.

Сучасний підхід до сприйняття особи з особливими освітніми потребами та здійснення практик інклюзивної освіти закріплено в Законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про позашкільну освіту» та «Про вищу освіту». Законодавча база створює можливості особам з особливими освітніми потребами отримувати додаткову постійну чи тимчасову підтримку в освітньому процесі виходячи з освітніх потреб, незалежно від наявності інвалідності [23].

Право на здобуття освіти усіма громадянами України було гарантовано і Законом України «Про освіту»(1991) і Конституцією України (1996). Проте ці документи не унормували механізмів забезпечення рівних прав і можливостей учасників освітнього процесу, механізмів запровадження інклюзивних принципів навчання осіб з особливими освітніми потребами.

Запровадження інституційних змін у організацію освітнього процесу на засадах інклюзії було розпочато у 2010 році: Міністерство освіти і науки України затвердило *Концепцію розвитку інклюзивного навчання* [6]. Концепція визначила пріоритети державної політики у сфері освіти в частині забезпечення конституційних прав і державних гарантій дітям з особливими освітніми потребами, зокрема шляхом збільшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів з інклюзивним навчанням, готових до надання освітніх послуг таким дітям. Стратегічною метою зміни концептуальних підходів у сфері освіти було визначено «формування нової філософії суспільства щодо позитивного ставлення до дітей та осіб з порушеннями психофізичного розвитку та інвалідністю»

Основні завдання впровадження інклюзивних принципів у організацію освітнього процесу передбачало вирішення таких питань:

- удосконалення нормативно-правового, науково-методичного, фінансово-економічного забезпечення, орієнтованого на впровадження інклюзивного навчання;

- запровадження інноваційних освітніх технологій в контексті форм інклюзивного підходу та моделей надання спеціальних освітніх послуг для дітей з особливими освітніми потребами, в тому числі з інвалідністю;

- формування освітньо-розвивального середовища для дітей з особливими освітніми потребами шляхом забезпечення психолого-педагогічного, медико-соціального супроводу;

- впровадження інклюзивної моделі навчання у загальноосвітніх навчальних закладах з урахуванням потреби суспільства;

- забезпечення доступу до соціального середовища та навчальних приміщень, розроблення та використання спеціального навчально-дидактичного забезпечення, реабілітаційних засобів навчання;

- удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, які працюють в умовах інклюзивного навчання;

- залучення батьків дітей з особливими освітніми потребами до участі у навчально-реабілітаційному процесі з метою підвищення його ефективності [6].

На виконання положень Конвенції, у 2010 році Міністерство освіти і науки України затвердило *Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах* [13]. У 2011 році Кабінетом Міністрів України було затверджено *Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах* (наразі втратив чинність). Цим документом було визначено такі терміни, як «індивідуальна програма розвитку» та «індивідуальний навчальний план», а також наголошено важливість участі асистента вчителя у забезпеченні особистісно-орієнтованого процесу навчання.

Порядок визначав умови організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах:

- забезпечення безперешкодного доступу до будівель та приміщень такого закладу дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, зокрема тих, що пересуваються на візках, та дітей з порушеннями зору;
- забезпечення необхідними навчально-методичними і наочно-дидактичними посібниками та індивідуальними технічними засобами навчання;
- облаштування кабінетів учителя-дефектолога, психологічного розвантаження, логопедичного для проведення корекційно-розвиткових занять;
- забезпечення відповідними педагогічними працівниками [15].

У 2013 році Указом Президента України було затверджено *Національну стратегію розвитку освіти України на період до 2021 року*, завдання якої були спрямовані на державну підтримку і освіту дітей з особливими освітніми потребами [10]. Основні завдання Національної стратегії щодо впровадження інклюзивної освіти:

- розроблення методики раннього виявлення та діагностування дітей з особливими освітніми потребами;

- удосконалення мережі спеціальних навчальних закладів, створення нових моделей та форм організації освіти для осіб з особливими освітніми потребами;
- відкриття дошкільних груп компенсуючого типу для дітей з особливими освітніми потребами, які проживають у сільській місцевості;
- розширення практики інклюзивного та інтегрованого навчання у навчальних закладах різних рівнів для дітей та молоді, що потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;
- пріоритетне фінансування, навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів, що надають освітні послуги дітям і молоді з особливими освітніми потребами;
- забезпечення архітектурної, транспортної та інформаційної доступності таких закладів для цієї категорії осіб [10].

Визначальним для впровадження інклюзивної освіти стало прийняття у 2014 році Закону України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання», яким було внесено зміни до Законів України «Про дошкільну освіту» та «Про загальну середню освіту» щодо організації інклюзивної освіти дітей з особливими освітніми потребами [16].

У 2016 році Міністерство освіти і науки України розпочало реформу освітньої системи. Концепція «Нова українська школа» запроваджує принципи орієнтації на потреби учня у освітньому процесі та партнерства між учнем, учителем і батьками. Особистісно-орієнтована модель освіти ґрунтується на засадах інклюзивної освіти і передбачає «відмову від орієнтації навчально-виховного процесу на середнього школяра і обов'язкове врахування інтересів кожної дитини». В рамках впровадження реформи системи освіти передбачено підготовку кожного педагога до роботи в інклюзивному класі з дітьми з особливими освітніми потребами. Розробку обов'язкового курсу для педагогічних працівників щодо особливостей роботи з такими дітьми в межах інклюзивного навчання передбачено Планом заходів на 2017–2029 рр. із запровадження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа».

Концепція реформи загальної середньої освіти передбачає формування системи інклюзивного навчання: «Для учнів з особливими потребами буде створено умови для навчання спільно з однолітками. Для таких дітей буде запроваджено індивідуальні програми розвитку, зокрема корекційно-реабілітаційні заходи, психолого-педагогічний супровід і необхідні засоби навчання» [26].

У 2017 році внесено зміни до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг, спрямовані на створення «належних умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням їхніх індивідуальних потреб в умовах інклюзивного навчання» [17]. Закон гарантував право дітей з особливими

державними потребами на безоплатну освіту в навчальних закладах різних форм підпорядкування: державних, комунальних, приватних. Законодавчо було унормовано визначення понять «особа з особливими освітніми потребами», «інклюзивне навчання», «індивідуальна програма розвитку особи з особливими освітніми потребами». Також передбачено можливість створення в школах інклюзивних класів, забезпечення дітей з особливими освітніми потребами корекційно-розвивальною та психолого-педагогічною допомогою і підтримкою, урахування їхніх потреб і можливостей при розробці освітніх програм та планів, форм і методів навчання тощо. Усі ці положення були враховані у новій реакції Закону України «Про освіту».

Започаткування нової служби системної підтримки і супроводу дітей з особливими освітніми потребами – інклюзивно-ресурсних центрів, затверджено у 2017 році постановою Кабінету Міністрів України [18]. Відповідно до положення інклюзивно-ресурсний центр є установою, що проводить комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дітей та забезпечує їх системний кваліфікований супровід. Центри також надають інформаційну та методичну допомогу педагогам, консультування батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами.

Численні зміни у законодавстві України щодо впровадження інклюзивної освіти, які відбувалися майже десятиліття, були закріплені у новому Законі України «Про освіту», прийнятому у вересні 2017 року [19]. Відповідно закону діти з особливими освітніми потребами мають право здобувати освіту в закладах освіти різних рівнів і форм підпорядкування, зокрема безоплатно в державних та комунальних, незалежно від встановлення інвалідності.

Діти з особливими освітніми потребами мають право на:

- дистанційну та індивідуальну форми навчання;
- психолого-педагогічну та корекційно-розвиткову допомогу, допоміжні засоби для навчання;
- навчання у інклюзивних та спеціальних класах (групах) у загальноосвітніх навчальних закладах;
- на відповідні архітектурні перепланування приміщення закладів освіти відповідно їхніх потреб;
- допомогу корекційних педагогів, асистентів вчителя, психологів;
- адаптовані навчальні плани та програми, методи та форми навчання.

Умови навчання осіб з особливими освітніми потребами мають враховувати їхні індивідуальні потреби і можливості і забезпечувати дотримання принципів недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.

Законом «Про освіту» унормовано ряд термінів, що визначають умови та механізми організації інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6. Терміни щодо організації інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами відповідно до Закону України «Про освіту» (2017)

Термін	Значення
Індивідуальна програма розвитку	документ, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб/послуг для розвитку дитини та розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків дитини з метою визначення конкретних навчальних стратегій і підходів до навчання
Індивідуальний навчальний план	документ, що визначає послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії та розробляється закладом освіти у взаємодії із здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів
Інклюзивне навчання	система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників
Інклюзивне освітнє середовище	сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей
Корекційно-розвиткові послуги (допомога)	комплексна система заходів супроводження особи з особливими освітніми потребами у процесі навчання, спрямованих на корекцію порушень шляхом розвитку особистості, її пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери та мовлення
Психолого-педагогічні послуги	комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку особи з особливими освітніми потребами, що передбачені індивідуальною програмою розвитку та надаються педагогічними працівниками закладів освіти, інклюзивно-ресурсних центрів, іншими фахівцями
Психолого-педагогічний супровід	комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачених індивідуальною програмою розвитку
Розумне пристосування	запровадження, якщо це потрібно в конкретному випадку, необхідних модифікацій і адаптацій з метою забезпечення реалізації особами з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими особами

Джерело: [19].

Відповідно до глобальних Цілей сталого розвитку ООН Україною у 2019 році були прийняті Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [24]. З метою досягнення цілі 4 «Якісна освіта» передбачено забезпечення доступності якісної шкільної освіти та дошкільного розвитку для усіх дітей, «створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів».

Впровадження практик інклюзивної освіти та забезпечення умов доступності та отримання якісної освіти осіб з особливими освітніми потребами закріплено в Законах України «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про позашкільну освіту» та «Про вищу освіту». Законодавча база створює можливості для отримання додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі виходячи з освітніх потреб незалежно від наявності інвалідності.

Організація інклюзивного навчання у закладах освіти різних рівнів унормована постановами Кабінету Міністрів України:

- Порядок організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530);
- Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957);
- Порядок організації інклюзивного навчання у закладах професійної (професійно-технічної) освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 636);
- Порядок організації інклюзивного навчання у закладах фахової передвищої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2021 р. № 1321);
- Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 635);
- Порядок організації інклюзивного навчання у закладах позашкільної освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 779).

Формування системи доступної і якісної освіти в Україні продовжується, незважаючи на військову агресію. У 2024 році Кабінетом Міністрів України затверджено Національну стратегію розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та Операційний план заходів з її реалізації на 2024-2026 роки [23]. Національна стратегія спрямована на розв'язання ключових проблем:

- недостатня інклюзивність та безбар'єрність освітнього середовища, відсутність належних умов для отримання якісної освіти, соціалізації, підготовки до самостійного життя та професійної діяльності;

- недостатня самореалізація осіб з особливими освітніми потребами через відсутність якісного доступного інклюзивного навчання в територіальних громадах;

- недостатній рівень сприйняття українським суспільством багатоманітності людини.

Національна стратегія передбачає формування державної політики щодо забезпечення освіти для кожного здобувача освіти з особливими освітніми потребами шляхом удосконалення інклюзивного навчання шляхом реалізації трьох стратегічних цілей:

1) отримання кожною особою гарантованих державою освітніх послуг, спрямованих на розкриття її потенціалу, максимальний розвиток і соціалізацію, з урахуванням її індивідуальних можливостей та потреб;

2) отримання кожною особою якісних освітніх послуг відповідно до індивідуальних потреб у комфортному, безпечному, безбар'єрному, дружньому до кожного учасника освітнього процесу інклюзивному освітньому середовищі;

3) прийняття українським суспільством багатоманітності людини та врахування потреб усіх учасників освітнього процесу.

З метою досягнення стратегічних цілей розроблено операційні цілі які деталізують кроки впровадження стратегічних завдань. Операційні цілі Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та Завдання, спрямовані на їхнє виконання, наведено у Додатку 2.

Заходи щодо реалізації стратегічних завдань формування інклюзивного освітнього середовища визначені Операційним планом заходів з реалізації у 2024-2026 рр. Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [11].

Реалізації стратегічних цілей Національної стратегії створення доступного освітнього середовища для учнів з особливими освітніми потребами, сприятиме їхній соціалізації та розвитку рівних можливостей у навчанні.

За результатами аналізу нормативно-правової, психолого-педагогічної літератури І. Садова виокремлює основні *чинники розвитку інклюзивної освіти*:

1) зміна суспільної свідомості;

2) прийняття гуманістичних цінностей;

3) зниження соціально-психологічних бар'єрів у взаємодії дітей з ООП та їх однолітків без виражених психофізичних обмежень;

4) формування толерантності як базового принципу соціальної взаємодії [26].

Перехід до освітньої інклюзії на всіх ланках освітнього процесу неможливий без удосконалення матеріально-технічної та законодавчої бази об'єднання зусиль державних і громадських структур, як на національному так і на місцевому рівнях.

Запитання для самоперевірки до розділу 3

1. Що таке інклюзивна освіта? На вирішення яких завдань вона спрямована?
2. Які основні функції інклюзивної освіти?
3. Які основні принципи розвитку інклюзивної освіти та організаційні умови їх впровадження?
4. З якою метою впроваджується інклюзивне навчання в Україні?
5. Визначити особливості різних моделей освіти дітей з особливими освітніми потребами.
6. Які міжнародні документи регулюють реалізацію права рівних можливостей на здобуття освіти?
7. Які організаційні та педагогічні умови інклюзивного освітнього процесу визначені Саламанською декларацією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994)?
8. Які основні завдання щодо впровадження інклюзивних принципів у організацію освітнього процесу визначені Концепцією розвитку інклюзивного навчання (2010)?
9. Які умови організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах?
10. Які права дітей з особливими освітніми потребами в освітньому процесі гарантує Закон України «Про освіту»?
11. Визначення яких термінів щодо організації інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами унормовано Законом України «Про освіту»?
12. На розв'язання яких завдань спрямована Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року?

Література та посилання до розділу 3

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Інчхонська декларація: концепція розвитку освіти до 2030 року. Профспілка працівників освіти і науки України. Офіційний сайт. URL: <https://pon.org.ua/international/4171-inchxonska-deklaraciya-konserciya-rozvitku-osviti.html>

3. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text
4. Конвенція про права дитини. Офіційний переклад. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#top
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Офіційний переклад. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
6. Концепція розвитку інклюзивного навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 1 жовтня 2010 р. №912. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>
7. Миронова С.П. Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Астон, 2020. 176 с.
8. Навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
9. Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Під заг. ред. Даниленко Л.І. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.
10. Національна стратегія розвитку освіти України на період до 2021 року: Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>
11. Операційний план заходів з реалізації у 2024-2026 роках Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. №527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>
12. Основи інклюзивної освіт. Навчально-методичний посібник / за заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
13. Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ Міністерства освіти і науки України від 09 грудня 2010 р. № 1224. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1412-10#Text>
14. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
15. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF#Text>

16. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання: Закон України від 5 червня 2014 р. № 1324-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text>
17. Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг: Закон України від 23 травня 2017 р. № 2053-VIII (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2053-19#Text>
18. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text>
19. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n1235>
20. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: постанова Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text>
21. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і факультативного протоколу до неї: Закон України від 16 грудня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text>
22. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148 - VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text>
23. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>
24. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
25. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. Генеральна асамблея ООН. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030-UA.pdf>
26. Садова І.І. Тенденції розвитку інклюзії у закладах загальної середньої освіти України: дис. ... д-ра пед.наук: 13.00.01. Дрогобич. 2020. 411 с.

27. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами. Саламанка, Іспанія, 7-10 червня 1994 р. ООН з питань освіти, науки і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text
28. Софій Н.З. Організаційно-педагогічні умови інтегрованого супроводу учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03; НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. Київ, 2017. 211 с.
29. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / Упорядник Бондар К.М.; 2-ге вид., доп. Кривий Ріг, 2019. 170 с.
30. Удич М.О. Генезис міжнародної нормативно-правової бази інклюзивної освіти. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат: матеріали I Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 8 квітня 2021 р.)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. С. 179-184.
31. The United Nations Standard Rules on the Equalisation of Opportunities for Persons with Disabilities. Endorsement. World Physiotherapy. 2019. URL: <https://world.physio/sites/default/files/2020-04/E-2019-Equalisation-of-opportunities.pdf>

РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

4.1. Особливі освітні потреби дитини і причини що їх провокують

Однією із стратегічних цілей Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, затвердженій указом Президента України у 2020 році, визначено створення умов в закладах освіти, що «забезпечують належні та безпечні умови навчання, виховання, розвитку учнів, формування у них гігієнічних навичок та засад здорового способу життя, створені умови фізичної та психологічної безпеки учнів, з урахуванням їх потреб та можливостей, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх дітей, у тому числі з особливими освітніми потребами» [19].

Для визначення категорії дітей, які мають певні проблеми розвитку та здоров'я, що ускладнюють їхнє життєзабезпечення і потребує забезпечення особливих умов розвитку, соціалізації, навчання, професійної підготовки, вживається термін «діти з особливими потребами» («Children with Special Needs»). Таке трактування не робить акцент на недоліки і порушення розвитку дітей, а концентрує увагу на їхніх особливих потребах, які необхідно враховувати при організації їхнього життя, у тому числі і навчання.

Термін «особливі освітні потреби» визначено у Рамках дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами, прийнятими на Всесвітній конференції щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами (Саламанська конференція) у 1994 році. Цей термін стосується «...усіх таких дітей та молоді, потреби яких залежать від різних видів особливих освітніх потреб або труднощів, пов'язаних з навчанням. Багато дітей стикаються із труднощами у навчанні і, отже, мають спеціальні освітні потреби на деяких етапах свого навчання у школі» [24]. Використання терміну «дитина з особливими освітніми потребами» спрямована на уникнення сегрегації, зміну акценту від неповноцінності, ненормальності особи, на визначення її специфічних потреб в особливих умовах, методах і засобах навчання, виховання і розвитку.

Термін «особливі освітні потреби» не є синонімом «інвалідності»: кожна особа має певні особливі потреби. Особливі освітні потреби можуть бути пов'язані з інвалідністю, порушеннями психофізичного розвитку, розладами поведінки, також можуть провокуватися неблагополуччям сім'ї, багатомовністю домашнього середовища дитини, обдарованістю у певній галузі тощо [23].

Загально прийняте визначення «особливих освітніх потреб» містить Міжнародна класифікація стандартів освіти (ISCED), розроблена ЮНЕСКО:

«Особливі освітні потреби мають особи, навчання яких потребує додаткових ресурсів. Додатковими ресурсами можуть бути: персонал (для надання допомоги у процесі навчання); матеріали (різноманітні засоби навчання, в тому числі допоміжні та корекційні); фінансові (бюджетні асигнування для одержання додаткових спеціальних послуг)» [6].

Л.Буйняк особливі освітні потреби визначає як «опосередковані освітніми відносинами особливі психічні стани індивіда, при яких у процесі освоєння освітньої програми він сприймає брак (і/або надлишок) в об'єктах, необхідних для його функціонування і розвитку при оволодінні знаннями, навичками та компетенціями» [1].

В українському законодавстві термін «особа з особливими освітніми потребами» визначено Законом України «Про освіту» (2017).

Особа з особливими освітніми потребами – особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту (Закон України «Про освіту»).

Діти з особливими потребами, які потребують додаткової підтримки в освітньому процесі, це «діти з порушеннями психофізичного розвитку, діти з інвалідністю, діти-сироти і ті, що позбавленні батьківського піклування, діти-біженці, діти-мігранти, безпритульні діти, діти з національних і релігійних меншин, діти з сімей із низьким прожитковим мінімумом, діти із захворюваннями на СНІД/ВІЛ та ін.» [8].

У документах ЮНЕСКО, що регулюють впровадження інклюзивної освіти, до відчужених вразливих груп, які потребують реагування на різноманітні потреби та підтримки при організації навчального процесу, відносяться такі категорії дітей:

- діти, які потерпають від насилля;
- діти-біженці або переміщені діти;
- діти, які працюють;
- мігранти;
- релігійні меншини;
- діти з бідного середовища;
- діти, які працюють в домашньому господарстві;
- мовні меншини;
- етнічні меншини;
- безпритульні діти;
- діти в зонах конфліктів (діти-солдати);
- діти з обмеженими можливостями;
- діти з кочових громад;
- із захворюванням на ВІЛ/СНІД [5].

А. Колупаєва при визначені дітей з особливими освітніми потребами, які потребують допомоги та підтримки у навчальному процесі, виокремлює такі категорії: діти з інвалідністю, з незначними порушеннями здоров'я, з соціальними проблемами, обдаровані діти (див. рис. 4.1).

Рис. 4.1. Категоріальність дітей з особливими освітніми потребами (за А. Колупаєвою)

Джерело: [6].

Вітчизняні вчені (В. Бондар, Л. Буняк, А. Колупаєва) визнають що діти з особливими освітніми потребами навчання – це учні, які потребують додаткових ресурсів, чії освітні потреби виходять за межі певних стандартів [1, 6]. Л. Чопик визначає, що основну категорію дітей з особливими освітніми потребами в Україні складають діти з порушеннями (особливостями) психофізичного розвитку: порушення сенсорної сфери, емоційно-вольової сфери, когнітивної тощо [8].

М. Порошенко об'єднує дітей, які мають особливі освітні потреби, за кваліфікаційними ознаками щодо особливостей психофізичного розвитку, особливостей опанування освітньої діяльності, особливостей встановлення контактів із соціальним середовищем, особливостей розвитку внаслідок впливу соціального середовища (див. табл. 4.1) [11].

Т. Гордієнко і Н. Демченко причинами, що провокують особливі освітні потреби особистості, визначають: фізичні та розумові вади, проблеми поведінкового характеру, проблеми розвитку емоційної сфери і проблеми соціального характеру [2].

Таблиця 4.1. Категорії дітей з особливими освітніми потребами

Категорійні ознаки	Категорії дітей
Особливості психофізичного розвитку	<p>Діти, які мають затримку розвитку:</p> <ul style="list-style-type: none"> - інтелектуальні порушення - затримка психічного розвитку <p>Діти, які мають дефіцит розвитку однієї функції:</p> <ul style="list-style-type: none"> - порушення зору (сліпі, зі зниженим зором) - порушення слуху (глухі, зі зниженим слухом) - порушення опорно-рухового апарату - тяжкі порушення мовлення - синдром дефіциту уваги та гіперактивність (СДУГ) <p>Діти, які мають дефіцит розвитку декількох функцій/ різні варіанти сполучень дефіциту функцій та одного з варіантів неостатнього розвитку</p> <ul style="list-style-type: none"> - складні порушення розвитку <p>Діти, які мають захворювання</p> <ul style="list-style-type: none"> - такі, що потребують постійного медичного нагляду або періодичних медичних процедур та/або контролю за станом здоров'я - такі, що можуть бути перешкодою для проходження зовнішнього незалежного оцінювання
Особливості опанування освітньої діяльності	<p>Діти, які мають порушення освітньої діяльності:</p> <ul style="list-style-type: none"> - дислексія, дискалькулія <p>Обдаровані діти</p> <ul style="list-style-type: none"> - здобувають спеціалізовану освіту та/або можуть прискорено опановувати зміст навчальних предметів одного чи декількох класів, освітніх рівнів
Особливості встановлення контактів із соціальним середовищем	<p>Діти, які мають первазивне (наскрізне) порушення розвитку:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розлади аутистичного спектра (РАС)
Особливості розвитку внаслідок впливу соціального середовища	<p>Діти, які:</p> <ul style="list-style-type: none"> - потребують підтримку и навчання, що пов'язано з проживанням на тимчасово окупованій території, на непідконтрольних територіях, у населених пунктах розташованих на лінії зіткнення - мають статус внутрішньо переміщених, діти-біженці, та які потребують додаткового і тимчасового захисту - здобувають/ли освіту в закладах загальної середньої освіти мовами корінних народів і національних меншин - з соціально незахищених верств населення

Джерело: розроблено І. Пешою на основі матеріалів з [10].

Особливі освітні потреби/труднощі, які впливають на процес здобуття освіти, визначені у Положенні про інклюзивно-ресурсний центр, і об'єднані за такими категоріями інтелектуальні; функціональні (сенсорні, моторні, мовленнєві); фізичні; навчальні; соціоадаптаційні/соціокультурні. Категорії (типи) особливих освітніх потреб (труднощів) та характеристики їхніх вірогідних проявів наведено у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2. Категорії (типи) особливих освітніх потреб (труднощів)

Категорії	Загальна характеристика вірогідного прояву
Інтелектуальні	обмеження функціонування різного ступеня прояву передумов інтелекту (пам'яті, уваги, мислення, мовлення, вольових процесів, мотивації тощо), власне інтелекту (здатності до узагальнення, абстрагування, міркування; продукування думки, судження; здатності робити висновки тощо), інвентарю інтелекту (набутих знань, умінь, навичок)
Функціональні (сенсорні, моторні, мовленнєві)	обмеження життєдіяльності різного ступеня прояву слухової, зорової, опорно-рухової (кістково-м'язової), мовленнєвої функцій (стосуватися відтворення звуко-складової структури слова; розбірливості мовлення; темпу і ритму; мелодико-інтонаційного малюнку; характеристик голосу; розрізнення звуків мовлення на слух; використання словникового запасу і граматики; перебігу читання, письма, комунікації)
Фізичні	обмеження функціонування різного ступеня прояву органів та кінцівок дитячого організму
Навчальні	обмеження або своєрідність перебігу довільних видів діяльності різного ступеня прояву (писемного виду діяльності, математичних дій тощо)
Соціоадаптаційні (особистісні, середовищні труднощі) / соціокультурні (взаємодія з представниками окремих культур, отримання інформації засобами жестової мови тощо)	наявність бар'єрів на шляху до формування навичок: пристосування до умов соціального середовища; організації адекватної системи відносин із соціальними об'єктами; прояву рольової пластичності поведінки; інтеграції в соціальні групи, засвоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії; проявах наслідків психологічної травми

Джерело: [17].

Особливі проблеми розвитку та поведінки дітей провокують їхнє соціальне відторгнення від колективу ровесників і соціуму загалом, ускладнюють або унеможливають навчання у освітніх закладах. Деякі типові особливості

пізнавальної діяльності, соціальної адаптації та поведінки дітей з особливими освітніми потребами наведено у Додатку 3 [26].

I. Садова визначає три основні складові, що є обов'язковими для включення дитини з особливими освітніми потребами у освітній процес закладу освіти:

- 1) бажання та готовність батьків навчати своїх дітей разом зі здоровими однолітками; прагнення сім'ї систематично допомагати дитині впродовж усього періоду навчання;
- 2) готовність освітнього закладу організувати ефективне навчання дітей з особливими освітніми потребами: наявність спеціально підготовлених педагогічних кадрів; розроблення оптимальних індивідуальних освітніх траєкторій; організація системи психолого-педагогічного супроводу; забезпечення необхідного рівня комфортності; створення індивідуальних програм розвитку, навчально-методичних матеріалів; застосування інноваційних освітніх та інформаційно-комунікаційних технологій тощо;
- 3) психологічна готовність дитини з особливими освітніми потребами до спільного навчання зі здоровими ровесниками [23].

Умовою включення дітей з особливими освітніми потребами у освітній процес є створення інклюзивного освітнього середовища у закладах освіти.

4.2. Комплексна психолого-педагогічна оцінка розвитку дитини

Проблеми у розвитку дитини (відставання у фізичному, мовленнєвому та соціальному розвитку) на які батьки свого часу не звертали уваги, проявляються під час спостереження за дитиною у закладі освіти. Первинну оцінку розвитку дитини, особливостей її поведінки і освітніх потреб здійснюють фахівці закладу освіти: психолог, логопед або дефектолог. У випадку, коли освітні проблеми дитини не потребують організації інклюзивного навчання (I рівень підтримки), вони вирішуються командою спеціалістів освітнього закладу. Якщо проблеми розвитку дитини потребують організації інклюзивного навчання, то шкільні фахівці рекомендують батькам звернутися до інклюзивно-ресурсного центру з метою комплексної оцінки освітніх потреб дитини [7].

В Україні діє мережа *інклюзивно-ресурсних центрів*, фахівці яких проводять комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дітей, надають психолого-педагогічні, корекційно-розвиткові послуги та забезпечують системний кваліфікований супровід дітей з особливими освітніми потребами в закладах освіти. Діяльність центрів здійснюється відповідно до Положення про інклюзивно-ресурсний центр, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України у 2017 році. Відповідно до положення:

Інклюзивно-ресурсний центр є установою, що утворюється з метою забезпечення права осіб з особливими освітніми потребами на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти у закладах освіти, шляхом проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку особи та забезпечення їх системного кваліфікованого супроводу [17].

Інклюзивно-ресурсний центр є комунальним закладом, що створюється виконавчими органами місцевого самоврядування територіальних громад із розрахунку кількості дітей, які проживають у громаді. Один інклюзивно-ресурсний центр має обслуговувати не більш як 7 тис. дітей, які проживають на території територіальної громади (району), та не більш як 12 тис. дітей, які проживають у місті (районі міста).

У структурі центру можуть утворюватися територіально відокремлені структурні підрозділи (філії), що не має статусу юридичної особи, і проводять комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку за місцем проживання дітей. Також доступність послуг у територіальній громаді може забезпечувати *мобільний інклюзивно-ресурсний центр* – спеціально облаштований автомобіль, обладнаний для проведення комплексної оцінки та здійснення системного кваліфікованого супроводу осіб з особливими освітніми потребами.

Основними завданнями інклюзивно-ресурсного центру є

- проведення комплексної оцінки та здійснення системного кваліфікованого супроводу дітей/осіб у разі встановлення у них особливих освітніх потреб;
- надання рекомендацій закладам освіти щодо розроблення індивідуальної програми розвитку дитини/особи;
- визначення потреби в асистенті учня та/або супроводі дитини з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі (групі);
- визначення категорії (типу) особливих освітніх потреб (труднощів), ступеня їх прояву та рівня підтримки особи з особливими освітніми потребами в закладі освіти;
- консультування батьків, інших законних представників дитини/особи з особливими освітніми потребами щодо особливостей її розвитку;
- надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових та інших послуг дітям з особливими освітніми потребами;
- ведення обліку осіб, які звернулися до інклюзивно-ресурсного центру, шляхом формування їх електронного переліку в АС ІРЦ (автоматизована система інклюзивно-ресурсних центрів) [17].

У період воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду) інклюзивно-ресурсні центри виконують додаткові завдання:

- проводять комплексну оцінку та здійснення системного кваліфікованого супроводу внутрішньо переміщених дітей з особливими освітніми потребами;

- надають інформацію батькам або іншим законним представникам дитини з особливими освітніми потребами, які переїхали на тимчасове місце проживання, про заклади освіти, в яких можна продовжити здобуття освіти та можливість отримання психологічної, соціальної та іншої допомоги.

Інклюзивно-ресурсні центри формують перелік осіб з особливими освітніми потребами з використанням автоматизованої системи інклюзивно-ресурсних центрів (АС ІРЦ). Функціонування порталу АС ІРЦ надає можливість батькам дітей з особливими освітніми потребами та педагогічним працівникам:

- знайти найближчий до місця проживання інклюзивно-ресурсний центр;
- подати дистанційно заявку на проведення комплексної оцінки;
- створити кабінет користувача та отримати висновок центру за результатами оцінки;
- внутрішньо переміщеним особам пройти комплексну оцінку за спрощеною процедурою.

Інформаційно-ресурсні центри здійснюють комплексну психолого-педагогічну оцінку про особливостей розвитку дитини.

Комплексна психолого-педагогічна оцінка – збір та інтерпретація інформації про особливості розвитку дитини з метою визначення її особливих освітніх потреб та визначення її освітніх труднощів, розроблення рекомендацій щодо її індивідуальної освітньої траєкторії, модифікації чи адаптації освітньої програми (навчальних предметів), організації освітнього середовища, особливостей організації надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг [17].

Комплексна психолого-педагогічна оцінка проводиться за зверненням (заявою) до інклюзивно-ресурсного центру батьків або законних представників дитини з особливими освітніми потребами безпосередньо у центрі, або за місцем навчання або проживання (перебування) дитини. Участь у проведенні комплексної оцінки батьків або законних представників дитини є обов'язковою.

У період воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану передбачено спрощену процедуру подачі документів на дитину для проведення комплексної оцінки: можуть надаватися копії документів або пред'являтися документи з використанням мобільного додатка Порталу Дія.

При проведенні комплексної оцінки фахівці спостерігають за дитиною а також збирають додаткову інформацію про особливості навчання дитини, проводять консультації з педагогічними працівниками щодо розробки її індивідуальної освітньої траєкторії, індивідуальної програми розвитку, необхідності модифікації/адаптації освітньої програми (навчальних предметів), особливостей організації освітнього середовища, рекомендацій з надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг тощо.

Комплексна психолого-педагогічна оцінка проводиться за такими напрямками: фізичний розвиток; мовленнєвий розвиток; когнітивна сфера;

емоційно-вольова сфера; освітня діяльність. За результатами оцінки розвитку дитини за окремими напрямками визначаються відповідні потреби та рекомендації щодо організації освітнього процесу (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3. Мета оцінки розвитку дитини за окремими напрямками та рекомендації щодо організації освітнього процесу

Напрямок	Мета оцінки	Рекомендації
Оцінка фізичного розвитку	Визначення рівня загального розвитку, відповідності віковим нормам, розвитку дрібної моторики, способу пересування тощо, а також його впливу на фізичну та рухливу активність дитини, її освітню діяльність	Рекомендації щодо облаштування освітнього середовища (простору), адаптації/модифікації навчальних програм
Оцінка мовленнєвого розвитку	Визначення рівня розвитку та використання вербальної/невербальної мови, наявності мовленнєвого порушення та його структури, а також його впливу на опанування навчальних програм, розвиток комунікативних навичок тощо	Рекомендації щодо адаптації/модифікації навчальних програм, застосування корекційно-розвиткового складника в освітніх програмах
Оцінка когнітивної сфери	Визначення рівня сформованості таких пізнавальних процесів, як сприйняття, пам'ять, мислення, увага, а також їх впливу на освітню діяльність	Рекомендації щодо адаптації/модифікації навчальних програм, застосування корекційно-розвиткового складника в освітніх програмах.
Оцінка емоційно-вольової сфери	Виявлення здатності до вольового зусилля, схильностей до проявів девіантної поведінки та її причин, психологічного стану дитини, а також їх впливу на освітню діяльність	Рекомендації для фахівців, що надають корекційно-розвиткові та психолого-педагогічні послуги, для практичного психолога та соціального педагога закладу освіти
Оцінка освітньої діяльності	Проводиться за всіма напрямками з урахуванням критеріїв формування вмінь та навичок, впливу встановлених особливих освітніх потреб на рівень сформованості знань/ умінь/ навичок відповідно до вікових особливостей дитини, у тому числі оцінка умінь, навичок, інтересів, важливих для вибору професії	

Джерело: розроблено І.В. Сопівник за матеріалами [17].

У разі потреби при проведенні комплексної можуть розглядатися особливості розвитку та поведінки дитини за іншими напрямками, зокрема: визначення рівня соціальної адаптації, взаємовідносин з однолітками, дорослими тощо.

Узагальнення результатів комплексної оцінки проводиться на засіданні фахівців інклюзивно-ресурсного центру за участі батьків або законних представників дитини і оформлюється у формі висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини.

За результатами комплексної психолого-педагогічної оцінки визначаються категорії особливих освітніх потреб дитини, ступінь їх прояву та рівень підтримки дитини з особливими освітніми потребами в закладі освіти, зокрема:

- визначаються наявність чи відсутність у дитини особливих освітніх потреб та у разі їх наявності зазначається категорія (тип її особливих освітніх потреб/ труднощів);

- визначаються напрями, рівень та обсяг підтримки дитини з особливими освітніми потребами в освітньому процесі, у тому числі обсяг психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг;

- надаються рекомендації щодо складення/ виконання/ коригування індивідуальної програми розвитку в частині надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг; змісту, форм та методів навчання відповідно до потенційних можливостей дитини; створення належних умов для навчання залежно від порушення розвитку (доступність приміщень, особливості облаштування робочого місця, використання технічних засобів тощо);

- надаються рекомендації щодо надання підтримки в освітньому процесі для дітей, які зазнали психологічної травми [17].

У випадку встановлення фахівцями інклюзивно-ресурсного центру наявності у дитини особливих освітніх потреб, визначається ступінь їхнього прояву (від 1 до 5) відповідно до якого визначається необхідність створення інклюзивних умов навчання та надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг у закладах освіти.

Рівні підтримки – обсяг тимчасової або постійної підтримки учнів в освітньому процесі відповідно до їх особливих освітніх потреб, що надається в закладі освіти [12].

Відповідно до ступеня прояву особливих освітніх потреб розрізняється *п'ять рівнів підтримки* дитини в освітньому процесі: рівень підтримки 1 – поодинокі незначні проблеми/труднощі, рівень 5 – труднощі найтяжчого ступеня прояву. Діти у яких особливі освітні проблеми проявляються на «помірному», «тяжкому» та «найтяжчому» ступені (3–5 рівні підтримки) потребують супроводу (див. табл. 4.4).

Таблиця 4.4. Критерії визначення рівнів підтримки дитини з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти відповідно до ступеня прояву особливих освітніх потреб

	Рівні підтримки дітей з особливими освітніми потребами				
	I рівень	II рівень	III рівень	IV рівень	V рівень
Загальна характеристика	Діти, які мають труднощі I ступеня прояву (незначні (поодинокі))	Діти, які мають труднощі II ступеня прояву (труднощі легкого ступеня прояву)	Діти, які мають труднощі III ступеня прояву (труднощі помірного ступеня прояву)	Діти, які мають труднощі IV ступеня прояву (труднощі важкого ступеня прояву)	Діти, які мають труднощі V ступеня прояву (труднощі найтяжчого ступеня прояву)
Бар'єри функціонування	Наявність бар'єрів (відповідно до різних сфер розвитку), що перешкоджають успішному функціонуванню (навчанню/взаємодії/мобільності) в закладі освіти.				
Комплексна оцінка розвитку	не проводиться	здійснення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини в інклюзивно-ресурсному центрі			
Прилаштування освітнього середовища	<p><i>потреба у</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • незначних прилаштуваннях освітнього середовища (індивідуальний навчальний план, дизайн приміщень тощо) <p><i>вірогідність потреби в</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • допоміжних засобах навчання; • додатковій підтримці 	<p><i>потреба у</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • створенні прилаштувань освітнього середовища (індивідуальної програми розвитку та індивідуального навчального плану, дизайну приміщень тощо) <p><i>вірогідність потреби в</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • присутності асистента вчителя 	<p><i>потреба у</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • створенні прилаштувань освітнього середовища (індивідуальної програми розвитку, індивідуального навчального плану, адаптацій змісту навчання, дизайну приміщень тощо); • допоміжних засобах навчання; • додатковій підтримці; <p><i>вірогідність потреби в</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • присутності асистента вчителя 	<p><i>потреба у</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • створенні прилаштувань освітнього середовища (індивідуальної програми розвитку, індивідуального навчального плану, адаптацій і модифікацій організації, змісту, оцінювання навчання, дизайну приміщень тощо); • допоміжних засобах навчання; • додатковій підтримці; <p><i>вірогідність потреби в</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • присутності асистента вчителя; • присутності асистента дитини 	<p><i>потреба у</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • створенні прилаштувань освітнього середовища (індивідуальної програми розвитку, індивідуального навчального плану, адаптацій і модифікацій організації, змісту, оцінювання навчання, дизайну приміщень тощо); • допоміжних засобах навчання; • додатковій підтримці; • присутності асистента вчителя; • присутності асистента дитини.

Джерело: Рівні підтримки в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти. Веб-ресурс НУШ. <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Dodatok-3.pdf>

За результатами комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини готується відповідний висновок, що визначає її особливі освітні потреби, необхідність та рівень підтримки у навчальному процесі. Висновок інклюзивно-ресурсного центру є підставою для створення інклюзивного класу/ групи у освітньому закладі, відповідно до нього розробляється індивідуальна програма розвитку дитини, визначаються потреби в асистенті учня та/або супроводі дитини з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі/групі.

Повторна комплексна психолого-педагогічна оцінка розвитку дитини проводиться у разі:

- переходу дитини з особливими освітніми потребами до іншого закладу освіти або між рівнями освіти;
- рекомендації команди психолого-педагогічного супроводу закладу освіти щодо успіхів або труднощів у засвоєнні дитиною освітньої програми або з метою проведення моніторингу розвитку;
- ініціативи батьків (інших законних представників) особи з особливими освітніми потребами;
- визначення потреби у продовженні тривалості здобуття освіти учнів з особливими освітніми потребами, що здобувають загальну середню освіту [17].

У період воєнного стану для учнів, які тимчасово перебувають за кордоном або на тимчасово окупованих територіях, під час переходу між рівнями освіти строк дії висновку інклюзивно-ресурсного центру продовжується на період воєнного стану. Повторна комплексна оцінка має бути проведена не пізніше ніж через три місяці після припинення чи скасування воєнного стану та повернення дитини з особливими освітніми потребами на територію, підконтрольну уряду України.

Окрім визначення освітніх потреб та рівнів підтримки дітей з особливими освітніми потребами, фахівці інклюзивно-ресурсного центру працюють з дітьми у освітніх закладах: здійснюють кваліфікований супровід, надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг, надають педагогам та вихователям освітніх закладів консультації та методичну підтримку щодо інклюзивного навчання. Зокрема:

- надають допомогу в організації освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами відповідно з індивідуальними програмами розвитку;
- беруть участь у команді психолого-педагогічного супроводу дитини в закладі освіти, участь у розробленні її індивідуальної програми розвитку;
- надають у разі потреби методичну допомогу педагогічним працівникам закладу освіти;
- консультують батьків/ законних представників щодо роботи з дитини з особливими освітніми потребами вдома [17].

Починаючи з лютого 2022 року, в умовах воєнного стану інклюзивно-ресурсні центри виконують додаткові завдання:

- проводять комплексну оцінку, у тому числі повторну, та здійснюють системний супровід дітей з особливими освітніми потребами з числа вимушених переселенців, які зараховані в інклюзивні класи/ групи закладів освіти і не отримують додаткових психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг за місцем навчання або які навчаються дистанційно;
- надають інформацію батькам/ законним представникам дитини з особливими освітніми потребами, які переїхали на тимчасове місце проживання в межах України, про заклади освіти, в яких можна продовжити здобуття освіти та можливість отримання психологічної, соціальної та іншої допомоги.

На період воєнного стану інклюзивно-ресурсні центри можуть проводити комплексну оцінку дітей, які отримали психологічну травму, та у разі потреби, забезпечувати їх психолого-педагогічний супровід під час освітнього процесу, а також надавати рекомендації педагогам щодо організації навчання та надання психологічної підтримки.

За інформацією Міністерства освіти і науки України на кінець 2023 року працювало 690 інклюзивно-ресурсних центрів, які взаємодіяли із 7 012 закладами загальної середньої освіти та 2 840 закладами дошкільної освіти. Зокрема, фахівці центрів брали участь у діяльності команд психолого-педагогічного супроводу дітей у закладах освіти та у розробленні індивідуальних програм розвитку. Протягом 2023 року було розроблено 11 285 індивідуальних програм розвитку для вихованців дитячих садків та 40 354 програми для учнів шкіл [25]. В умовах воєнного стану продовжували працювати 664 інклюзивно-ресурсних центри, 46 центрів знаходяться на тимчасово окупованій території (Донецька – 7, Запорізька – 22, Луганська – 9, Херсонська - 8), 37 центрів були зруйновані/пошкоджені.

Розвиток мережі інклюзивно-ресурсних центрів в Україні забезпечує доступність якісної психолого-педагогічної підтримки для дітей з особливими освітніми потребами, сприяє ранньому виявленню цих потреб, наданню рекомендацій щодо індивідуальних програм розвитку, а також підвищує рівень професійної підготовки педагогів та ефективність організації інклюзивного навчання.

4.3. Створення інклюзивних класів і груп

У разі наявності у дитини особливих освітніх потреб, висновок про комплексну психолого-педагогічну оцінку є підставою для забезпечення інклюзивного навчання: створення інклюзивної групи чи класу. Відповідно із Законами України «Про освіту», у разі звернення батьків дитини з особливими освітніми потребами у закладі освіти утворюється в обов'язковому порядку *інклюзивний клас* [21]. У закладах позашкільної освіти для навчання дітей з особливими освітніми потребами створюються *інклюзивні та/або спеціальні групи* [22]. Створення і діяльність інклюзивних груп у дошкільних закладах освіти унормовує Порядок організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти (2021); інклюзивних класів у закладах загальної середньої освіти – Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах (2021), затверджені постановами Кабінету Міністрів України.

Інклюзивний клас/ група у закладі освіти створюється за розпорядженням керівника закладу на підставі заяви одного з батьків або інших законних представників дитини та висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини, надану інклюзивно-ресурсним центром.

Враховуючи специфіку організації навчання дітей, що потребують особливої уваги, кількість дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються у одному класі або групі, має бути не більше трьох осіб. Зокрема:

- не більше одної дитини, яка потребує четвертого чи п'ятого рівня підтримки;
- не більше двох дітей, які потребують третього рівня підтримки;
- не більше трьох дітей, які потребують другого рівня підтримки [18].

У період воєнного стану, надзвичайної ситуації/ надзвичайного стану обмеження щодо кількості дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах/ групах не застосовується.

Діти з особливими освітніми потребами I-III рівнів підтримки навчаються відповідно до розкладу навчання усього класу та відвідують корекційно-розвиткові та психолого-педагогічні заняття за власним розкладом, узгодженим з розкладом класу. Учні, які потребують IV рівня підтримки, навчаються за адаптованим розкладом навчання для всього класу і можуть відвідувати окремі уроки за індивідуальним розкладом. Діти, освітні потреби яких вимагають V рівня підтримки, навчаються за модифікованим розкладом, що передбачає відвідування закладу освіти відповідно індивідуальної програми розвитку, а також залучаються до заходів, які проводяться у закладах освіти, заходів з позашкільної діяльності з метою їхньої соціалізації.

У мирний час у закладах освіти навчання здійснюється за інституційною (очною/ денною) формою. Для створення безпечних умов на період воєнного стану у закладах освіти дозволяється застосовувати дистанційну або змішану (дистанційно-очну) форму навчання.

Дистанційне навчання – організація освітнього процесу (за дистанційною формою здобуття освіти або шляхом використання технологій дистанційного навчання в різних формах здобуття освіти) в умовах віддаленості один від одного його учасників та їх як правило опосередкованої взаємодії в освітньому середовищі, яке функціонує на базі сучасних освітніх, інформаційно-комунікаційних (цифрових) технологій [3].

Дистанційне навчання організується відповідно до Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України у 2020 році. Організація дистанційного навчання дітей із особливими освітніми потребами здійснюється з урахуванням індивідуальної програми розвитку з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів дитини. Освітній процес під час дистанційного навчання учнів з особливими освітніми потребами забезпечує асистент вчителя та/або асистент учня. Також передбачена можливість застосування допоміжних технологій дистанційного навчання (озвучування даних з екрану, голосове введення тексту, субтитри, клавіатури зі спеціальними можливостями тощо).

Змішане навчання – це спосіб організації навчання здобувачів освіти, що передбачає організацію навчання учнів шляхом поєднання навчання в очній (денній) та дистанційній формах у певній черговості (тиждень через тиждень, день через день тощо), визначеній розкладом навчальних занять в закладі освіти [13].

Організація освітнього процесу за змішаною формою навчання здійснюється відповідно до Порядку здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні, визначеного листом Міністерства освіти і науки України 2024 року [13].

Враховуючи що в умовах воєнного стану багато дітей з особливими освітніми потребами змінили постійне місце проживання: тимчасової перемістилися до інших регіонів України або емігрували за кордон, Кабінетом Міністрів України були внесені зміни до порядків організації інклюзивного навчання в закладах дошкільної та загальної середньої освіти [14]. З метою забезпечення безпечних умов навчання на період воєнного стану були знаті певні обмеження організації освітнього процесу для дітей, які навчаються в інклюзивних групах і класах, а саме:

- не застосовуються обмеження щодо граничної кількості дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах або групах, заклад не може відмовити в організації інклюзивного навчання та створенні інклюзивної групи у разі звернення батьків;

- допускається застосування змішаної форми здобуття освіти в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти;

- для зарахування учнів з особливими освітніми потребами, зокрема тих, що були вимушені змінити своє місце проживання внаслідок воєнного стану, до закладу освіти можуть подаватися копії документа, що посвідчує особу, і висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи, у тому числі копії документів можуть бути надіслані електронною поштою чи у месенджерах;

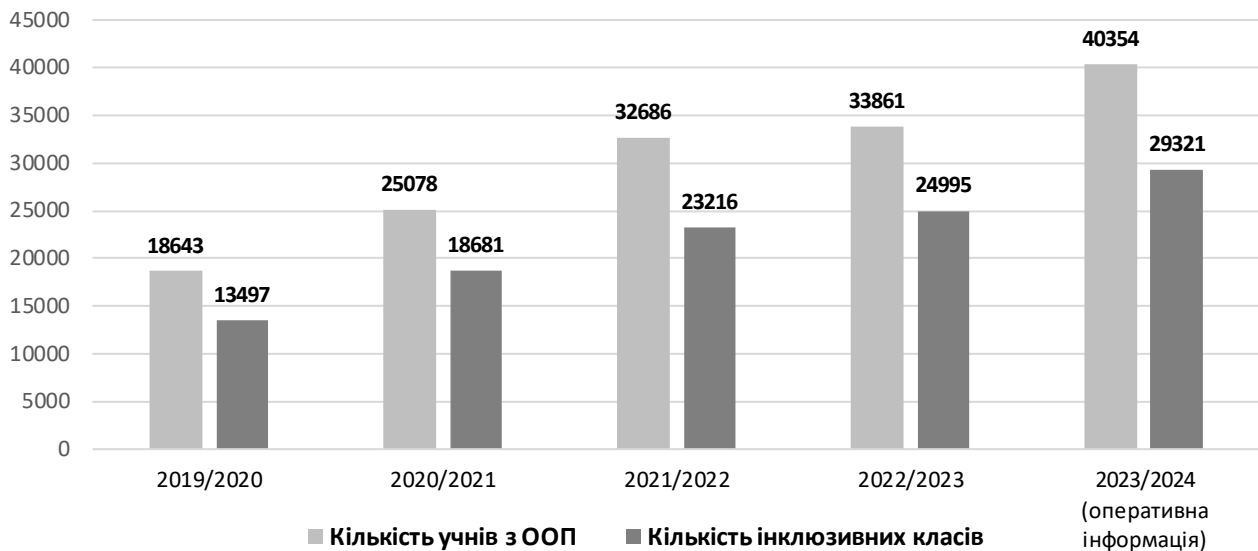
- психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові заняття для учнів з особливими освітніми потребами (за умови дотримання безпеки учасників освітнього процесу) можуть надаватися педагогічними працівниками закладу освіти і фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів, зокрема и тими, хто був вимушений змінити своє місце проживання та/або місце роботи;

- засідання команд психолого-педагогічного супроводу в закладах освіти можуть проходити в режимі онлайн або у змішаному очно-дистанційному форматі;

- для учнів, які здобувають освіти в різних інклюзивних класах одного або різних років навчання, з урахуванням індивідуальних програм розвитку можуть формуватися та функціонувати тимчасові інклюзивні міжкласні групи (кількість школярів не має перевищувати дванадцяти осіб).

Не зважаючи на повномасштабні військові дії, в Україні продовжується розбудова мережі закладів інклюзивної освіти, що забезпечує умови соціальної інклюзії дітей з особливими освітніми проблемами. За даними Міністерства освіти і науки України на кінець 2023 року у закладах дошкільної освіти працювало 6 158 інклюзивних груп в яких виховувалися 11 285 дітей. Тоді як у 2018 році у дитячих садках працювало лише 1 284 інклюзивні групи.

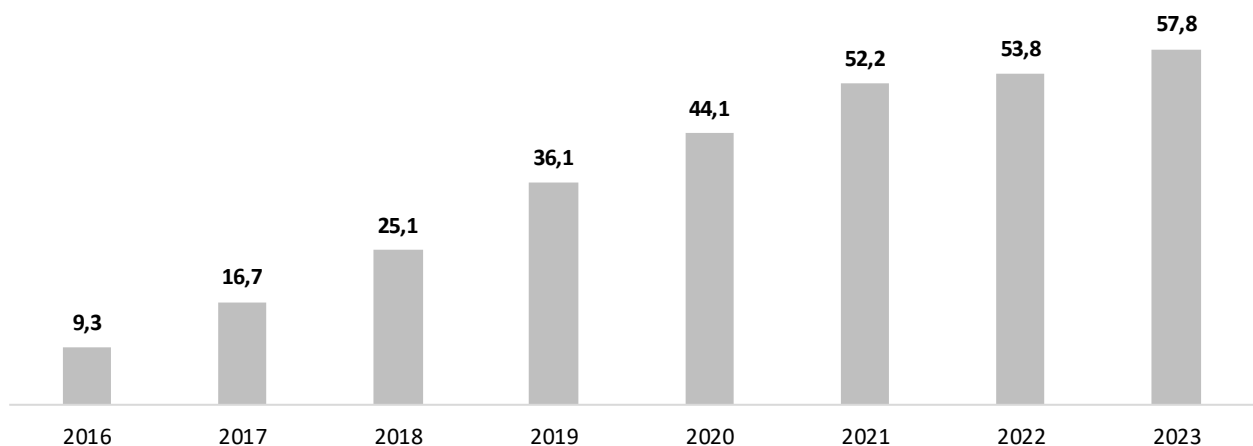
За останні п'ять років кількість учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладах загальної середньої освіти збільшилась більш ніж удвічі (див. рис. 4.2). На кінець 2023 року у інклюзивне навчання було організовано у 7,3 тис. закладів загальної середньої освіти, в яких діяло 29,3 тис. інклюзивних класів, в них навчалось 40,4 тис. учнів з особливими освітніми потребами; спеціальних класів – 807, в них учнів – 7,0 тис. дітей [25].

Рис. 4.2. Кількість учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти у 2019/2020–2023/2024 навчальних роках

Джерело: [25].

На виконання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року у контексті цілі «Якісна освіта» було заплановано у 2020 році організувати інклюзивне навчання у 40% денних закладів загальної середньої освіти. За даними Державної служби статистики цей показник було перевищено: у 2020 році частка закладів загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням складала 44,1%, а на кінець 2023 року – 57,8% [27].

Рис. 4.3. Відсоток денних закладів загальної середньої освіти у яких було організоване інклюзивне навчання, %

Джерело: [27].

Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами охоплює широкий діапазон питань: визначення оптимальної її форми (групова, підгрупова, індивідуальна), типу уроку та його структури, а також забезпечення учнів необхідними навчальними матеріалами, інструментами тощо. В той же час А. Колупаєва наголошує, що дитина з особливими освітніми потребами «не повинна займати особливого становища у класі, вона має почуватися природно і досягти максимальної самостійності» [9]. Важливою умовою включення у навчальний процес є подолання учнем на початку навчального процесу власних стереотипів поведінки у класному середовищі.

4.4. Психолого-педагогічний супровід дитини з особливими освітніми потребами

Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами відповідно до Закону України «Про освіту» передбачає забезпечення їхнього *психолого-педагогічного супроводу* у закладі освіти.

Психолого-педагогічний супровід – комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачених індивідуальною програмою розвитку (Закон України «Про освіту»).

Психолого-педагогічний супровід дітей, які потребують підтримки в освітньому процесі, відповідно до індивідуальних потреб і можливостей, впроваджують учасники *команди психолого-педагогічного супроводу*, діяльність якої здійснюється відповідно до Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми проблемами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти (2018), затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України [16].

Ефективність інклюзивного навчання залежить від координованості дій різнопрофільних фахівців, які входять до складу команди психолого-педагогічного супроводу, що залежить від особистості дитини та її особливих освітніх потреб. Відповідно до командної роботи залучаються вчителі, соціальні працівники, фахівці інклюзивно-ресурсного центру, які брали участь у проведенні комплексної оцінки дитини, батьки дитини, інші фахівці: дефектологи, медичні працівники, психологи, асистенти вчителя, реабілітологи та інші [8]. Персональний склад команди психолого-педагогічного супроводу затверджується наказом керівника закладу освіти, керівництво командою здійснює директор закладу освіти або його заступник з навчально-виховної роботи.

Команда психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання має трьохрівневу структуру:

- 1) команда на рівні класу (учитель, асистент учителя, батьки, дитина);
- 2) шкільна команда (працівники школи, які долучаються до вивчення особливостей розвитку дитини і подальшого її супроводу);
- 3) команда підтримки (додаткові фахівці, які не є працівниками школи) до якої належать, зокрема й фахівці інклюзивно-ресурсного центру [7].

Таблиця 4.5. Склад команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми проблемами

	Заклад загальної середньої освіти	Заклад дошкільної освіти
Постійні учасники	<ul style="list-style-type: none"> - директор/ заступник директора з навчально-виховної роботи - вчитель початкових класів (класний керівник), вчителі - асистент вчителя - практичний психолог - соціальний педагог - вчитель-дефектолог, вчитель-реабілітолог (з урахуванням освітніх потреб дитини з ООП) - батьки або законні представники дитини з ООП 	<ul style="list-style-type: none"> - директор/ вихователь-методист - вихователь - асистент вихователя - практичний психолог - соціальний педагог - вчитель-дефектолог, вчитель-реабілітолог (з урахуванням освітніх потреб дитини з ООП) - батьки дитини з ООП
Залучені фахівці	<ul style="list-style-type: none"> - медичний працівник закладу освіти - лікар - асистент дитини - спеціалісти системи соціального захисту населення, служби у справах дітей 	

Джерело: [16].

Основні функції учасників команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами наведено у таблиці 4.6.

Таблиця 4.6. Основні функції учасників команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами

Учасники команди	Функції
Адміністрація закладу освіти	<ul style="list-style-type: none"> - формування складу команди супроводу; - призначення відповідальної особи щодо координації розроблення індивідуальної програми розвитку; - організація роботи команди супроводу; - контроль за виконанням висновку інклюзивно-ресурсного центру (ІРЦ); - залучення фахівців (в тому числі фахівців ІРЦ) для надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з ООП
Вчитель початкових класів (класний керівник), учителі-предметники	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення освітнього процесу дитини з ООП з урахуванням особливостей її розвитку та ІІР; - підготовка інформації для учасників засідання команди супроводу про особливості навчально-пізнавальної діяльності дитини з ООП, її позитивні аспекти й потреби; результати виконання дитиною навчальної програми; - участь у підготовці індивідуального навчального плану дитини з ООП; - розробка індивідуальної навчальної програми в закладі загальної середньої освіти; - визначення спільно з іншими педагогічними працівниками рівня досягнення кінцевих цілей навчання, передбачених ІІР; - створення належного мікроклімату у шкільному колективі; - надання інформації батькам про стан засвоєння навчальної програми дитиною з ООП
Соціальний педагог	<ul style="list-style-type: none"> - соціально-педагогічний патронаж дитини з ООП та її батьків; - виявлення соціальних проблем, які потребують негайного розв'язання, при потребі – направлення до відповідних фахівців із метою надання конкретної допомоги; - вивчення соціальних умов розвитку дитини з ООП; - соціалізація дитини з ООП, адаптація її в новому колективі; - інформування дитини з ООП та її батьків про мережу закладів позашкільної освіти; залучення дитини до участі у відповідних гуртках і секціях з урахуванням її можливостей; - надання рекомендацій учасникам освітнього процесу щодо шляхів ефективної інтеграції дитини з ООП в колектив однолітків; формування позитивного мікроклімату в дитячому колективі; подолання особистісних та міжособистісних конфліктів; - захист прав дитини з ООП за відповідним дорученням – представлення її інтересів у відповідних органах та службах

Продовження табл. 4.6

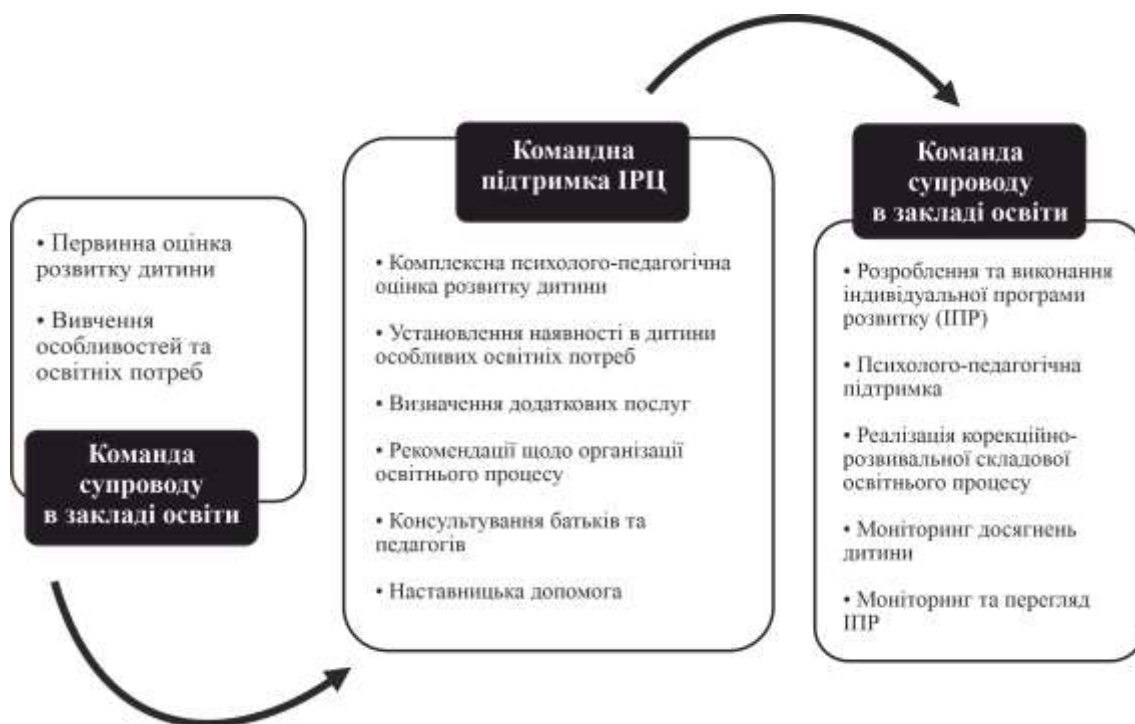
Практичний психолог	<ul style="list-style-type: none"> - вивчення та моніторинг психічного розвитку дитини з ООП; - психологічний супровід дитини з ООП; - надання корекційно-розвиткових послуг дитині з ООП згідно з ІПР; - надання рекомендацій, консультацій та методичної допомоги педагогічним працівникам закладу освіти; - консультативна робота з батьками дитини з ООП Просвітницька робота щодо формування психологічної готовності учасників освітнього процесу до взаємодії в інклюзивному середовищі
Асистент учителя	<ul style="list-style-type: none"> - спостереження за дитиною з метою вивчення її індивідуальних особливостей, схильностей, інтересів та потреб; - участь в організації освітнього процесу дитини з ООП; - участь у розробці ІПР; - участь у підготовці індивідуального навчального плану та індивідуальної навчальної програми; - адаптація освітнього середовища, навчальних матеріалів відповідно до потенційних можливостей та з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку дитини з ООП - оцінка спільно з учителем рівня досягнення кінцевих цілей навчання, передбачених ІПР; - підготовка інформації для учасників засідання команди супроводу за результатами спостереження за дитиною щодо її індивідуальних особливостей, інтересів та потреб; - надання інформації батькам, педагогічним працівникам щодо особливостей розвитку дитини з ООП
Вчителі-дефектологи (вчитель-логопед, сурдопедагог, тифлопедагог), учитель-реабілітолог	<ul style="list-style-type: none"> - надання корекційно-розвиткових послуг дитині з ООП згідно з ІПР; - моніторинг досягнень у відповідній сфері розвитку дитини згідно з ІПР; - надання рекомендацій педагогічним працівникам щодо особливостей організації освітнього процесу, реалізації корекційно-розвиткових цілей упродовж навчання, технології для досягнення кінцевих цілей навчання, визначених в ІПР, та застосування певних адаптацій (модифікацій); - консультативна робота з батьками дитини з ООП
Батьки дитини з ООП	<ul style="list-style-type: none"> - доведення інформації про дитину (стиль, спосіб навчання, успіхи, труднощі у виконанні домашніх завдань); - задіяність у роботі команди супроводу, в т. ч. залучення до складання ІПР; - створення належних якісних умов для навчання, виховання й розвитку дитини
Медичний працівник закладу освіти	<ul style="list-style-type: none"> - інформування учасників команди супроводу про стан здоров'я дитини та її психофізичні особливості; - за необхідності – збір додаткової інформації від батьків, закладу охорони здоров'я щодо фізичного стану дитини

Джерело: [16].

Завдання команди психолого-педагогічного супроводу:

- збір інформації про особливості розвитку дитини, її інтереси, труднощі, освітні потреби на етапах створення, реалізації та моніторингу виконання індивідуальної програми розвитку (ІПР);
- визначення напрямів психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг, що можуть бути надані в межах закладу освіти на підставі висновку інклюзивно-ресурсного центру, та забезпечення надання цих послуг;
- розроблення індивідуальної програми розвитку для кожної дитини з особливими освітніми потребами та моніторинг її виконання з метою коригування та визначення динаміки розвитку дитини;
- надання методичної підтримки педагогічним працівникам закладу освіти з організації інклюзивного навчання; створення належних умов для інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в освітнє середовище;
- проведення консультативної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами щодо особливостей їх розвитку, навчання та виховання;
- проведення інформаційно-просвітницької роботи у закладі освіти серед педагогічних працівників, батьків і дітей з метою недопущення дискримінації та порушення прав дитини, формування дружнього та неупередженого ставлення до дітей з особливими освітніми потребами [16].

Командний підхід забезпечує більш ефективне впровадження інклюзивного навчання та підтримку дітей з особливими освітніми потребами (див. рис. 4.4).

Рис. 4.4. Командний підхід в проведенні діагностики освітніх потреб дитини та організації інклюзивного навчання

Джерело: [7].

I. Садова наголошує, що психолого-педагогічний «супровід» стосується не лише дитини з особливими освітніми потребами, а й усіх учасників інклюзивного освітнього процесу: усіх дітей класу, батьків, членів педагогічного колективу. «Процес супроводу в освітній системі розглядається, з одного боку, як метод, а з іншого – як система професійної діяльності фахівців різних галузей» [23].

У процесі психолого-педагогічного супроводу дитину потрібно розглядати не як об'єкт педагогічної діяльності, а як дієвого учасника командної роботи, враховуючи що дитина:

- 1) є первинним джерелом інформування про особисті сильні сторони, аспекти й уподобання (або їх відсутність);
- 2) постає вирішальним чинником з'ясування способу навчання та виховання, адекватного її особливим потребам і можливостям;
- 3) інформує про наданий їй рівень підтримки (адаптацію до середовища, обладнання, індивідуальні технології навчання тощо);
- 4) включається в освітній процес за підтримки інших учасників команди супроводу [23].

Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами є невід'ємною складовою інклюзивного освітнього процесу. Він спрямований на створення сприятливих умов для розвитку, навчання та соціалізації дітей, враховуючи їх індивідуальні потреби та можливості. Ефективність психолого-педагогічного супроводу залежить від професійної компетентності фахівців, залучених до інклюзивного освітнього процесу, їх здатності до командної роботи та індивідуального підходу до кожної дитини.

4.5. Діяльність асистента вчителя (вихователя) в забезпеченні інклюзивного освітнього процесу

Допомогу організації освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі надає *асистент вчителя* [21]. Посада асистента вчителя вводиться у школах, де запроваджено інклюзивне навчання, для роботи з учнями з особливими освітніми потребами з розрахунку один педагогічний працівник на інклюзивний клас. У закладах дошкільної освіти допомогу вихователю інклюзивної групи надає *асистент вихователя* [15].

Асистент вчителя/ вихователя при організації інклюзивного навчання виконує ряд функцій, основні з них: організаційна, навчально-розвивальна, діагностична, аналітико-прогностична, консультативна, впроваджуються через певні види педагогічної діяльності. Основні функції асистента вчителя/

вихователя у організації інклюзивного навчання та педагогічні дії спрямовані на їх виконання наведено у таблиці 4.7.

Асистент вчителя організує інклюзивне навчання учнів, допомагає вчителю працювати з усіма дітьми в класі, надає додаткову підтримку у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, зокрема, бере участь у створенні індивідуальної програми розвитку, проведенні спостережень за розвитком дітей, організації навчальних матеріалів тощо [8].

Таблиця 4.7. Основні функції асистента вчителя/ вихователя у організації інклюзивного навчання

Функція	Педагогічна діяльність
Організаційна функція	<ul style="list-style-type: none"> - допомагає в організації навчально-виховного процесу в класі з інклюзивним навчанням; - надає допомогу учням з особливими освітніми потребами в організації робочого місця; проводить спостереження за дитиною з метою вивчення її індивідуальних особливостей, схильностей, інтересів та потреб; - допомагає концентрувати увагу, сприяє формуванню саморегуляції та самоконтролю учня; - співпрацює з фахівцями, які безпосередньо працюють з дитиною з особливими освітніми потребами та приймають участь у розробленні індивідуальної програми розвитку; - забезпечує разом з іншими працівниками здорові та безпечні умови навчання, виховання та праці; - веде встановлену педагогічну документацію; - разом із вчителем формує учнівське портфоліо
Навчально-розвивальна функція	<ul style="list-style-type: none"> - надає освітні послуги співпрацюючи з вчителем класу,, спрямовані на задоволення освітніх потреб учнів; - здійснює соціально-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію учнів; - сприяє розвитку дітей з особливими освітніми потребами, поліпшенню їхнього психоемоційного стану; - сприяє формуванню у дітей з особливими освітніми потребами саморегуляції та самоконтролю; - стимулює розвиток соціальної активності дітей, сприяє виявленню та розкриттю їхніх здібностей, талантів, обдарувань шляхом їх участі у науковій, технічній, художній творчості; - створює навчально-виховні ситуації, обстановку оптимізму та впевненості у своїх силах і майбутньому

Продовження табл. 4.7

Функція	Педагогічна діяльність
Аналітико-прогностична функція	<ul style="list-style-type: none"> - на основі отриманих даних про дитину з особливими освітніми потребами, прогнозує очікувані результати; - визначає довготривалі цілі та короточасні завдання при розробленні індивідуальної програми розвитку, - планує методи та періодичність оцінювання навчальних досягнень та розвитку
Діагностична функція	<ul style="list-style-type: none"> - разом із групою фахівців, які розробляють індивідуальну програму розвитку, вивчає особливості діяльності і розвитку дітей з особливими освітніми потребами; - проводить спостереження за дитиною з метою вивчення її індивідуальних особливостей, здібностей, інтересів та потреб; - надає результати спостережень при обговоренні та плануванні роботи з дитиною групі фахівців індивідуального супроводу; - оцінює разом із вчителем навчальні досягнення учня; - оцінює виконання індивідуальної програми розвитку; - вивчає та аналізує динаміку розвитку учня; <p>діагностична діяльність спрямована, зокрема, на визначення поточного рівня знань учня, визначення освітніх галузей, в яких учень потребує допомоги, а також аспектів соціального/емоційного розвитку, в яких учень потребує допомоги</p>
Консульта-тивна функція	<ul style="list-style-type: none"> - постійно спілкується з батьками дитини з особливими освітніми потребами щодо успіхів та труднощів, які виникають; - інформує вчителя класу про досягнення учня

Джерело: розроблено І. Сопівник за матеріалами з [28].

Основним завданням діяльності асистента вчителя в інклюзивному класі І Луценко визначає «створення умов для успішного навчання та розвитку дитини з особливими освітніми потребами, створення умов для її успішної соціалізації, розкриття потенційних можливостей, що стає можливим при розумінні вчителем та асистентом вчителя особливостей розвитку дитини, вмінням визначати її зону актуального і ближнього розвитку та ефективним плануванням роботи з опорою на сильні сторони дитини» [4].

Відповідно до кваліфікаційної характеристики, розробленої Міністерством освіти і науки України, асистент учителя разом з учителем класу виконує навчальні, виховні, соціально-адаптаційні заходи, допомагає дитині у виконанні навчальних завдань, залучає учня до різних видів навчальної діяльності; у складі групи фахівців приймає участь у розробленні та виконанні індивідуальної програми розвитку дитини; адаптує навчальні матеріали з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими потребами [28].

І. Садова визнає асистентський супровід «одним із інноваційних особистісно орієнтованих методів педагогічної взаємодії у сучасній педагогічній науці і практиці» [23]. Науковець систематизувала функції асистента вчителя у взаємодії з іншими учасниками інклюзивного освітнього процесу: з вчителем класу, дитиною з особливими освітніми потребами, з іншими учнями класу, з батьками дитини ООП (див. табл. 4.8).

Вчителі та асистенти вчителів, які працюють в інклюзивних класах, мають забезпечувати сприятливу толерантну атмосферу міжособистісної взаємодії, у якій кожен учень незалежно від своїх можливостей буде прагнути до досліджень, пошуку, творчості, що сприятиме успішному навчанню і розвитку [26].

Таблиця 4.8. Функції асистента вчителя у взаємодії з учасниками інклюзивного освітнього процесу

Взаємодія	Функції асистента вчителя
Асистент учителя і вчитель інклюзивного класу	Обговорює з учителем тактику ефективної взаємодії тріади «дитина – учитель – асистент учителя»; виникнення можливих труднощів при включенні асистента вчителя в інклюзивний клас, специфіку поведінкових реакцій і особливості характеру дитини у проблемних ситуаціях.
Асистент учителя і дитина з ООП	Стежить за психоемоційним і фізичним станом дитини: забезпечує оптимальний рівень навчального навантаження, поєднує навчальні й релаксаційні компоненти; сприяє урегулюванню конфліктних ситуацій. Формує сприятливий психоемоційний мікроклімат при контакті з дитиною з ООП (на початковому етапі займає медіаторську (посередницьку) позицію, потім – організаторську). Надає в коректній формі необхідну допомогу; координує при цьому загальну діяльність учня, відстежуючи його позитивні й негативні риси.
Асистент учителя та інші діти класу	Пояснює іншим дітям особливості розвитку однокласника з ООП та правила спілкування з ним. Стежить за загальною ситуацією в дитячому колективі.
Асистент учителя і батьки	Відповідає на запитання батьків. Надає інформацію про перебування дитини у школі, її досягнення і труднощі.

Джерело: [23].

І. Луценко розглядає практику асистування в інклюзивному класі через різні види професійної діяльності, які визначаються на основі вивчення потреб дитини, обсягу та змісту необхідної допомоги, та визначення організаційно-

педагогічних умов, а саме: індивідуальний супровід дитини, асистування вчителю, спільне викладання (див. рис. 4.5) [4].

Рис. 4.5. Види педагогічної діяльності асистента вчителя

Джерело: [4].

Одним із механізмів забезпечення додаткової підтримки дітей з особливими освітніми потребами і учнів усього інклюзивного класу – впровадження практики *спільного викладання*, яке проводить вчитель разом з асистентом вчителя [8].

Таблиця 4.9. Форми спільного викладання вчителя інклюзивного класу разом з асистентом вчителя

Форми викладання	Організація начального процесу
Основний і допоміжний вчитель	основний учитель визначає навчальний зміст, методи навчання, навчальні види діяльності для усіх учнів, у тому числі учнів з особливими освітніми потребами; допоміжний учитель (асистент) надає підтримку окремим учням, проводить навчальні заняття з малими групами тощо
Паралельне викладання	спільна відповідальність за процеси планування і викладання, яке проводять вчитель і асистент паралельно з половиною класу: навчальний зміст є однаковим, хоча методи викладання можуть бути різними
Диференційоване викладання	більшість учнів класу працює у складі великої групи, а окремі учні – у малих групах (для надання індивідуальної підтримки)
Викладання в команді	вчитель і асистент спільно планують навчальний час, визначають навчальний зміст, організацію уроків, стратегії навчання та управління класом та одночасно проводять навчання з усім класом. Наприклад, учитель пояснює або представляє навчальний матеріал, асистент демонструє слайди чи інші навчальні матеріали.

Джерело: [8].

Л. Чопик виокремлює такі форми впровадження спільного викладання у інклюзивному класі: «основний і допоміжний вчитель», «паралельне викладання», «диференційоване викладання», «викладання в команді» (див. табл.4.9).

За інформацією Інституту освітньої аналітики станом на травень 2024 року в закладах загальної середньої освіти працювало 27,02 тис. асистентів вчителя [10].

Асистент учителя – це посередник між дитиною з особливостями розвитку та іншими дітьми і дорослими в освітньому середовищі. Для забезпечення комфортних умов навчання та розвитку дітей з особливими освітніми потребами робота асистента вчителя повинна впроваджуватися на принципах взаємодії всіх членів команди психолого-педагогічного су проводу [7].

Запитання для самоперевірки до розділу 4

1. Що означає термін «особливі освітні потреби»?
2. Які категорії дітей потребують реагування на потреби та надання підтримки під час організації навчального процесу?
3. Якими є категорійні ознаки дітей з особливими освітніми потребами?
4. Які категорії (типи) особливих освітніх потреб (труднощів) визначені Положенням про інклюзивно-ресурсний центр (2017)?
5. Якими є основні завдання діяльності інклюзивно-ресурсного центру?
6. Що таке комплексна психолого-педагогічна оцінка? З якою метою вона проводиться?
7. Якими є рівні підтримки дитини з особливими освітніми потребами у освітньому процесі?
8. Які умови організації діяльності інклюзивних груп/ класів у закладах освіти?
9. Які фахівці входять до складу команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами?
10. Визначити особливості організації командного підходу в проведенні діагностики освітніх потреб дитини та організації інклюзивного навчання.
11. Які основні функції асистента вчителя/ вихователя у організації інклюзивного навчання?
12. Які є форми спільного викладання вчителя інклюзивного класу разом з асистентом вчителя при організації інклюзивного навчання?

Література та посилання до розділу 4

1. Буйняк М.Г. Формування психологічної готовності вчителів до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.08. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 31.
2. Гордієнко Т.В., Демченко Н.М. Теоретичні засади корекційної роботи із учнями з особливими освітніми потребами. *New impetus for the advancement of pedagogical and psychological sciences in Ukraine and EU countries: research matters: Collective monograph. Vol. 1.* Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2021. p. 150-168. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-032-2-10>
3. Деякі питання організації дистанційного навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 08.09.2020 р. № 1115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text>
4. Луценко І.В. Організаційно-педагогічні умови діяльності асистента вчителя в інклюзивному навчальному закладі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2017. 223 с.
5. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с
6. Навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
7. Організаційні засади діяльності асистента вчителя в інклюзивному класі: метод. посіб. / Уклад.: О.В. Коган та ін. Харків: «Друкарня Мадрид», 2019. 110 с.
8. Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах нової української школи: навчально-методичний посібник / Укл. Л.І. Чопик. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2019. 39 с.
9. Основи інклюзивної освіт. Навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
10. Основні освітні статистичні дані. Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/osnovni-czyfry-osvity/>
11. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
12. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>

13. Порядок та умови здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні: лист МОН від 07 серпня 2024 року № 1112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-24#Text>
14. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530 і від 15 вересня 2021 р. № 957: постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 483. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2022-%D0%BF#n2>
15. Про дошкільну освіту: Закон України від 6 червня 2024 року № 3788-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>
16. Про затвердження Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти: наказ Міністерства освіти і науки України № 609 від 08.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18#Text>
17. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text>
18. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text>
19. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>
20. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
21. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>
22. Про позашкільну освіту: Закон України від 22 червня 2000 року № 1841-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14?find=1&text=%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7#w1_5
23. Садова І.І. Тенденції розвитку інклюзії у закладах загальної середньої освіти України: дис... д-ра пед.наук: 13.00.01. Дрогобич. 2020. 411 с.
24. Саламанська декларація та Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. Прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: Доступ і якість. Саламанка, Іспанія, 7-10 червня 1994 р. ООН з питань освіти, науки і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text

25. Статистичні дані станом на 01.12.2023. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>
26. Теорія і практика інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник. Упорядник Бондар К.М. 2-ге вид., доп. Кривий Ріг, 2019. С. 69.
27. Цілі сталого розвитку для України. Ціль 4 Якісна освіта. Державна служба статистики України. Платформа Open SDG (Sustainable Development Goals). URL: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/4/>
28. Щодо посадових обов'язків асистента вчителя: лист Міністерства освіти і науки України від 25.09.2012 № 1/9-675. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-675736-12#Text>

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

5.1. Форми психолого-педагогічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами

Діти з особливими освітніми під час навчального процесу потребують психолого-педагогічної та соціальної підтримки, види та форми якої залежать від до ступеня прояву особливих освітніх потреб. Відповідно до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах (2021) підтримка дітей з особливими освітніми потребами у освітньому процесі передбачає:

- проведення консультацій учасників освітнього процесу з фахівцями інклюзивно-ресурсного центру;
- розроблення індивідуальної програми розвитку, індивідуального навчального плану учня (відповідно до потреби);
- адаптація або модифікація змісту навчання (за потреби);
- проведення корекційно-розвиткових та психолого-педагогічних занять;
- забезпечення допоміжними засобами для навчання;
- забезпечення послугами асистента учня;
- надання інших форм підтримки відповідно до потреб і можливостей (супроводу дітей з порушенням зору/ опорно-рухового апарату, послуги перекладача жестової мови тощо) [8].

Види та форми підтримки дитини особливими освітніми потребами в процесі інклюзивного навчання визначаються за результатами комплексної психолого-педагогічної оцінки і залежать від ступеня прояву особливих потреб дитини. Діти, які потребують II- V рівнів підтримки, мають перебувати під психолого-педагогічним супроводом, організація навчання таких дітей має здійснюватися за адаптованими навчальними програмами. При організації навчального процесу дітей, які потребують IV і V рівнів підтримки, залежно від індивідуальних проблем, можуть залучатися асистент вчителя та/або асистент дитини, надаватися базові соціальні послуги: супровід під час інклюзивного навчання, переклад жестовою мовою тощо.

Види та форми підтримки дітей у освітньому процесі в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти відповідно до ступеня прояву особливих освітніх потреб наведено у таблиці 5.1.

Підтримка дітей з особливими освітніми потребами має надаватися на постійній основі, починаючи від мінімальної допомоги у звичайних класах до індивідуальних навчальних програм і навчальних планів у рамках освітнього

закладу. У разі потреби, до надання допомоги дітям мають залучатися викладачі-фахівці, які працюють у закладі освіти, та зовнішні фахові спеціалісти [17].

Індивідуальна програма розвитку

Відповідно до висновку інклюзивно-ресурсного центру, команда психолого-педагогічного супроводу складає індивідуальну програму розвитку дитини з особливими освітніми потребами, яка узгоджується з її батьками/законними представниками і затверджується керівником освітнього закладу.

Індивідуальна програма розвитку (ІПР) – документ, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб/послуг для розвитку дитини та розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків дитини з метою визначення конкретних навчальних стратегій і підходів до навчання (Закон України «Про освіту»).

Мета складання індивідуальної програми розвитку дитини з особливими освітніми потребами – розробка комплексу ефективних стратегій і заходів організації освітнього процесу, конкретних цілей в навчанні дитини та як вони будуть досягнуті [3].

Індивідуальна програма розвитку розробляється командою психолого-педагогічного супроводу на рік і визначає перелік необхідних дитині психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг, що надаються індивідуально та/або в груповій формі. Програма містить інформацію щодо освітніх труднощів дитини (інтелектуальні, функціональні, фізичні, навчальні) та потреб у розвитку вже сформованих знань, вмінь і навичок. Програма визначає рекомендації щодо організації освітнього процесу дитини з особливими освітніми потребами, що стосується:

- рекомендованого рівня підтримки;
- адаптації та модифікації освітнього середовища (пристосування середовища, психолого-педагогічна адаптація, адаптація навчального матеріалу, модифікація навчальної програми, потреба у використанні додаткових засобів підтримки);
- додаткових психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг/занять;
- забезпечення асистента дитини;
- допоміжних засобів навчання;
- розумного пристосування;
- проведення оцінювання рівня знань учня.

Таблиця 5.1. Види та форми підтримки дітей у освітньому процесі в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти відповідно до ступеня прояву особливих освітніх потреб

	Рівні підтримки дітей з особливими освітніми потребами				
	I рівень	II рівень	III рівень	IV рівень	V рівень
Зміст навчання	- дидактичні зміни під час навчання і роботи з навчальним матеріалом	- адаптація змісту навчання	- адаптація змісту навчання	- адаптація чи модифікація змісту навчання; - можлива зміна результатів навчання; - допускається використання альтернативних методів навчання та занять з самообслуговування; - залучення за потреби поведінкового терапевта	модифікація змісту навчання; - зміна результатів навчання; - за потреби використання альтернативних методів навчання; - включення занять з самообслуговування; жестовою мовою
				- включення відповідно до потреб дитини: занять з жестової мови та розвитку слухового сприймання, письма шрифтом Брайля та просторового орієнтування, альтернативної комунікації, тощо. - за потреби надання в закладі освіти базової соціальної послуги перекладу жестовою мовою	
Психологічна підтримка	- посилена увага зі сторони психолога закладу освіти	- посилена увага зі сторони психолога закладу освіти	- посилена увага зі сторони психолога школи, у тому числі до педагогічних працівників	- посилена увага зі сторони психолога школи до батьків (законних представників), здобувача освіти, інших учасників освітнього процесу та класу	
Супровід		- створення команди психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП		- надання на території закладу освіти базових соціальних послуг, у тому числі – асистента учня	
Допоміжні засоби навчання	використання загальних підручників та матеріалів	загальні підручники та матеріали, адаптація за потреби	адаптація загальних підручників та матеріалів, за потреби - спеціальні підручники і матеріали, додаткові матеріали для опанування освітньої програмою		спеціальні підручники і матеріали, додаткові матеріали для опанування освітньої програмою

Джерело: Рівні підтримки в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти. Веб-сайт НУШ. <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Dodatok-3.pdf>

За результатами оцінки освітніх потреб дитини, програмою можуть бути передбачені додаткові напрями індивідуальної роботи спрямовані на розвиток інтелектуальної, сенсорної, мовленнєвої, емоційно-вольової, соціальної сфери дитини, розвиток фізичних здібностей, подолання навчальних труднощів тощо. Програма може містити рекомендації щодо додаткових послуг педагогів та інших фахівців, необхідних дитині для успішного засвоєння навчальної програми: наприклад, послуги логопеда, психолога, реабілітолога, послуги з перекладу на жестову мову, послуги з організації відпочинку, в тому числі лікувально-оздоровчого; консультативні послуги, в тому числі з покращення мобільності й орієнтації [18].

Індивідуальна програма розвитку підписується усіма членами команди психолого-педагогічного супроводу і батьками/ законними представниками дитини і затверджується керівником закладу освіти. Перегляд програми є обов'язковим двічі на рік, що забезпечує її корегування відповідно змін у розвитку та нагальних потреб дитини.

У разі зарахування до закладу освіти учнів з особливими освітніми потребами, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, заклад освіти має знайти відповідний висновок інклюзивно-ресурсного центру у автоматизованій системі АС ІРЦ. На основі висновку команда психолого-педагогічного супроводу має розробити індивідуальну програму розвитку дитини та надіслати її батькам для ознайомлення доступним способом. Після отримання згоди батьків дитини/ законних представників, індивідуальна програма розвитку дитини з особливими освітніми потребами має бути підписана всіма членами команди та затверджена керівником закладу освіти.

За результатами аналізу інформаційних джерел І. Садова виокремила основні вимоги, які мають враховуватися командою психолого-педагогічного супроводу при розробці індивідуальної програми розвитку, а саме: терміни реалізації, результативність, індивідуалізований характер, мобільність, практичність, зрозумілість, конфіденційність та умови їх дотримання (див. табл. 5.2) [15].

Таблиця 5.2. Вимоги, які мають враховуватися при розробці індивідуальної програми розвитку (ІПР) та умови їх дотримання (за І. Садовою)

Вимоги	Шляхи реалізації
Терміни реалізації	ІПР розробляється командою впродовж двох тижнів від початку навчання; двічі на рік ІПР переглядається з метою коригування (за потреби ще частіше); наприкінці кожного місяця вчитель оцінює динаміку досягнення учнем намічених цілей та вирішує, визначається потреба у коригуванні програми та внесенні до неї змін

Продовження табл. 5.2

Вимоги	Шляхи реалізації
Результативність	досягається шляхом реалізації запланованих заходів та передбачає використання сучасних технологій і методик для отримання навчальних цілей
Індивідуалізований характер	зумовлений рівнем мотивації учня з ООП до навчання та його особистісними характеристиками; ППР є індивідуальними, навіть якщо вони розробляються для дітей з однаковими нозологіями;
Практичність	сприяє підвищенню якості життя дитини з ООП, формуванню в неї навичок, необхідних у повсякденному житті; функціональність ППР забезпечують навчальні матеріали, цілі й завдання, передовсім такі, що передбачають вироблення навичок самостійності; насамперед необхідно планувати досягнення цілей спрямованих на розвиток рефлексії, самоконтролю, соціальної взаємодії учня з ООП;
Зрозумілість	усі заплановані стратегії та заходи мають бути реальними для виконання; за необхідності потрібно організувати фахове навчання педагогічних працівників щодо правильного використання специфічних методик;
Мобільність	усі навчальні цілі мають бути актуальними й конкретними для учнів; двічі на рік команда супроводу проводить моніторинг навчальних досягнень і зміни в розвитку дитини з ООП задля визначення прогресивних змін та корекції планів на наступний період;
Конфіденційність	ППР є конфіденційним документом; члени команди несуть особисту відповідальність про нерозголошення інформації, яка міститься у ППР

Джерело: розроблено І. Пешою за матеріалами з [5].

Н. Софій розглядає індивідуальну програму розвитку як контракт між педагогічним колективом та батьками чи законними представниками дитини, що «закріплює вимоги щодо організації навчання дитини, зокрема визначає характер освітніх послуг та форм підтримки» [18, с.85]. На думку дослідниці, індивідуальна програма розвитку виконує ряд функцій, зокрема: навчально-методичну, комунікативну, управлінську, функції підзвітності, моніторингу/ контролю дотримання нормативних вимог та оцінки.

Таблиця 5.3. Функції індивідуальної програми розвитку дитини з особливими освітніми потребами

Функції	Зміст
Навчально-методична	містить загальну інформацію про учня, поточні показники успішності й поведінки, рекомендації психолого-медико-педагогічної консультації, навчальні цілі та способи і форми оцінювання навчальних досягнень, показники динаміки розвитку, адаптації та модифікації, які необхідно здійснити, враховуючи потреби учня, додаткові послуги, які надаються фахівцями (наприклад, психологом, логопедом, вчителем-дефектологом)
Комунікативна	інформує всіх значущих для учня осіб (зокрема батьків) про те, чому навчання дитини потребує розроблення індивідуальної програми розвитку; інформує батьків про потенційні можливості дитини, динаміку її розвитку та регулює комплекс суперечливих питань, які можуть виникати між батьками та вчителями в процесі навчання дитини
Управлінська	містить детальний перелік різних видів підтримки, додаткових послуг, адаптацій та модифікацій, необхідних для успішного навчання та розвитку дитини; визначає необхідність додаткових консультацій, спеціального транспорту, допоміжного персоналу та інших супутніх послуг
Підзвітності	є своєрідною «угодою» між освітнім закладом та батьками відповідно до якої заклад бере на себе зобов'язання виділяти відповідні додаткові ресурси для учня з особливими потребами
Моніторингу/ контролю дотримання нормативних вимог	слугує засобом моніторингу або контролю за дотриманням нормативних положень, що здійснюється педагогами та адміністрацією освітнього закладу з подальшим інформуванням про його результати батьків
Оцінка	визначення рівня сформованості знань, умінь і навичок учнів з особливими освітніми потребами; оцінка динаміки розвитку дитини з особливими освітніми потребами, збирання відомостей про її успіхи (учнівські роботи, результати спостережень педагогів, результати контрольних робіт, тестів тощо).

Джерело: [18].

Адаптація та модифікація змісту навчальних дисциплін

Запорукою успішного навчання дітей з особливими освітніми потребами в освітньому закладі є гнучка варіативна структура компонентів індивідуальної програми навчання, а саме: індивідуального навчального плану, індивідуальної навчальної програми, системи необхідних адаптацій та модифікацій, комплексу додаткових послуг. Формування компонентів навчальної програми має враховувати індивідуальні можливості дитини та додаткові потреби [18].

Організація навчального процесу у класах з інклюзивним навчанням закладів освіти здійснюється відповідно до робочого навчального плану, за навчальними програмами, підручниками, посібниками, рекомендованими Міністерством освіти і науки України. Щоб організувати навчальний процес відповідно до особливих освітніх потреб учнів, які зумовлені їхніми здібностями, рівнем розвитку, інтересами та іншими відмінностями, педагогам необхідно змінювати методи навчання, навчальне середовище, матеріали тощо. Ці зміни або пристосування до потреб учнів відбуваються шляхом адаптації або модифікації змісту навчання [3].

Адаптація змісту навчального предмета – зміна методів і способів навчання, рівня складності завдань з урахуванням індивідуальних потреб учнів з особливими освітніми потребами (далі - учні) без зміни загального обсягу навчального навантаження та очікуваних результатів навчання.

Модифікація змісту навчального предмета – зміна змісту (шляхом спрощення, виключення, об'єднання тощо) навчання з урахуванням особливих освітніх потреб учнів із зміною загального обсягу навчального навантаження та очікуваних результатів навчання [8].

Адаптації змінюють характер навчання, суттєво не змінюючи зміст, понятійну сутність освітнього процесу і очікуваних результатів, в той час як модифікації передбачають зміну змісту або понятійної сутності освітніх завдань та результати навчального процесу [7].

Модифікації навчального змісту стосуються або його скорочення або зміни концептуальної складності навчального завдання. Скорочення змісту навчального матеріалу може виражатися у модифікації навчального плану або освітніх цілей і завдань для конкретної дитини, корекції навчальних завдань, визначення мінімального змісту, який необхідно засвоїти [18]. До модифікацій належать:

- суттєва зміна освітнього середовища, змісту, ресурсів і матеріалів;
- форми представлення завдань;
- способи оцінювання.

Відмінності адаптації та модифікації змісту навчальних дисциплін та методів викладання навчальних дисциплін наведено у таблиці 5.4.

**Таблиця 5.4 .Відмінності адаптації та модифікації змісту
навчальних дисциплін**

	Адаптація	Модифікація
Характер навчання	Змінює характер навчання, не змінюючи при цьому зміст або понятійну складність навчального завдання; використовуються засоби підтримки, які дають можливість здобувачам освіти обійти перешкоди, але дитина вивчає те, що вивчають всі діти в класі	Змінює характер навчання, змінюючи зміст або понятійну складність навчального завдання; вона полягає у спрощенні або видозміні самого навчального завдання, тобто дитина вивчає не те, що вивчає решта його однокласників
Стратегії навчання	Стратегії, спрямовані на допомогу учням з ООП засвоювати той самий навчальний зміст, що і однолітки	Стратегії, спрямовані на допомогу учням з ООП навчатися за власним індивідуальним маршрутом
Навчальні цілі	Передбачають такі самі навчальні цілі для дітей з ООП, як і у однокласників/одногрупників	Передбачають відмінні (інші) навчальні цілі дітей з ООП, ніж у однокласників/одногрупників
Методи навчання	Засоби, матеріали, технології спрямовані на забезпечення можливості для учнів з ООП засвоювати навчальний зміст разом з дитячим колективом	Засоби, матеріали, технології спрямовані на забезпечення учням з ООП брати участь у навчальній діяльності разом з усіма, але засвоювати навчальний зміст відповідно до індивідуальних цілей
Зміст навчання	Зміст навчання для учнів з ООП відповідає змісту відповідного року (класу) навчання	Зміст навчання для учнів з ООП не відповідає змісту відповідного року (класу) навчання

Джерело: [3].

I. Садова виокремлює кілька основних способів адаптації або модифікації навчальної діяльності:

- а) зміна вивчення тем із конкретного предмету (наприклад, учням з особливими освітніми потребами легше опанувати навички «глобального читання», тобто відразу читати цілими словами і лише після цього переходити до звуко-буквеного аналізу);
- б) використання нетрадиційних навчальних методик (наприклад, методики «нумікон» на уроках математики тощо);
- в) адаптація або модифікація відповідей учня (наприклад, замість переказу учень підбирає слова до малюнка в тексті);

г) адаптація або модифікація навчального матеріалу (наприклад, використання спрощеної інструкції до виконання завдань, додаткової наочності скороченого змісту й обсягу завдання тощо) [15].

Переважно адаптація/модифікація навчальних планів та програм здійснюється для учнів, які потребують III-V рівнів підтримки.

Індивідуальна навчальна програма та індивідуальний навчальний план

Рамками дій щодо впровадження принципів Саламанської декларації про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами передбачено забезпечення «гнучкості» навчальних планів освітніх закладів, їхню адаптацію «до потреб дитини, а не навпаки» [17].

З метою адаптації навчального процесу відповідно до особливих освітніх потреб дитини, індивідуальною програмою розвитку дитини може бути передбачено розробку *індивідуального навчального плану* та *індивідуальної навчальної програми* в закладі загальної середньої освіти, *індивідуального освітнього плану* в закладі дошкільної освіти, способи адаптації (у разі необхідності – модифікації) освітнього середовища, необхідні навчальні матеріали [2].

Індивідуальний навчальний план – документ, що визначає послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії та розробляється закладом освіти у взаємодії із здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів (Закон України «Про освіту»).

Індивідуальний навчальний план це формальний документ, який містить детальну інформацію про дитину й послуги, які вона має отримувати, розробляється командою педагогів і фахівців, об'єднує їхні зусилля з метою створення комплексної програми роботи з дитиною і визначає, які саме послуги надаватиме кожен фахівець [5]. План визначає кількість навчальних предметів, послідовність і тривалість їх опанування дитиною з особливими освітніми потребами (години упродовж тижня та років навчання, передбачених на оволодіння конкретним навчальним предметом).

Індивідуальний навчальний план містить інформацію про:

- цілі виконання та строк дії індивідуального навчального плану;
- загальний обсяг навчального навантаження та кількість годин на тиждень для вивчення навчального предмета (інтегрованого курсу);
- інформацію про адаптацію чи модифікацію змісту освітніх компонентів освітньої програми, послідовність, форму і темп їх засвоєння;
- очікувані результати навчання.

Таблиця 5.5. Складові індивідуального навчального плану та індивідуальної навчальної програми

Індивідуальний навчальний план	Індивідуальна навчальна програма
<ul style="list-style-type: none"> • Перелік навчальних дисциплін • Послідовність навчальних дисциплін • Кількість годин на вивчення навчальних дисциплін • Теми засвоєння компонентів освітньої програми 	<ul style="list-style-type: none"> • Навчальні цілі • Зміст навчання (компетенції, яких повинен набути учень у навчальному процесі) • Педагогічні технології навчання • Адаптації/модифікації • Система та критерії оцінювання

Джерело: [3].

Індивідуальна навчальна програма дитини з особливими освітніми потребами у класі з інклюзивним навчанням розробляється на основі типових навчальних програм загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі спеціальних, з відповідною їх адаптацією [12].

Індивідуальну навчальну програму спільно розробляють учитель, асистент учителя та вчителі-предметники із тих навчальних дисциплін, у засвоєнні яких у учнів з особливими освітніми потребами виникають проблеми. При складанні індивідуальної навчальної програми педагоги в першу чергу аналізують відповідність вимог навчальної програми та методів, що використовуються на уроці, актуальним і потенційним можливостям дитини з особливими освітніми потребами [15].

Зміна структури навчальних планів та змісту навчальних програм при плануванні навчальної роботи має враховувати послідовність включення дітей з особливими освітніми потребами, організацію навчального процесу за наростаючою складністю, що є запорукою успішності всіх учнів інклюзивного класу [6].

Оцінювання навчальних досягнень

Контроль, перевірка і оцінка результатів навчання є невід’ємними елементами навчально-виховного процесу. Проведення належного контролю і перевірки досягнень навчання сприяють:

- своєчасному виявленню прогалин у знаннях і вміннях учнів;
- повторенню і систематизації матеріалу;
- встановленню рівня готовності до засвоєння нового матеріалу;
- формуванню вміння відповідально й зосереджено працювати, користуватися прийомами самоперевірки і самоконтролю;
- стимулюванню відповідальності учнів [16].

Оцінювання навчальних досягнень дітей з особливими освітніми потребами здійснюється за загальною системою та критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів та, за наявності, з урахуванням індивідуального навчального плану відповідно до рівня підтримки [8]. Критерії оцінювання навчальних досягнень та проведення оцінювання залежать від рівня підтримки дитини з особливими освітніми потребами. Так оцінювання учнів, які потребують I рівня підтримки, проводиться на основі загальних критеріїв оцінювання з застосуванням загальних підходів, як і для решти учнів класу. Тобі при оцінюванні досягнень дитини, яка потребує V рівня підтримки критерії оцінювання визначають відповідно до індивідуального плану навчання а умови оцінювання адаптуються відповідно індивідуальних потреб.

Т. Сак основними функціями перевірки й оцінювання навчальних досягнень учнів визначає: діагностичну, навчальну, діагностико-коригуючу, стимулюючо-мотиваційну, розвивально-виховну функції (див. табл. 5.6).

Таблиця 5.6. Основні функції перевірки й оцінювання навчальних досягнень учнів

Функція	Спрямування
Діагностична	визначення рівня досягнень окремого учня (класу, групи), виявлення рівня готовності до засвоєння нового матеріалу, що дає вчителю змогу певним чином планувати й викладати навчальний матеріал, своєчасно надавати необхідну індивідуальну допомогу; попереджати можливі утруднення
Навчальна	поліпшення вивчення нового матеріалу, його засвоєння, відтворення, застосування, уточнення й поглиблення знань, їх систематизації, удосконалення навичок і вмінь
Діагностико-коригуюча	з'ясування причин труднощів, які виникають в конкретного учня під час навчання, виявлення прогалин у знаннях і вміннях, внесення коректив у діяльність учня і вчителя, спрямованих на усунення цих прогалин
Стимулюючо-мотиваційна	розвиток прагнення учня поліпшувати свої результати, формування позитивних мотивів навчання
Розвивально-виховна	формування вміння самостійно й зосереджено працювати, сприяння розвитку працелюбності, наполегливості, активності, взаємодопомоги та інших якостей особистості

Джерело: [16].

Критерії та умови оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами відповідно до рівня підтримки наведено у таблиці 5.7. Якісний опис показників оцінювання компонентів навчальної діяльності учня з ООП наведено у Додатку 4 [10].

Таблиця 5.7. Критерії та умови оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами відповідно до рівня підтримки

	Рівні підтримки дітей з особливими освітніми потребами				
	I рівень	II рівень	III рівень	IV рівень	V рівень
Критерії оцінювання	На основі загальних критеріїв оцінювання	На основі загальних критеріїв оцінювання з можливістю адаптації умов проведення оцінювання з врахуванням з'ясованих особливостей учня	На основі загальних критеріїв оцінювання та за потреби з урахуванням індивідуального навчального плану (за наявності)		З урахуванням індивідуального навчального плану (за наявності)
Проведення оцінювання	На основі загальних підходів	При проведенні оцінювання можливо здійснення адаптації за часом та змістом, зокрема: - збільшення часу на виконання завдань; - зменшення за потреби кількості завдань; - використання зручних форм роботи (тести, усні опитування, аудіозавдання, тощо)		При проведенні оцінювання здійснення адаптації за часом та змістом, зокрема: - використання доступних форм викладу інформації (шрифту Брайля, письмових чи усних завдань, тощо); - використання окремих карток з завданнями чи адаптованих матеріалів; - адаптація завдань під особливості сприймання (уникнення графічних завдань для дітей зі сліпотою, уникнення або створення комфортних умов для усних опитувань для дітей, які цього потребують, тощо); - збільшення часу на оцінювання; - зменшення кількості завдань; - використання зручних форм роботи (тести, усні опитування, аудіозавдання, тощо)	Адаптація умов проведення оцінювання під індивідуальні потреби

Джерело: Рівні підтримки в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти. Веб-сайт НУШ. <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Dodatok-3.pdf>

При проведенні оцінювання, відповідно до рівня підтримки учнів, можлива адаптація підходів оцінювання, зокрема:

- використання доступних форм викладу інформації (шрифту Брайля, письмових чи усних завдань тощо);
- використання зручних форм роботи (тести, учні опитування, аудіозавдання тощо);
- використання окремих карток з завданнями чи адаптованих матеріалів;
- адаптація завдань під особливості сприймання (уникнення графічних завдань для дітей зі сліпотою, уникнення або створення комфортних умов для усних опитувань тощо);
- збільшення часу на оцінювання;
- зменшення кількості завдань.

Застосування при організації інклюзивного освітнього процесу різних форм психолого-педагогічної підтримки таких як розробка індивідуальної програми розвитку, адаптація та модифікація змісту навчальних дисциплін, впровадження індивідуальної навчальної програми та індивідуального навчального плану, а також оцінювання навчальних досягнень, забезпечує всебічний розвиток дитини з особливими освітніми потребами та її успішну інтеграцію в освітній процес.

5.2. Психолого-педагогічні, корекційно-розвиткові та соціальні послуги в інклюзивному освітньому процесі

Зміст, форми та методи освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами мають бути *корекційно спрямованими*. Відповідно тематика навчальних програм, педагогічні методи і прийоми, які використовуються учителем або асистентом учителя, мають бути спрямовані не лише на засвоєння знань та умінь, формування поведінки, а й на корекцію порушень та проблем дитини з особливими освітніми потребами [3]. Система корекційного впливу у освітньому процесі має діяти на особистість загалом і передбачає єдність таких компонентів: пізнавальні, емоційно-вольові психічні процеси; досвід (знання, вміння, навички); спрямованість; поведінка.

Послуги психолого-педагогічні або/та корекційно-розвиткові

Психолого-педагогічні або/та корекційно-розвиткові послуги (допомоги) можуть бути передбачені індивідуальною програмою розвитку відповідно до індивідуальних освітніх потреб дитини.

Психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові заняття у інклюзивних класах проводять педагогічні працівники освітнього закладу (у тому числі вчителі-дефектологи: вчитель-логопед, сурдопедагог, тифлопедагог, олігофренопедагог), додатково залучені фахівці інклюзивно-ресурсних центрів, навчально-реабілітаційних центрів, логопеди тощо. При розробці корекційно-розвивальної програми та її модифікації, окрім структури дефекту та ступеня тяжкості, має враховуватися час його виникнення, рівень розвитку міжфункціональних зв'язків, типологічні та індивідуально-психологічні особливості дитини (можливості, досягнення, позитивні сторони), а також попередня соціальна ситуація розвитку[5].

Психолого-педагогічні послуги – комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку особи з особливими освітніми потребами, що передбачені індивідуальною програмою розвитку та надаються педагогічними працівниками закладів освіти, інклюзивно-ресурсних центрів, іншими фахівцями.

Корекційно-розвиткові послуги (допомога) – комплексна система заходів супроводження особи з особливими освітніми потребами у процесі навчання, спрямованих на корекцію порушень шляхом розвитку особистості, її пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери та мовлення (Закон України «Про освіту»).

Корекційно-розвиткові завдання, залежно від індивідуальних освітніх потреб дитини, можуть бути спрямовані на:

- подолання труднощів у розвитку уваги, всіх її видів і властивостей, визначення компенсаторних можливостей уваги;
- корекція труднощів словесно-логічного мислення і розумових процесів аналізу, синтезу, класифікації, узагальнення;
- збільшення обсягу пам'яті та визначення її компенсаторних можливостей (визначення провідного виду пам'яті);
- розвиток дрібної моторики, статичної і динамічної рухів пальців рук;
- розвиток і корекція труднощів зв'язного мовлення, включаючи монологічне і діалогічне мовлення, а також розвиток словника;
- створення позитивної мотивації на процес навчання за допомогою похвали, підбадьорювання, допомоги, створення ситуацій успіху та конструктивної критики [1].

Робота з учнями з особливими освітніми потребами проводиться у індивідуальній та груповій формах [20]. Тривалість індивідуальних психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових занять для учнів становить від 20 до 25, а групових – від 35 до 40 хвилин, залежно від рівня підтримки.

У період воєнного стану, надзвичайної ситуації/ стану (особливого періоду) психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові заняття для учнів з особливими освітніми потребами (за умови дотримання безпеки учасників освітнього процесу) можуть проводитися фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів, які вимушені були змінити своє місце проживання або місце роботи внаслідок збройної агресії [8].

На думку Л. Чалої корекційно-розвивальна складова навчального процесу повинна мати випереджаючий характер: не тільки вправляти й удосконалювати досягнення дитини, а активно формувати її розвиток у найближчій перспективі. Це потребує узгодження дій всіх спеціалістів, що працюють з дитиною (дефектолог, логопед, тифлопедагог, сурдопедагог, практичний психолог, соціальний працівник, реабілітолог та інші) [4].

А. Колупаєвою сформульовано ряд принципів, яких мають дотримуватися фахівці для досягнення позитивних якісних змін у процесі організації корекційно-розвивальної роботи в інклюзивному класі, а саме:

- системності корекційних, профілактичних і розвивальних задач;
- єдності діагностики та корекції;
- пріоритетності корекції каузального типу;
- діяльнісний принцип корекції;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини;
- комплексності методів психологічного впливу;
- активного залучення найближчого соціального оточення [5].

Комплексна корекційно-розвивальна робота може включати різні види допомоги залежно від індивідуальних особливостей розвитку дитини з особливими освітніми потребами, а саме:

- *медична допомога*: лікування основного захворювання, підтримуюча терапія, лікувальна фізкультура, масаж та інші;
- *педагогічна допомога*: навчання, виховання та розвиток;
- *психологічна допомога*: психологічна корекція, оптимізація сімейного клімату;
- *соціальна допомога*: допомога у соціалізації, допомога непрацездатним та інше (див. табл. 5.8) [5].

Таблиця 5.8. Система комплексної корекційно-розвивальної допомоги дітям з особливими потребами під час інклюзивного навчання (за А.Колупасовою)

Вид допомоги	Завдання	Приклад впровадження
Медична допомога	лікування основного захворювання, підтримуюча терапія, лікувальна фізкультура, масаж та інші	дитина із загальними соматичними захворюваннями у медичному блоці навчального закладу може отримати (ввести) необхідний препарат (інсулін); відвідувати групу оздоровчої, лікувальної фізкультури замість основної групи з фізичного виховання; дитина із церебральним паралічем отримує реабілітаційну підтримку у вигляді стимулюючого чи розслаблюючого масажу тощо
Педагогічна допомога	навчання, виховання та розпиток	педагогом добираються відповідні до потреб учня технології подачі матеріалу або його відтворені ін.; проводиться додаткова індивідуальна робота; створюються умови для соціальної адаптації учня.
Психологічна допомога	психологічна корекція, оптимізація сімейного клімату	психолог навчального закладу проводить сімейне консультування; організовує спільні заходи у класі; подолання конфліктів, а також проводить індивідуальну психокорекційну роботу з учнями.
Соціальна допомога	допомога у соціалізації, допомога непрацездатним та інше	соціальний педагог сприяє адаптації учня; проводить заняття з учнівським, батьківським колективом; працює над усвідомленням вибору професії; дбає про сімейний мікроклімат

Джерело: [5].

Соціальні послуги

Відповідно до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей з особливими освітніми потребами, у закладі освіти можуть надаватися базові соціальні послуги відповідно до Закону України «Про соціальні послуги», зокрема, супровід під час інклюзивного навчання та переклад жестовою мовою [8]. Умови надання соціальних послуг забезпечує керівник закладу освіти.

Підтримка дитини із складними порушеннями розвитку з під час навчання у освітніх закладах здійснюється відповідно до Державного стандарту *соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання*, затвердженого наказом Міністерства соціальної політики України (2021).

Соціальна послуга супроводу під час інклюзивного навчання – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення повної та ефективної участі дитини з особливими освітніми потребами в освітньому процесі шляхом надання підтримки та допомоги в пересуванні, самообслуговуванні, комунікації, харчуванні, орієнтації у просторі, а також на забезпечення безпеки в приміщенні, на території закладу дошкільної освіти, закладу освіти, який забезпечує здобуття повної загальної середньої освіти, на іншій території під час екскурсій, навчальних поїздок, інших заходів, передбачених освітнім процесом [10].

Підставою для здійснення супроводу дитини під час інклюзивного навчання є висновок за результатами комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку особи, наданий інклюзивно-ресурсним центром та відповідна заява батьків, надана керівникові закладу освіти.

Соціальна послуга супроводу під час інклюзивного навчання передбачає оцінювання індивідуальних потреб дитини, складання індивідуального плану соціального супроводу та укладення договору про надання соціальної послуги між надавачем соціальної послуги (асистент дитини/учні) і батьками або законними представником дитини. Супровід дитини під час інклюзивного навчання здійснюється протягом навчального року.

Показники за якими здійснюється оцінювання індивідуальних потреб дитини з особливими освітніми потребами наведено у таблиці 5.9.

Таблиця 5.9. Показники за якими здійснюється оцінювання індивідуальних потреб дитини з особливими освітніми потребами

Напрямок	Показники оцінювання
Загальна характеристика	1) попередня підготовка (заклад дошкільної освіти, заклад загальної середньої освіти, реабілітаційний заклад, спортивні секції тощо) 2) соціальні навички; 3) емоційна та поведінкова складові
Потреби дитини	1) мобільність; 2) самообслуговування; 3) харчування; 4) комунікація; 5) безпека; 6) орієнтація в просторі та навколишньому середовищі; 7) інша важлива інформація

Джерело: Картка оцінювання індивідуальних потреб отримувача соціальної послуги. Додаток 1 до Державного стандарту супроводу під час інклюзивного навчання.

Індивідуальний план надання соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання розробляється відповідно до індивідуальних потреб дитини за результатами оцінювання та висновку комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, наданої інклюзивно-ресурсним центром.

Соціальний супровід дітей з особливими освітніми потребами під час інклюзивного навчання передбачає такі види діяльності:

- допомога в самообслуговуванні;
- підтримка у спілкуванні та комунікації з дітьми, педагогами та іншими особами;
- організація харчування та допомога у прийнятті їжі;
- організація пересування та допомога під час пересування;
- спостереження за станом здоров'я, допомога в проведенні необхідних процедур;
- допомога під час занять у гуртках, секціях, клубах, культурно-освітніх, спортивно-оздоровчих, науково-пошукових об'єднаннях на базі закладів освіти;
- допомога під час ігрової діяльності для дітей дошкільного віку, інших видів діяльності під час освітнього процесу;
- допомога під час здійснення рухової активності;
- організація денного відпочинку (сну) у закладах дошкільної освіти [10].

У закладах загальної середньої освіти супровід під час інклюзивного навчання здійснює *асистент учня* [13], у закладах дошкільної і позашкільної освіти – *асистент дитини* [14].

Асистент учня/ дитини – соціальний робітник, один із батьків або особа, уповноважена ними, який здійснює соціальну послугу супроводу під час інклюзивного навчання в закладах освіти і пройшов відповідну підготовку/навчання, організоване центром соціальних служб.

Умови допуску асистента учня/ дитини до освітнього процесу регулюються наказом Міністерства освіти і науки (2022) [11]. Відповідно до наказу особа, яка виконує обов'язки асистента учня/ дитини має відповідати таким вимогам:

- 1) пройти спеціальну підготовку обсягом не менше 15 годин, що включає інформацію щодо дотримання правил охорони праці та безпеки життєдіяльності в закладі освіти, правами та обов'язками учасників освітнього процесу, що підтверджено відповідним документом;
- 2) проходити профілактичні медичні огляди;
- 3) дотримуватися правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, правил охорони праці, безпеки життєдіяльності, пожежної безпеки, принципу конфіденційності стосовно стану здоров'я та іншої особистої інформації про учасників освітнього процесу [11].

Основні завдання асистента учня/ дитини з особливими освітніми потребами:

- надання санітарно-гігієнічної допомоги (вмивання, миття рук, одягання, роздягання, взування, допомога у користуванні туалетом тощо);
- організація пересування і допомога під час пересування у закладі освіти та на його території;
- організація харчування і допомога у прийманні їжі;
- навчання користуванню технічними допоміжними й обов'язковими гігієнічними засобами (протезами, ортезами, інвалідними візками, катетерами тощо);
- спостереження за станом здоров'я відповідно до медичних рекомендацій, допомога у проведенні відповідних процедур (контроль за прийманням ліків за призначенням лікаря, вимірювання артеріального тиску тощо) [7].

Завдання діяльності асистента дитини у організації інклюзивного освітнього процесу відрізняються від завдань і форм роботи асистента вчителя/ вихователя. Порівняння організації роботи асистента вчителя і асистента дитини у закладах освіти наведено у таблиці 5.10.

Таблиця 5.10. Організація роботи асистента вчителя і асистента дитини у закладах освіти

	Асистент учителя	Асистент дитини
Цілі діяльності	Освітні	Соціальні
Помічник	Вчителя	Дитини
Посада	Педагогічний працівник	Працівник соціальної сфери
Підготовка	Педагогічна освіта	Спеціальне навчання, підтвержене відповідним свідоцтвом
Призначається	На клас	На дитину

Джерело: [7].

Н. Софій у дисертаційному дослідженні «Організаційно-педагогічні умови інтегрованого супроводу учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних навчальних закладах» (2017) розширює межі організації супроводу дитини під час інклюзивного навчання і доводить необхідність комплексної підтримки дітей із порушеннями в розвитку. Зміст поняття *«інтегрований супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти»* тлумачиться дослідницею як вид психолого-медико-педагогічної діяльності, що передбачає виявлення і забезпечення додаткових потреб дітей в освітньому процесі з активним залученням сімей. Також складовою інтегрованого супроводу є виявлення і задоволення додаткових потреб сім'ї як рівноправного учасника освітнього процесу, а також закладу освіти, який забезпечує якісну інклюзивну освіту. Оцінка додаткових потреб, необхідних дітям з особливостями розвитку,

їхнім сім'ям та на рівні освітнього закладу, визначає характер та обсяг додаткових ресурсів, необхідних для забезпечення якісної інклюзивної освіти [18].

Переклад жестовою мовою

Послуга перекладу жестовою мовою надається у випадках, коли в інклюзивному класі навчається дитина з порушенням слуху, яка не може спілкуватися усно, і для якої жести мови є основним засобом комунікації. Надання послуги забезпечує повноцінну участь дитини у навчальному процесі, а також взаємодію з іншими учнями та вчителями.

Зміст, обсяг, умови та порядок надання послуги перекладу жестовою мовою визначено Державним стандартом соціальної послуги перекладу жестовою мовою, затвердженим Міністерством соціальної політики України у 2021 році [9].

При організації інклюзивної освіти, якщо дитина потребує такої підтримки, педагогічний колектив разом з батьками визначає необхідність залучення сурдоперекладача, який буде присутній на уроках та в інших навчальних заходах. Перекладач забезпечує переклад з жестової мови на мову, яку розуміють інші учасники процесу, а також здійснює зворотний переклад для того, щоб дитина могла отримати необхідну інформацію та висловити свої думки. Це сприяє розвитку соціальної та академічної активності учня в умовах інклюзивного навчання.

Завдяки соціальній підтримці дитина з порушенням слуху може активно взаємодіяти з однолітками, засвоювати навчальний матеріал, брати участь у класних обговореннях, а також відчувати себе рівною серед інших учнів. Переклад жестовою мовою є важливим інструментом, що дозволяє забезпечити рівний доступ до освіти і створює безбар'єрне середовище для дітей з особливими освітніми потребами.

Перекладачем має бути педагог, який не тільки володіє жестовою мовою, але й має спеціальну освіту, знає психологічні особливості людей з порушеннями слуху, володіє методиками навчання цієї категорії осіб з особливими освітніми потребами. На сьогодні в Україні актуальними залишаються питання забезпечення закладів освіти фахівцями, що здійснюють супровід здобувачів освіти з порушеннями слуху, організація командної взаємодії фахівців та співпраця з батьками учнів з порушеннями слуху [19].

Комплексний підхід до надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових та соціальних послуг є запорукою успішної інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір, сприяючи їх всебічному розвитку та соціалізації, забезпечує індивідуальний супровід кожної дитини, враховуючи її унікальні освітні потреби та можливості.

Запитання для самоперевірки до розділу 5

1. Які види та форми підтримки дітей з особливими освітніми потребами впроваджуються в освітньому процесі в інклюзивних класах?
2. З якою метою складається індивідуальна програма розвитку дитини з особливими освітніми потребами?
3. В чому відмінності адаптації та модифікації змісту навчальних дисциплін під час організації інклюзивного навчання?
4. Які основні способи адаптації або модифікації навчальної діяльності?
5. Які складові індивідуального навчального плану та індивідуальної навчальної програми?
6. Якими є умови оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами?
7. На розв'язання яких завдань спрямовані психолого-педагогічні та/або корекційно-розвиткові заняття у інклюзивних класах?
8. Які види допомоги може включати комплексна корекційно-розвивальна робота залежно від індивідуальних особливостей розвитку дитини?
9. Які принципи організації корекційно-розвивальної роботи в інклюзивному класі?
10. Які базові соціальні послуги надаються дітям з особливими освітніми потребами під час організації інклюзивного навчання?
11. Які види діяльності передбачає соціальний супровід дітей з особливими освітніми потребами під час інклюзивного навчання таки?
12. Які завдання асистента учня/ дитини з особливими освітніми потребами у організації інклюзивного навчання?

Література та посилання до розділу 5

1. Гордієнко Т.В., Демченко Н.М. Теоретичні засади корекційної роботи із учнями з особливими освітніми потребами. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/103/2616/5617-1?inline=1>
2. Методичні рекомендації щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти на 2019-2020 н.р. (додаток до листа МОН від 05.08.2019). URL: http://ru.osvita.ua/doc/files/news/652/65296/recomendations_inc.pdf

3. Організаційні засади діяльності асистента вчителя в інклюзивному класі: метод. посіб. / Уклад.: О.В. Коган та ін. Харків: «Друкарня Мадрид», 2019. 110 с.
4. Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах нової української школи: навчально-методичний посібник / Укл. Л.І. Чопик. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2019. 39 с.
5. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К. », 2012. 308 с.
6. Особливості роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання: вісник № 4 НДЛ інклюзивної освіти / Упор. Савчук Л.О., Юхимець І.В. Рівне : РОППО, 2013. С. 8.
7. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
8. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>
9. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги перекладу жестовою мовою: наказ Міністерства соціальної політики України від 06.05.2021 № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0819-21#Text>
10. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання: наказ Міністерства соціальної політики України від 23.12.2021 №718. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-22#Text>
11. Про затвердження умов допуску асистента учня (дитини) до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього: наказ Міністерства освіти і науки України від 17.11.2021 р. № 1236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-22#Text>
12. Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2012 № 1/9-384. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/122810__122810
13. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>
14. Про позашкільну освіту: Закон України від 22 червня 2000 року № 1841-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14?find=1&text=%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7#w1_5
15. Садова І.І. Тенденції розвитку інклюзії у закладах загальної середньої освіти України: дис... д-ра пед.наук: 13.00.01. Дрогобич. 2020. 411 с.

16. Сак Т.В. Індивідуальне оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі : навч. курс та наук.-метод. посіб. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 168 с.
17. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами. Прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: Доступ і якість. Саламанка, Іспанія, 7-10 червня 1994 р. ООН з питань освіти, науки і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text
18. Софій Н.З. Організаційно-педагогічні умови інтегрованого супроводу учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. К., 2017. 23 с.
19. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / За ред. С.П. Миронової, Л.Б. Платаш. Чернівці: «Технодрук», 2021. 352 с.
20. Теорія і практика інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник. Упорядник Бондар К.М. 2-ге вид., доп. Кривий Ріг, 2019. С. 69.

РОЗДІЛ 6. УМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

6.1. Ознаки інклюзивного освітнього середовища

Формування інклюзивного освітнього середовища потребує створення умов, що забезпечують рівність можливостей, доступність, толерантність та ефективну взаємодію всіх учасників освітнього та соціального процесів.

Закон України «Про освіту» визначає *інклюзивне освітнє середовище* як «сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей».

Інклюзивне освітнє середовище — це організоване освітнє середовище, яке враховує різноманітність потреб, можливостей та індивідуальних особливостей усіх учасників навчального процесу, забезпечуючи рівний доступ до якісної освіти, сприятливі умови для навчання, розвитку та соціальної інтеграції кожного учня незалежно від фізичних, інтелектуальних, культурних чи інших особливостей.

Національною стратегією розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року (2024) «створення інклюзивного, безпечного, сприятливого для розвитку освітнього середовища, яке сприяє формуванню життєвих компетентностей, розвитку здібностей та обдарувань кожного незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, соціального і майнового стану тощо» визначено одним із пріоритетних напрямів розвитку освіт в Україні [29].

В інклюзивному освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти усі діти навчаються разом у системі загальної освіти за загальноосвітніми навчальними програмами, що пристосовані до індивідуальних потреб дитини. На думку І. Калініченко, інклюзивне освітнє середовище створює умови за яких усі учні, незалежно від своїх освітніх потреб, здатні вчитися ефективніше, підвищувати свою соціальну компетентність, удосконалювати комунікативні навички, а також відчувати себе частиною загального співтовариства. Створення інклюзивного середовища передбачає: відмову від стереотипних поглядів на вчителів, учнів і навчальний процес; формування у закладах освіти атмосфери, основаної на ідеях інклюзії; розбудова закладу освіти як громаду; зосередження на співпраці, а не на конкуренції; прищеплення віру в свої сили кожному члену навчального процесу [9].

А. Поліхроніді визначає, що інклюзивне освітнє середовище «характеризується системою ціннісного ставлення до навчання, виховання та особистісного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, сукупністю

ресурсів (засобів, внутрішніх і зовнішніх умов) життєдіяльності в загальноосвітніх закладах і спрямованістю на індивідуальні освітні стратегії учнів» [18].

На думку О. Гуренко, Г. Лопатіної, Г. Мицик створення інклюзивного освітнього середовища у закладах освіти зменшує нерівність, «сприяє формуванню толерантності, взаєморозумінню між різними соціальними, етнічними та релігійними групами, закладаючи основу для мирного співіснування» [7].

Т. Качалова визначає, що заклад вищої освіти стає інклюзивним за умови:

- *усунення фізичних бар'єрів*: адаптація приміщення для вільного пересування людей з функціональними обмеженнями (пандуси, дверні прорізи, допоміжне навчальне обладнання, туалети тощо);
- *усунення психологічних бар'єрів*: створення позитивного психологічного мікроклімату, доброзичливе ставлення з боку усіх учасників освітнього процесу;
- *інклюзивна компетентність педагогів* (компонент професійного стандарту): педагоги володіють не лише навичками професійної діяльності, а й здатністю виконувати освітні функції в контексті інклюзивного навчання [10].

Основні принципи, які на думку О. Позняк, складають основу організації інклюзивного освітнього середовища: раннє включення до інклюзивного середовища; корекційна допомога; індивідуальна спрямованість освіти; командний метод роботи; активність батьків, їхня відповідальність за результати розвитку дитини; пріоритет соціалізації як процесу результату інклюзії; розвиток позитивних міжособистісних відносин; безпека освітнього середовища (фізична і психологічна) [17].

Українські науковці (Г. Груць, А. Колупаєва, Ю. Найда, О. Позняк, Н. Софій) визначають ряд ознак інклюзивного освітнього середовища:

- спланований та організований фізичний простір, у якому учасники освітнього процесу можуть безпечно пересуватися під час групових й індивідуальних занять;
- наявність сприятливого соціального, морально-психологічного та психоемоційного клімату;
- естетизація освітнього середовища;
- створення умов для співпраці здобувачів освіти, а також надання одне одному допомоги задля досягнення позитивного результату;
- педагогічна підтримка і захист кожної особистості [6, 8, 17].

На думку Г. Груць і О. Позняк формування якісного інклюзивного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти, передбачає впровадження ряду організаційних складових:

- *кадрові*: забезпечення закладу відповідними педагогічними кадрами (асистент вчителя/вихователя, корекційні педагоги, практичний психолог, соціальний педагог та ін.);

- *навчально-методичні*: забезпечення спеціальними навчальними програмами, навчально-методичними та наочно-дидактичними посібниками, індивідуальними технічними засобами навчання;

- *матеріально-технічні*: облаштування кабінетів для проведення корекційно-розвиткових занять: логопедичного, вчителя-дефектолога, психологічного розвантаження

- *нормативні*: посадові інструкції педагогічного колективу (вчителя-логопеда, педагога-дефектолога, педагога-психолога, соціального педагога, вчителя-предметника), положення про команду психолог-педагогічного супроводу та ін.

- *безперешкодний доступ*: архітектурне пристосування будівель та приміщень освітнього закладу для дітей з особливими освітніми потребами [15, 17].

Методичними рекомендаціями щодо створення інклюзивного освітнього середовища в закладі вищої освіти (2023) визначено основні **компоненти** створення інклюзивного освітнього середовища у закладах вищої освіти, а саме: фізичний простір закладу освіти, освітній (діяльнісний) простір, соціальне середовище, організація діяльності освітньому закладу в часовому вимірі (див. табл. 6.1) [28].

Таблиця 6.1. Основні компоненти створення інклюзивного освітнього середовища у закладах вищої освіти

Компоненти	Опис
Фізичний простір закладу освіти	доступність усієї інфраструктури на території, наявність доступної та зрозумілої інформації про розташування будівель, приміщень та підрозділів закладу освіти
Соціальне середовище	створення умов для ефективної взаємодії усіх учасників освітнього процесу з урахуванням їх індивідуальних особливостей: між здобувачами, між здобувачами та науково-педагогічними (педагогічними) працівниками, між учасниками освітнього процесу та іншими зацікавленими сторонами (роботодавцями, громадськими організаціями та їх об'єднаннями тощо); розширення присутності закладу вищої освіти в справах громади, регіону (розвиток неформальної освіти та освіти дорослих, надання додаткових освітніх, та інших послуг тощо);

Продовження табл. 6.1

Освітній (діяльнісний) простір	умовне зонування території за видами діяльності (організацію осередків діяльності різного спрямування: освітньої, практичної, професійної, спортивної, мистецької, дозвілля тощо), забезпечення необхідними навчальними матеріалами та відповідними меблями, устаткуванням, засобами
Організація діяльності в часовому вимірі	урахування часового зв'язку здобувачів, педагогічних та науково-педагогічних працівників зі змістом освітнього процесу для підвищення доступності, якості освітніх послуг та ступеня задоволення освітніх потреб (гнучкі графіки роботи, організації діяльності

Джерело: [28].

Отже потрібно враховувати, що формування інклюзивного освітнього середовища передбачає не лише на забезпечення фізичної безбар'єрності, а й створення умов подолання соціальних бар'єрів учасниками освітнього процесу, які мають особливі освітні потреби, забезпечення їхнього соціального включення у освітній процес.

6.2. Умови доступності та безпеки навчального процесу

Відповідно до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах створення умов інклюзивного навчання потребує: забезпечення доступності освітнього процесу, забезпечення універсального дизайну закладів освіти; забезпечення необхідними допоміжними засобами для навчання, що дають змогу опанувати освітню програму; облаштування та обладнання ресурсної кімнати та медіатеки; забезпечення доступу учнів до інтернету, а також за потреби до термінального та спеціального допоміжного обладнання [20].

Забезпечення *доступності до навчального процесу* дітей з особливими освітніми потребами передбачає відповідне облаштування освітнього простору, що включає: універсальний дизайн закладу освіти; розумне пристосування; облаштування ресурсної кімнати; прилаштування місця навчання відповідно до потреб дитини; забезпечення індивідуальними засобами для навчання.

Універсальний дизайн

Залучення до освітнього процесу усіх дітей, незалежно від особливостей їхнього розвитку, передбачає впровадження у організації освітнього процесу підходів універсального дизайну, що передбачено Законом України «Про освіту».

Універсальний дизайн у сфері освіти – це дизайн предметів, навколишнього середовища, освітніх програм та послуг, що забезпечує їх максимальну придатність для використання усіма особами без необхідної адаптації чи спеціального дизайну (Закон України «Про освіту»).

Тобто універсальний дизайн стосується не лише питання будівництва, проектування, реконструкції приміщення і території закладів освіти, але й охоплює такі питання освітнього процесу, як навчальні плани та програми, методи навчання, оцінювання результатів навчання дітей з особливими освітніми потребами. Впровадження принципів універсального дизайну стосується навчального простору, матеріалів, методів і процесів і забезпечує доступність і зручність для всіх учасників навчання незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, сенсорних чи інших особливостей. Універсальний дизайн спрямований на те, щоб створити умови, які враховують різноманітність потреб учнів і забезпечують рівні можливості для навчання.

Складовими організації інклюзивного освітнього простору закладів загальної середньої освіти із застосуванням принципів універсального дизайну є застосування допоміжних засобів для навчання, розумне пристосування, ресурсна кімната та медіотека (див. рис. 6.1)

Рис. 6.1. Складові організації інклюзивного освітнього простору із застосуванням принципів універсального дизайну

Джерело: [19].

Принципами універсального дизайну у контексті освітнього середовища є: рівноправне використання, гнучкість користування, просте та зручне використання, урахуванням різних сенсорних можливостей, припустимість помилок, низький рівень фізичних зусиль, наявність необхідного розміру і простору (див. табл. 6.2).

Таблиця 6.2. Принципи універсального дизайну у контексті освітнього середовища

Принцип	Методи впровадження
Рівноправне використання	архітектурно доступне та безпечне шкільне середовище; навчальні матеріали підготовлені таким чином, що їх можуть використовувати учні з різними функціональними порушеннями; веб-сайт школи розроблено таким чином, що інформація на ньому доступна учням і дорослим із порушеннями зору та слуху
Гнучкість користування	навчальний процес відповідає широкому спектру індивідуальних можливостей учнів; забезпечує гнучкі методи навчання, викладання, представлення навчального матеріалу; навчальні плани і освітні програми відповідають особливостям розвитку дітей
Просте та зручне використання	навчальні матеріали є простими для використання незалежно від навичок і досвіду учнів; лабораторне обладнання має чіткі та інтуїтивно зрозумілі кнопки управління.
Урахуванням різних сенсорних можливостей	використання кольору, світла, звуків, текстури; легкий доступ до інформаційно-комунікаційних технологій
Припустимість помилок	надання учням достатньої часу для відповіді на запитання; використання навчального програмного забезпечення, яке має вказівки або застереження у разі неправильного вибору учнем.
Низький рівень фізичних зусиль	двері, які легко відчиняти учням із різними функціональними порушеннями; застосування ергономічних вимог/ деталей (наприклад дверні ручки, меблі)
Наявність необхідного розміру і простору	учні з різними функціональними порушеннями мають можливість вільного доступу до усіх елементів навчального середовища та вільного переміщення; вхід до шкільної будівлі має бути один для всіх

Джерело: [15].

У класах з універсальним дизайном застосовують *допоміжні технології* - технологічні пристрої або програми, які допомагають врахувати індивідуальні потреби кожного учня, включаючи тих, хто має фізичні, сенсорні чи когнітивні обмеження. Також при організації навчального процесу та корекційної роботи з

дітьми з особливими освітніми потребами використовуються дидактичні матеріали, меблі спеціального призначення, спортивне обладнання, залежно від особливостей розвитку дитини.

Допоміжні засоби для навчання – пристрої, обладнання, засоби та технології, що використовуються з технічною, дидактичною, методичною, функціональною, навчально-розвивальною, ігровою, комунікативною метою для покращення навчальної діяльності, розвитку навичок комунікації та забезпечення надання особам з особливими освітніми потребами підтримки в освітньому процесі [22].

Придбання спеціальних засобів організації навчання та корекції дітей з особливими освітніми потребами здійснюється відповідно з Порядком забезпечення допоміжними засобами для навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України у 2020 році.

Перелік допоміжних засобів для навчання (спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку) осіб з особливими освітніми потребами, які навчаються в закладах освіти, затверджений наказом Міністерства освіти і науки (2018) [26]. Перелік передбачає використання у інтерактивних класах:

- обладнання загального корекційного призначення (комп'ютерне, мультимедійне, демонстраційне обладнання);
- комп'ютерних програм відповідно до особливостей розвитку дітей (порушення мовлення, порушення опорно-рухового апарату, інтелектуальні порушення тощо);
- засобів корекції ігрової діяльності дітей з особливими освітніми потребами різного віку та з різними порушеннями психофізичного розвитку (дидактичні матеріали для розвитку ігрової діяльності);
- обладнання для організації навчання дітей з відповідними порушеннями психофізичного розвитку (меблі спеціального призначення, комп'ютерне обладнання, дидактичні матеріали, спортивне обладнання тощо);
- корекційні засоби навчання для дітей відповідно до порушень психофізичного розвитку (обладнання та інструменти, дидактичні та розвивальні матеріали, засоби для проведення корекційних занять тощо).

Універсальний дизайн передбачає максимальне врахування особливих освітніх потреб дітей ще на етапі планування освітнього процесу і передбачає придбання необхідних допоміжних технологій, впровадження додаткових послуг. Розумне пристосування здійснюється, коли освітній процес або послуги вже впроваджуються, але потребують адаптації відповідно до особливостей розвитку та освітніх потреб дитини.

Прикладом розумного пристосування в інклюзивній освіті є застосування гнучкого розкладу навчання. Також у випадку неможливості провести реконструкцію приміщень під потреби учнів з порушеннями опорно-рухового

апарату, прикладом розумного пристосування є прилаштування пандусів, підйомних пристроїв [19].

Розумне пристосування – запровадження за потреби необхідних модифікацій і адаптацій з метою забезпечення реалізації особами з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими особами (Закон України «Про освіту»).

Відповідно до освітніх потреб учнів адаптація можуть стосуватися різних сфер організації навчального процесу [14, 31]:

1) *пристосування середовища*: адаптоване обладнання; позиціонування місця дитини в класі та за партою; зниження або збільшення візуальних або слухових стимуляторів; коригування рівня шуму у класі; виключення матеріалів, які відволікають увагу; спеціальне освітлення тощо);

2) *адаптація навчальних підходів*: використання навчальних завдань різного рівня складності; збільшення часу на виконання, зміна темпу занять, чергування видів діяльності, частота релаксації та пауз, використання засобів концентрації уваги, алгоритми для повторення тощо;

3) *адаптація навчальних матеріалів*: обсяг і характер інформації, адаптовані навчальні посібники, завдання різного рівня складності, графічні схеми, друковані тексти з різним шрифтом та спрощеним форматом, із зазначенням місця для написання тощо.

Вибір видів адаптації або модифікації в організації освітнього процесу дитини залужить від індивідуальних особливих освітніх потреб і визначається при розробці індивідуального плану розвитку. Адаптація та модифікація спрямовані на вирішення конкретних проблем дитини, включаючи:

- *поведінку*: вирішення проблем, що пов'язані з мотивацією та виконанням встановлених правил і вимог до поведінки;
- *організаційні навички*: допомога дітям зосередити увагу на завданні, що виконується;
- *сенсорні потреби*: надання дитині допоміжних засобів (слуховий апарат, окуляри, техніка для комунікації), устаткування і допомоги для того, щоб компенсувати сенсорні порушення [14].

Запровадження принципів адаптації та модифікації змісту навчання наведено у розділі 5.

Обов'язковими складовими універсального дизайну інклюзивного освітнього простору є ресурсна кімната і медіатека.

Ресурсна кімната - спеціально облаштована кімната (частина кімнати), що має відповідний розподіл функціональних зон, призначена для розвитку учнів з особливими освітніми потребами, гармонізації їх психоемоційного стану та психологічного розвантаження, надання (проведення) індивідуальних та/або групових психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг (занять) [23].

Основне призначення ресурсної кімнати – створення комфортного простору для організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами на основі застосування особистісно-орієнтованих методів навчання [19]. При обладнанні ресурсної кімнати приміщення має бути поділено на дві зони: навчально-пізнавальну і побутово-практичну. У навчально-пізнавальній зоні проводяться групові та індивідуальні заняття. Завдання побутово-практичної зони – допомога дітям з особливими освітніми потребами адаптуватися у соціумі. Ця зона обладнана таким чином, що має виконувати функції кухні та їдальні, в ній діти, під наглядом педагогів, можуть сформувати навички самообслуговування.

Медіатека – бібліотека цифрових носіїв інформації або комп'ютерного та мультимедійного обладнання, підключеного до інтернету, що використовується під час освітнього процесу [23].

Медіатека – це поліфункціональне приміщення, що може використовуватись як для групових, так і для індивідуальних занять, під час проведення шкільних занять, бути пристосованим майданчиком для позакласної та позашкільної роботи для всіх учнів. Це допомагає побудувати міцні соціальні стосунки між дітьми, знайти нових друзів, навчитись комунікувати, спілкуватись, оволодівати знаннями поза межами шкільної програми.

У медіатеці та ресурсній кімнаті можуть проводитися психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові заняття для дітей з особливими освітніми потребами. В ресурсній кімнаті має бути обладнана окрема зона для тимчасового психологічного розвантаження або усамітнення учнів.

Враховуючи, що облаштування освітнього середовища закладів освіти та організація інклюзивного навчання потребує додаткових витрат, на забезпечення державної підтримки осіб з особливими освітніми потребами із державного бюджету виділяться кошти (субвенція), які надаються місцевим бюджетам. Державна субвенція призначається для оплати роботи асистента вчителя, корекційних педагогів, а також для матеріального забезпечення інклюзивного освітнього процесу (архітектурне переобладнання приміщень, закупівля корекційно-розвиткових матеріалів, посібників, реабілітаційного обладнання тощо). Отримання та використання державних субвенцій регулюється Порядком та умовами надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами (2017), затвердженим Кабінетом Міністрів України [24]. У 2022 році обсяг видатків субвенції з державного бюджету на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами становив 454,0 млн гривень, у 2023 році – 304,6 млн гривень [29].

Універсальний дизайн освітнього середовища сприяє інтеграції всіх учнів у навчальний процес, підвищуючи його ефективність і доступність.

Архітектурна доступність

Важливою умовою формування інклюзивного освітнього середовища є забезпечення умов *архітектурної доступності* закладів освіти з дотриманням принципів універсального дизайну та/або розумного пристосування. Відповідно до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти засновник закладу дошкільної освіти має привести територію закладу, будівель та приміщень у відповідність із вимогами державних будівельних норм щодо закладів освіти та інклюзивності [23].

Архітектурна доступність закладу освіти передбачає:

- фізичну можливість і зручність потрапляння до закладу освіти;
- фізичну безпеку при пересуванні у закладі освіти, по прилеглий до нього території;
- можливість вільного отримання інформації про заклад освіти та освітні послуги, що надаються;
- вільну навігацію (орієнтування) у закладі освіти та на до нього прилеглий території.

Державні будівельні норми «Інклюзивність будівель і споруд» щодо обов'язкового створення безбар'єрного простору в Україні для маломобільних груп населення були затверджені в Україні у 2018 році. Термін «інклюзивність будівель і споруд» визначає комплекс архітектурно-планувальних, інженерно-технічних, ергономічних, конструкційних і організаційних заходів для забезпечення доступності будівель і споруд, у яких кожна особа, незалежно від віку, статі, інвалідності, функціональних порушень, рівня комунікативних можливостей або обставин, може відчувати себе безпечно, комфортно без сторонньої допомоги і в міру своїх можливостей.

Дотримання будівельних норм є обов'язковим для застосування при будівництві нових та реконструкції/ реставруванні/ переоснащенні існуючих громадських будівельних споруд. Будівельні норми не тільки посилюють обов'язковість влаштування елементів безбар'єрності, а й містять усі технічні характеристики та конкретні наочні приклади такого впровадження, враховуючи існуючий зарубіжний досвід.

За результатами моніторингу доступності закладів загальної середньої освіти для маломобільних груп населення у 2022/2023 навчальному році у 10,1 тис. закладах загальної середньої освіти (в т. ч. спеціальних) було забезпечено безперешкодний доступ для осіб з особливими освітніми потребами до 1 поверху, що становило 77,6 % від загальної кількості таких закладів в Україні (13,0 тис. закладів). До 2 поверху доступними були 102 заклади (0,8 %), до 3 поверху доступні 94 заклади (0,7 %), до 4 поверху – 32 заклади (0,2 %) [34].

Доступність закладів освіти було забезпечено наявністю таких засобів та пристосувань: пандуси та поручні – 8 366 закладів; ліфти (підйомники) – 215

закладів; спеціально обладнані туалетні кімнати для осіб з інвалідністю – 1592 закладів, у яких обладнано 2 223 таку кімнату; ресурсна кімната – 3 041 закладів.

Безпека освітнього процесу

Ще однією із умов організації інклюзивного освітнього простору є забезпечення *безпеки освітнього процесу*. Ця вимога визначає умови організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій, що в перш чергу пов'язано з військовою агресією росії, розпочатою у 2022 році, та воєнними діями на території України, які продовжуються і на даний час.

Державною службою якості освіти України у 2022 році були розроблені рекомендації щодо облаштування безпечного освітнього середовища у закладах освіти в умовах воєнного стану [1]. У першу чергу у закладі освіти має бути створено *безпечний фізичний простір* для перебування учнів та працівників, що передбачає перегляд облаштування навчальних кабінетів (максимально вивільнити від предметів, що можуть перешкоджати руху під час евакуації учнів); організація безпечного та безперешкодного пересування по закладу.

Створення *безпечного освітнього середовища в умовах воєнного* в освітньому закладі стану передбачає:

- 1) запровадження чітких процедур реагування/ поведінки у надзвичайних ситуаціях (шляхи для евакуації; протоколи безпеки для учнів різного віку щодо правил поведіння під час повітряних тривог, евакуації, перебування у сховищі/укритті);
- 2) проведення щоденного інформування/інструктажів щодо протоколів безпеки з дітьми;
- 3) інформування учнів про правила мінної безпеки, проведення заходів із залученням ДСНС;
- 4) проходження працівниками закладу навчань з надання першої невідкладної допомоги; психологічних тренінгів щодо особистої стійкості та надання необхідної підтримки учням під час надзвичайних ситуацій воєнного характеру;
- 5) налагодження та підтримка партнерства з батьками.

З метою створення комфортних психологічних стосунків та безбар'єрного спілкування учнів, особливо враховуючи влаштування дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, адміністрації освітнього закладу рекомендується переглянути антибулінгову політику закладу та адаптаційні практики для учнів на початку нового навчального року.

В під час війни та у післявоєнний період кожен заклад освіти має бути готовим до переходу на дистанційну або змішану форму навчання, що передбачає:

- підготовку декількох варіантів розкладу занять (очне, дистанційне, змішане);

- технічне забезпечення (комп'ютерне обладнання, доступ до інтернет) організації дистанційного навчання;
- розробку інструкцій/ протоколів/ алгоритмів щодо онлайн навчання для педагогічного персоналу та батьків;
- створення та ведення електронної документації: електронні журнали, інформаційна інтернет-платформа;
- підбір навчальних матеріалів та стратегій роботи в онлайн форматі.

В умовах воєнного стану пріоритетним завданням організації навчання в очному форматі є питання безпеки всіх учасників освітнього процесу та облаштування захисних споруд цивільного захисту (укриттів).

Рекомендаціями Міністерства освіти і науки України щодо організації освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році визначено необхідність облаштування захисних споруд цивільного захисту (укриттів) в закладах загальної середньої освіти, що забезпечить можливість організувати освітній процес в очному форматі [27].

Укриття мають відповідати вимогам доступності з урахуванням потреб маломобільних груп населення та забезпечувати безбар'єрне переміщення і комфортне перебування в них дітей з особливими освітніми потребами. Під час перебування в укриттях діти можуть потребувати додаткової індивідуальної підтримки, тому важливо щоб педагогічні працівники володіли методами надання психологічної підтримки дітям у стресових ситуаціях.

Створення доступного інклюзивного освітнього середовища в умовах воєнного стану вимагає комплексного підходу, що поєднує архітектурну доступність, оснащення закладів освіти допоміжними засобами, впровадження універсального дизайну та забезпечення безпечних умов навчання. Особлива увага приділяється організації укриттів, психологічній підтримці учнів та педагогів, а також використанню цифрових технологій для безперервного навчального процесу. Реалізація цих заходів сприяє рівному доступу до освіти та збереженню життя і здоров'я всіх учасників навчального процесу.

6.3. Взаємодія учнів, батьків і педагогів в інклюзивному освітньому процесі

І. Садова складовими організації ефективної інклюзивного освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти називає підвищення кваліфікації педагогічних працівників з інклюзивної освіти; цілеспрямовану співпрацю із сім'єю; формування толерантного ставлення до дітей з особливостями розвитку [31].

Розглянемо умови формування інклюзивного освітнього середовища щодо організації взаємодії трьох основних суб'єктів навчального інклюзивного процесу: учнів, батьків і педагогів.

Толерантне ставлення до дітей з особливими освітніми потребами

Інклюзивне навчання передбачає формування психологічно безпечного середовища «в якому більшість учасників мають позитивне відношення до нього; високі показники індексу задоволеності взаємодією та захищеністю від психологічного насильства» [17]. Проте інклюзивна освіта інколи сприймається негативно батьками та учнями через соціальні установки, страхи, інтолерантність, низький рівень поінформованості про особливості розвитку та навчання дітей з особливими освітніми потребами. Батьки можуть хвилюватися, що увага вчителів буде розподілена нерівномірно, що вплине на якість навчання їхніх дітей. Учні та їхні родини можуть відчувати дискомфорт через недостатню адаптацію навчального середовища або побоюватися булінгу з боку однолітків [37].

Фундаментальний принципом формування інклюзивного освітнього процесу є толерантне ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, що забезпечує створення сприятливого середовища усіх його учасників.

Толерантність – терпимість, стійкість до невизначеності, конфліктів, поведінкових відхилень, агресивної поведінки, до порушень норм і меж [32].

Толерантність у контексті інклюзивної освіти розглядається як здатність до прийняття та розуміння різноманітності, в тому числі особливостей розвитку дітей з особливими освітніми потребами, що включає в себе повагу до відмінностей, співчуття та готовність до надання підтримки [35].

І. Садова визначає *толерантність до дітей з особливими освітніми потребами* моральною якістю особистості, що характеризується такими ознаками: а) бажанням та здатністю надавати допомогу тією мірою, яка необхідна дитині з особливими освітніми потребами; б) прийняттям та шанобливим ставленням до дитини, незалежно від стану її здоров'я; в) прагненням і готовністю до взаємодії з іншими; г) вибором такого способу

взаємодії, котрий увиразнює можливості та визнає самодостатність особистості [31].

Під толерантним ставленням до дітей з особливими освітніми потребами І. Вахоцька розуміє «моральну якість особистості, що проявляється у прийнятті та пошані до кожної людини, незалежно від її стану здоров'я; бажанні і готовності до спілкування з кожним, незалежно від їх відмінностей, без підкреслення зовнішніх особливостей; нахилі до надання допомоги дитині з особливими потребами; обираючи спосіб взаємодії, дбати про її гідність, акцентуючи можливості та визнаючи самодостатність особистості» [3].

Т. Гордієнко та Н. Демченко розглядають інклюзивне освітнє середовище, що формує повагу до унікальності кожної особистості, основою формування толерантного суспільства [5].

Ефективному формуванню толерантного ставлення учнів до дітей з особливими освітніми потребами сприяє впровадження таких соціально-педагогічних умов організації інклюзивного навчання:

- забезпечення максимально сприятливих організаційних умов для успішної навчально-пізнавальної діяльності кожного учня, створення ситуації успіху;

- підтримка активної співпраці сім'ї та школи у вихованні толерантності на основі взаємодопомоги;

- «розвінчання» стереотипів сприйняття людей з інвалідністю і розширення уявлень про категорії таких людей, способи взаємодії з ними і надання допомоги, розширення знань учнів про основні складові толерантності;

- включення в освітній процес системи нестандартних занять з виховання толерантності і набуття досвіду толерантної поведінки (класні години, загальношкільні заходи, акції, волонтерські рухи, флешмоби, педагогічні тренінгові вправи тощо);

- педагогічне спостереження, діагностування вихованості дітей і прийняття дитини з ООП однокласниками, відповідно – педагогічне коригування толерантного ставлення до кожного учня [3, 31].

Досвід впровадження інклюзивного навчання засвідчує, що заходи із формування толерантності у закладах освіти доцільно поводити з окремими групами учасників освітнього процесу, а саме:

- 1) педагоги та фахівці, що працюють з дітьми з особливими освітніми потребами;
- 2) батьки/законні представники дітей з особливими освітніми потребами та батьки інших учнів інклюзивного класу;
- 3) учні інклюзивного класу [31].

Сприяють згуртованості і доброзичливому клімату в учнівському колективі уроки толерантності, інтерактивні семінари та тренінги; реалізація групових

проектів, де учні співпрацюють на рівних, незалежно від їхніх освітніх потреб. Для покращення результату на заняттях доцільно використовувати інтерактивні методи навчання, бесіди, дискусії, перегляд фільмів, проведення конкурсів. Що, на думку Л. Фроленкової, «дає можливість відчувати на собі різні ситуації, в яких може опинитись людина з проблемами в розвитку та самостійно зробити висновки, а також поділитись своїми враженнями з іншими» [37].

Складовою процесу формування доброзичливого ставлення до дітей з особливими освітніми потребами в учнівському колективі є організація спільних заходів: проведення днів толерантності, виставок, театральних постановок або квестів, присвячених різноманітності та повазі до відмінностей, ігор, які сприяють емпатії та розумінню різноманітності; проведення обговорень на тему сюжетів, що стосуються життя людей з особливими потребами; організація спільних спортивних заходів, екскурсій, волонтерських ініціатив.

Формування толерантного ставлення учнівського колективу до дітей з особливими освітніми потребами потребує психологічної підтримки що сприяє подоланню упереджень, розвитку емпатії та створенню комфортної атмосфери взаєморозуміння. Робота шкільного психолога передбачає проведення індивідуальних та групових консультацій щодо формування позитивного ставлення до дітей з особливими потребами; роботу з учнями, які можуть демонструвати упередження чи складнощі у спілкуванні.

Толерантність педагогів та фахівців, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами, формується шляхом провеження методичних об'єднань, тренінгів та вебінарів з питань організації інклюзивного навчання та толерантності; запровадження наставництва для молодих учителів від більш досвідчених колег у питаннях інклюзії. Взаємодія з батьками учнів інклюзивних класів передбачає організацію батьківських зборів і круглих столів на тему інклюзії; проведення роз'яснювальної роботи щодо цінності різноманітності в колективі. Наведені форми та методи спрямовані на формування у учнів, педагогів і батьків культури толерантності та емпатії, що сприяє створенню дружньої атмосфери для дітей з особливими освітніми потребами.

Визначити рівень толерантності та інклюзивності в освітньому середовищі допомагають *маркери толерантного ставлення* до дітей з особливими освітніми потребами, розроблені А. Терещук і Л. Бутузовою відповідно до основних компонентів толерантного ставлення: емоційного, когнітивного та поведінкового. *Емоційний компонент* толерантного ставлення відображає емоційні реакції та почуття педагогів, батьків та інших дітей до дітей з особливими освітніми потребами, впливаючи на загальну атмосферу в освітньому середовищі і визначається такими маркерами як: співчуття, емпатія, повага та прийняття. *Когнітивний компонент* толерантного ставлення спрямований на розвиток об'єктивного погляду на особливості і можливості дітей з особливими освітніми потребами, а також на усвідомлення важливості

інклюзивної освіти і включає знання, переконання та установки, які формують розуміння і сприйняття таких дітей. *Поведінковий компонент* включає конкретні дії та поведінку, спрямовані на підтримку та інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами у навчальний процес і характеризується такими маркерами: здатність до толерантного вираження і відстоювання власної позиції, готовність до толерантної позиції інших, вміння домовлятися та знаходити компроміс в спірних питаннях, толерантна поведінка в напружених ситуаціях [35].

Маркери толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами та відповідні умови організації освітнього процесу наведено у таблиці 6.2.

Таблиця 6.2. Компоненти та маркери толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами (ООП)

Компоненти	Маркери	Умови організації освітнього процесу
Емоційний	співчуття	чуйне ставлення до труднощів і викликів дітей з ООП, готовність надавати необхідну підтримку
	емпатія	здатність відчувати та розуміти емоційні стани дітей з ООП
	повага	визнання гідності та цінності кожної дитини, незалежно від її особливих освітніх потреб
	прийняття	безумовне прийняття дітей з ООП такими, якими вони є
Когнітивний	знання про ООП	обізнаність педагогів про різні типи порушень, з якими можуть стикатися учасники освітнього процесу, розуміння характеристик цих порушень, їх впливу на навчання та соціальну адаптацію дітей, а також ефективних методів підтримки і корекції
	розуміння значення та потреб інклюзії	визнання важливості створення інклюзивного освітнього середовища; знання про необхідні адаптації навчальних матеріалів, методик викладання і соціальних взаємодій; подолання фізичних і психологічних, бар'єрів, що перешкоджають повноцінній участі дітей ООП у навчальному процесі
	усвідомлення стереотипів і упереджень	розуміння негативних установок і стереотипів щодо дітей з особливими потребами та вміння критично оцінювати і змінювати ці установки

Продовження табл. 6.2

Компоненти	Маркери	Умови організації освітнього процесу
Поведінковий	здатність до толерантного вираження відстоювання власної позиції і	педагоги та учні можуть відкрито і чесно висловлювати свої думки та переконання, роблячи це в спосіб, що не ображає та не дискримінує інших
	готовність до толерантної позиції інших	визнання і повага до поглядів, почуттів і думок інших, навіть якщо вони відрізняються від власних; здатність визнати правомірність різних точок зору і прагнення зрозуміти їх контекст
	вміння домовлятися та знаходити компроміс в спірних питаннях	ведення конструктивного діалогу та пошуку взаємоприйнятних рішень у конфліктних ситуаціях; вміння вести переговори, ставити запитання, які допомагають зрозуміти позицію іншої сторони, і готовність йти на поступки
	толерантна поведінка в напружених ситуаціях	здатність зберігати спокій і виявляти повагу до інших навіть у стресових або конфліктних ситуаціях; здатність керувати емоціями, уникати агресивної поведінки і знаходити способи деескалації конфлікту

Джерело: [35].

Запропоновані маркери дають змогу оцінити, наскільки толерантним є ставлення в конкретній освітній установі або в конкретного педагога до дітей з особливими освітніми потребами та проводити регулярний моніторинг та оцінку рівня інклюзивності у освітніх закладах.

Ознакою високого рівня розвитку толерантності у освітньому середовищі є створення комфортного психологічного клімату в умовах інклюзії.

Активна участь батьків у впровадженні інклюзивного навчання

Однією із умов організації інклюзивного освітнього процесу в закладах освіти є цілеспрямована співпраця із сім'єю. На думку І. Садової «організація системи взаємодії, спілкування та співпраці з сім'єю дитини, що має особливі освітні потреби, в умовах інклюзивної освіти є однією з важливих умов успішності її навчання, розвитку та соціалізації» [31].

А. Колупаєва вважає, що батьки учня з особливими освітніми потребами є невід'ємними членами навчальної команди, «з якими обговорюються й узгоджуються усі дії та заходи, котрі проводитимуть із дитиною у навчальному закладі, а також визначається можливість реалізації індивідуальної навчальної

програми в домашніх умовах, результатом такої співпраці виступає погоджена батьками програма розвитку та навчання дитини» [16].

Відповідно до нормативних документів, що регулюють організацію інклюзивного освітнього процесу, батьки або законні представники дитини з особливими освітніми потребами є учасниками команди соціально-психологічного супроводу дитини, виступають активними суб'єктами освітньої діяльності. Завдання, які покладаються на батьків:

- участь в ухваленні рішень, що впливають на виховання й розвиток дитини з особливими освітніми потребами;
- надання дозволу на проведення оцінки розвитку дитини в інклюзивно-ресурсному центрі;
- надання фахівцям повної інформації про дитину, особливості її розвитку і потреби;
- участь у розробці індивідуальної програми розвитку дитини з особливими освітніми потребами;
- відстеження результатів реалізації індивідуальної програми розвитку дитини;
- консультації з фахівцями, які працюють із їхньою дитиною;
- надання дозволу на додаткові послуги, які можуть знадобитися дитині;
- оскарження рішень, які, на думку батьків, не задовольняють освітні потреби дитини [31].

Батьки або законні представники дитини з особливими освітніми потребами відіграють важливу роль при розробці індивідуальної програми розвитку дитини. Інформація, якою можуть поділитися батьки дітей з особливими освітніми потребами: минулий навчальний досвід дитини; інформація щодо розвитку та здоров'я; намічені цілі розвитку та виховання дитини; навчальні та поведінкові техніки, що застосовуються батьками вдома; зміни в житті чи складі сім'ї [14].

О. Гаяш виділяє основні принципи на яких ґрунтується робота з сім'ями дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії:

- 1) *особистісно-орієнтований підхід* до дітей, до батьків, де в центрі уваги врахування особистісних особливостей дитини, сім'ї; забезпечення комфортних, безпечних умов;
- 2) *гуманно-особистісний* – різнобічна повага і любов до дитини, до кожного члена сім'ї, віра в них;
- 3) *принцип комплексності* – психолого-педагогічний супровід дитини в інклюзивній освіті можна розглядати тільки в комплексі, у тісному контакті вчителя з психологом, з учителем-дефектологом, логопедом, батьками [4].

Забезпечення цих принципів можливе за умови що сім'я дитини відчуває увагу з боку педагогічних працівників, зацікавленість учителів у розвитку

дитини, їхню готовність допомогти батькам у вихованні і розвитку дитини з особливими освітніми потребами.

З метою забезпечення ефективної взаємодії з батьками дитини з особливими освітніми потребами, надання підтримки таким сім'ям адміністрація та педагогічні працівники закладу освіти мають: 1) регулярно, відкрито й доступно спілкуватися із батьками та учнями; 2) інформувати батьків про питання, які розглядаються на засіданнях команди психолого-педагогічного супроводу; 3) надавати можливість батькам і дитині обрати спосіб і частоту консультування; 4) обговорювати з батьками розроблені психолого-педагогічні стратегії, з'ясувати ставлення до шляхів і способів їх реалізації [31].

Мета психолого-педагогічної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами: підвищити педагогічну компетентність батьків і допомогти сім'ям в адаптації й інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у суспільство [4]. Умови досягнення цієї мети сформульовані О. Гаяш:

- залучення батьків усіх учнів до взаємодії з фахівцями закладу освіти;
- формування у батьків мотивації до тісних контактів з педагогами, психологами з метою отримання максимально повної інформації про дитину;
- удосконалення психологічної та освітньої грамотності батьків, інформування їх про те, як займатися з дитиною вдома і як її розвивати за стінами закладу освіти;
- залучення батьків до корекційно-розвиваючої та реабілітаційної роботи з дітьми.

Найбільш ефективними формами організації спільної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами є: бесіди і консультації; семінари-практикуми для набуття практичних навичок з виховання дітей; батьківські «круглі столи», конференції; метод кейсів із залученням психолога чи соціального педагога; включення батьків до процесу занять з дитиною; інформаційні стенди і тематичні виставки; інформаційно-навчальні заходи для батьків; позанавчальні заходи для батьків та дітей (вечори відпочинку, спортивні свята, розваги, участь у підготовці вистав, лялькового театру, виставок тощо) [2, 4].

Ефективні форми організації психолого-педагогічної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами та мета їхнього впровадження наведено у таблиці 6.3.

О. Варецька, з досвіду організації інклюзивного навчання, додає також такі інноваційні технології організації психолого-педагогічної роботи з батьками, як: розробка сімейних проєктів (метод проєктів); складання портфолію; проведення відеомайстер-класів; створення медіатеки, відеотеки та консультативного офісу (електронна пошта, онлайн-консультація, форум, чат, листування тощо) [2]. Заслуговує на увагу досліджений науковцем досвід організації навчання батьків

дітей з особливими освітніми потребами у батьківській школі «Бути батьками», запроваджений Запорізькою обласною державною адміністрацією. Школу створено на базі обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти і вона забезпечує координацію розвитку інклюзивної освіти, підтримку батьківської громадськості, системну взаємодію органів державної влади, громадських організацій, батьківських об'єднань та закладів освіти Запорізької області.

Таблиця 6.3. Ефективні форми організації психолого-педагогічної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами

Форми роботи	Мета
Бесіди і консультації	закріплення навчального матеріалу, розвиток і корекція психічних функцій та підвищення пізнавального інтересу (можуть бути застосовані ігрові вправи і завдання)
Семінари-практикуми	набуття батьками практичних навичок виховання дітей (як читати книгу, готувати руку дитини до письма тощо)
Батьківські «круглі столи», батьківські конференції	об'єднують фахівців і батьків, допомагають змінити погляд на проблему, знайти оптимальні підходи у взаємодії з дітьми, розкрити емоційний світ батьків, дати їм надію стосовно підтримки й розуміння
Метод кейсів із залученням психолога чи соціального педагога	надання підтримки та створення ситуації, що спрямовує батьків до її розгляду й спонукає до подолання життєвих перешкод/ адаптації та пошуку нових мотивів для повноцінного життя
Включення батьків до процесу занять з дитиною	адаптації та становлення дитини в інклюзивному закладі
Інформаційні стенди і тематичні виставки	залучення батьків до читання педагогічної літератури; популяризація педагогічних знань
Інформаційно-навчальні заходи для батьків	організація психолого-педагогічної просвіти батьків з використанням активних методів навчання (рольові ігри, тренінги тощо)
Позанавчальні заходи для батьків та дітей	спільні заняття та організація дозвілля батьків з дітьми (вечори відпочинку, спортивні свята, розваги, участь у підготовці вистав лялькового театру, виставок тощо)

Джерело: [2].

Ефективна співпраця між педагогами і родинами дітей з особливими освітніми потребами є умовою успішного впровадження інклюзивної освіти. Ця співпраця передбачає створення сприятливого середовища, де педагогічний колектив налаштований на партнерство з батьками; постійні контакти між

родиною дитини і батьками, що включають як інтерактивні так і емоційні аспекти; сприйняття батьків як рівноправних партнерів.

Інклюзивна компетентність педагогів

Провідну роль у організації інклюзивного навчання, на думку Н. Софій, відіграють людські ресурси, до яких науковець відносить співвідношення кількості дітей до кількості педагогів, які працюють з ними; наявність додаткових педагогів, асистента вчителя та інших фахівців; наявність навчальних програм для педагогів та іншого персоналу, спрямованих на їх підготовку до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами [33].

Проте ефективність інклюзивної освіти залежить не лише від кадрового забезпечення, а й від професійної готовності педагогів організувати і впроваджувати цей процес. Підготовка педагогічних кадрів закладів освіти до вирішення загальних і спеціальних завдань: визначення функцій різнопрофільних фахівців, їх професійної співпраці в організації і забезпеченні ефективного функціонування інклюзивного освітнього середовища є важливою умовою ефективності інклюзивної освіти [11].

Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність (статті 1, Закон України «Про освіту»).

Інклюзивна компетентність педагогів – це сукупність знань, умінь та готовності вчителів ефективно працювати з дітьми, які мають особливі освітні потреби, створюючи сприятливе середовище для їх навчання та розвитку. Вона передбачає здатність застосовувати інклюзивні методики, адаптувати навчальний процес відповідно до індивідуальних потреб учнів, а також формувати толерантне та підтримуюче ставлення в класі.

М. Чайковського та Н. Фіголь, визначають інклюзивну компетентність складовою професійної компетентності, яка «включає необхідний обсяг знань і вмінь для різних категорій учасників процесу інклюзії та виражається у здатності здійснювати професійні функції з урахуванням особливих потреб молоді з вадами здоров'я і забезпечувати їх включення в середовище загальноосвітнього закладу, створюючи умови для розвитку і саморозвитку» в умовах інклюзивного навчання [36, 38]. На думку Н. Фіголь інклюзивна професійна компетентність не обмежується професійною діяльністю, а об'єднує професійні і особистісні якості фахівця.

На думку С. Наход інклюзивна компетентність є інтегральним особистісним утворенням, що входить до складу «soft skills» майбутніх педагогів, і «обумовлює здатність вчителя здійснювати професійні функції в процесі інклюзивного навчання, враховуючи різні освітні потреби дітей, забезпечуючи їх включення в загальноосвітнє середовище, створюючи умови для їхнього розвитку та соціалізації» [13].

Формування інклюзивної компетентності педагогів є необхідним для забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних чи інтелектуальних особливостей. Це також сприяє створенню атмосфери взаємоповаги та підтримки в навчальному середовищі.

Професійними стандартами професій «вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «вчитель закладу загальної середньої освіти» (2021 р.) однією із обов'язкових компетентностей, які мають бути сформовані у вчителів, визначена інклюзивна компетентність [25]. Вона передбачає здатність до створення необхідних умов функціонування інклюзивного освітнього середовища; забезпечення в освітньому середовищі сприятливих умов для кожного учня, залежно від його індивідуальних особливостей, потреб та інтересів тощо.

На підставі аналізу посадових обов'язків С. Мироною визначені *складові професійна компетентність* педагогів у сфері інклюзивної освіти:

- участь у розв'язанні проблем вибору типу закладу й форми навчання для дітей з особливими освітніми потребами: вміння правильно спостерігати за дитиною, помічати її труднощі й проблеми в навчанні, поведінці, спілкуванні; обрання адекватної допомоги дитині;
- психологічні та фізичні особливості розвитку дітей з особливими освітніми потребами: відмінності від типового розвитку, можливості, потреби, труднощі, проблеми;
- вплив психофізичного порушення та клінічного діагнозу на засвоєння дитиною навчальних навичок, поведінку, спілкування;
- спеціальні освітні стандарти та особливості критеріїв оцінювання;
- зміст та методи реалізації індивідуального підходу до дитини залежно від особливих освітніх потреб, сімейної ситуації;
- реалізація корекційних цілей у процесі навчання і виховання дітей з особливими освітніми потребами, зокрема, спеціальні навчальні програми і темп їх засвоєння, структура уроку в інклюзивному класі, урахування працездатності, розвиток інтересів, можливостей і потреб дитини;
- корекційна спрямованість методики інклюзивного навчання, використання засобів корекції в навчально-виховному процесі та режимі дня;
- форми та методи безконфліктної соціальної взаємодії вихованців/учнів;
- співробітництво із спеціалістами, які проводять корекційно-розвиткові заняття, з медиками, асистентом вчителя, волонтерами, громадськістю;
- зміст і форми співробітництва з батьками учнів з особливими освітніми потребами, різними типами сімей;
- зміст роботи з сім'ями дітей з типовим розвитком, спрямованої на створення позитивної атмосфери в інклюзивному класі;
- особливості планування роботи та ведення ділової документації в інклюзивному освітньому процесі [12].

До компонентів інклюзивної компетентності, що забезпечують майбутнім педагогам можливість ефективно працювати в інклюзивному освітньому середовищі, враховуючи різноманітні потреби учнів та сприяючи їхньому повноцінному розвитку, С. Наход відносить:

- аксеологічну складову: ціннісне ставлення до інклюзивної освіти, усвідомлений вибір професії, стійка мотивація до навчання, позитивне ставлення до дітей з особливими потребами;

- прогностичну складову: вміння передбачати та проектувати освітні результати, планувати навчальний матеріал з урахуванням індивідуальних особливостей учнів;

- інноваційну складову: готовність до впровадження нових методів і підходів у навчанні, спрямованих на задоволення специфічних потреб учнів;

- соціально-комунікативну складову: здатність до ефективної взаємодії з учнями, їхніми батьками та колегами, забезпечення підтримки та співпраці в інклюзивному середовищі;

- акмеологічну складову: прагнення до особистісного та професійного зростання, самовдосконалення та рефлексії власної педагогічної діяльності [13].

Профіль інклюзивного професійного навчання вчителя (TPL4I), розроблений Європейським агентством з особливих потреб та інклюзивної освіти, розроблений та опублікований у 2012 році та допрацьований у 2022 році, вміщує професійні компетенції педагогів щодо організації інклюзивної освіти [39]. У освітньому процесі визначено чотири основні базові цінності, на які слід спиратись кожному вчителю, що працює в системі інклюзивної освіти, а саме:

- 1) *цінування різноманітності* – факт того, що всі учні різні між собою вважається додатковим ресурсом цінним для процесу навчання;
- 2) *підтримка всіх учнів* – учителі завжди сподіваються на те, що кожен учень може досягти значних результатів;
- 3) *робота з іншими учасниками процесу* – співпраця та командна робота є важливими складовими професійної діяльності всіх учителів;
- 4) *постійний індивідуальний професійний розвиток* – викладання передбачає навчання, тож вчителі несуть відповідальність за постійну самоосвіту та підвищення власного професійного рівня [21].

Сфери професійних компетентностей інклюзивного професійного навчання вчителя відповідно до базових цінностей інклюзивного навчання наведено у таблиці 6.4.

Таблиця 6.4. Сфери професійних компетентностей інклюзивного професійного навчання вчителя

Цінність	Сутність	Сфери компетентностей
Різноманітність учнів	Різноманітність учнів розглядається як ресурс і цінність для забезпечення якісної освіти	<ul style="list-style-type: none"> розуміння сутності інклюзивної освіти; уявлення вчителів про те, що таке учнівська різноманітність
Підтримка всіх учнів	Учителі та інші освітяни глибоко віддані досягненням, добробуту та відчуттю належності всіх учнів	<ul style="list-style-type: none"> сприяння академічному, практичному, соціальному та емоційному навчанню всіх учнів; підтримка добробуту всіх учнів; ефективні підходи до навчання та гнучка організацію підтримки
Співпраця з іншими учасниками освітнього процесу	Адвокація, співпраця та командна робота є важливими підходами для всіх учителів та інших освітян	<ul style="list-style-type: none"> участь учнів у процесах прийняття рішень; співпраця з батьками та сім'ями; співпраця з різними фахівцями у сфері освіти
Індивідуальний і спільний професійний розвиток	Навчання та підтримка учнів -це процеси, що тривають упродовж усього життя, учителі та інші освітяни несуть як особисту, так і колективну відповідальність за підвищення професійного рівня	<ul style="list-style-type: none"> учителі та інші освітяни є членами інклюзивної професійної спільноти, що постійно навчається; професійне навчання для забезпечення інклюзії базується на початковій педагогічній освіті вчителя та компетенціях інших фахівців освіти

Джерело: [39].

Відповідно до кожної із базових цінностей Профіль інклюзивного професійного навчання вчителя визначає професійні компетентності вчителів та інших учасників інклюзивного освітнього процесу як складні комбінації ставлень, знань і навичок: певне ставлення або переконання вимагає відповідних знань чи рівня розуміння, а також навичок для реалізації цих знань на практиці. У контексті визначення професійних компетентностей:

- *ставлення та переконання* – базові припущення, важливі етичні та моральні аспекти інклюзії, які проявляються у способах роботи, дискурсі, спілкуванні та взаєминах;
- *знання та розуміння* – необхідні знання та уявлення, теоретична основа професії, докази, базові концепції та принципи, що підтримують якісну освіту;

- *навички* – це практичні вміння, необхідні для виконання основних завдань, а також здатність приймати рішення та ефективно застосовувати знання на практиці в різних ситуаціях і контекстах, підтверджувати базові припущення та переосмислювати практику для забезпечення якісної освіти.

Професійні інклюзивні компетентності учасників освітнього процесу впливають на якість навчання, створення доступного та сприятливого середовища для всіх учнів, розвиток соціальної згуртованості та формування суспільства, заснованого на рівності та повазі до різноманіття. Формування професійних інклюзивних компетентностей, необхідних для ефективної роботи у інклюзивному освітньому середовищі, здійснюється такими **формами навчання**:

- *інституційне навчання*: інклюзивно спрямовані програми у вищих навчальних закладах для педагогів та інших фахівців освітньої галузі;
- *підвищення кваліфікації*: тематичні курси, семінари та тренінги, що проводяться закладами післядипломної освіти;
- *самоосвіта*: використання ресурсів для дистанційного навчання, таких як онлайн-курси, вебінари, спеціалізовані платформи (Prometheus, EdEra тощо);
- *інституційна підтримка*: участь у програмах менторства, наставництва та професійного коучингу;
- *міжнародні програми*: стажування, обмін досвідом, участь у міжнародних проєктах з інклюзії (наприклад, Erasmus+).

Проте за результатами аналізу вітчизняного досвіду, сучасних освітніх тенденцій І. Малишевська визнає низький рівень готовності педагогічних працівників до організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами [11]. Основні причини: непоінформованість педагогів про сутність інклюзивного навчання та важливість його впровадження у закладах освіти; неузгодженість професійних обов'язків різнопрофільних фахівців в умовах інклюзивного навчання; неспроможність навчати одночасно дітей з нормотиповим розвитком та з особливими освітніми потребами; побоювання педагогічними працівниками, що некомпетентність в питаннях інклюзивного навчання стане очевидною для колег та адміністрації закладу освіти; невміння налагоджувати професійну співпрацю з різнопрофільними фахівцями (наприклад, асистентом вчителя, психолога, вчителя-дефектолога, логопеда, соціального педагога та інших); слабка підтримка інклюзії керівниками закладів освіти; невідповідна матеріально-технічна база закладів освіти, забезпечення безбар'єрності тощо.

Недостатній рівень підготовки вчителів закладів загальної освіти до роботи з дітьми в умовах інклюзивного навчання визнає О. Рассказова, зокрема це стосується відсутності певних професійних компетенцій вчителів щодо роботи в

інклюзивному середовищі; недооцінки важливості підвищення професійної інклюзивної компетентності; наявності певних психологічних бар'єрів. Науковець наголошує на необхідності «реформування та оновлення психолого-педагогічної та предметної підготовки майбутніх педагогів до роботи в умовах інклюзії» [30].

Перспективними напрямками удосконалення підготовки педагогічних фахівців для інклюзивної освіти закладами вищої освіти І. Малишевська називає:

- впровадження нових спеціалізацій, які забезпечать універсальні знання майбутнім фахівцям педагогічного профілю і здобуття ними відповідної кваліфікації;
- включення інклюзивно зорієнтованих змістових модулів до загальних навчальних курсів та методик фахових дисциплін педагогічних спеціальностей;
- введення до навчальних планів педагогічних спеціальностей нових навчальних курсів інклюзивного спрямування;
- проведення на базі університетів курсів підвищення кваліфікації психолого-педагогічних працівників з інклюзивної освіти [11].

Удосконалення підготовки педагогічних працівників освіти для організації інклюзивного освітнього процесу в Україні передбачає формування системного підходу, що включає:

- розробку та впровадження інклюзивно-орієнтованих курсів у програми підготовки педагогів у закладах вищої освіти;
- включення до навчальних програм триваліших практик у закладах освіти з інклюзивним середовищем;
- використання цифрових технологій для підтримки інклюзивного навчання, таких як адаптивне програмне забезпечення та платформи дистанційної освіти;
- розширення та урізноманітнення програм підвищення кваліфікації фахівців;
- впровадження системи менторства та наставництва для молодих педагогів у сфері інклюзії;
- залучення міжнародного досвіду через програми обміну, стажування та грантові проєкти;
- проведення системного моніторингу якості підготовки педагогів до роботи в інклюзивному середовищі.

Удосконалення цих напрямів сприятиме формуванню компетентних педагогів, здатних ефективно працювати в умовах інклюзивного освітнього середовища, забезпечуючи рівні можливості для всіх учні.

Отже, ефективне формування інклюзивного освітнього середовища неможливе без тісної взаємодії учнів, батьків і педагогів. Співпраця між цими ключовими суб'єктами сприяє створенню комфортних умов для навчання,

розвитку та соціалізації всіх дітей, незалежно від їхніх особливостей. Важливо, щоб кожен учасник освітнього процесу усвідомлював свою роль і активно долучався до побудови інклюзивної культури, що базується на взаємоповазі, підтримці та рівних можливостях.

Запитання для самоперевірки до розділу 6

1. Які ознаки інклюзивного освітнього середовища?
2. Якими є основні організаційні умови формування інклюзивного освітнього середовища закладу освіти?
3. Що таке універсальний дизайн освітнього середовища і з якою метою він створюється?
4. Якими є основні принципами універсального дизайну у контексті освітнього середовища?
5. Які складові організації інклюзивного освітнього простору закладів загальної середньої освіти із застосуванням принципів універсального дизайну?
6. Які допоміжні засоби для навчання використовуються в інтерактивних класах?
7. Які сфери організації навчального процесу можуть бути адаптовані відповідно до освітніх потреб учнів?
8. Які умови організації освітнього простору забезпечують архітектурну доступність закладу освіти?
9. Якими є умови забезпечення доступного та безпечного інклюзивного освітнього середовищ в умовах воєнного стану?
10. Які соціально-педагогічні умови організації інклюзивного навчання сприяють формуванню толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами?
11. Які ефективні форми організації психолого-педагогічної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами під час організації інклюзивного навчання?
12. Визначити основні складові професійна компетентність педагогів у сфері інклюзивної освіти.

Література та посилання до розділу 6

1. Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки / Державна служба якості освіти України. 2022. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Bezpechne_osvitnie_seredovysche_2022_SQE-SURGe.pdf
2. Варецька О. Інклюзивне навчання: співпраця з батьками. *Молодь і ринок*. 2023. № 9/217. С. 22-28.
3. Вахоцька І.О. Формування толерантності в інклюзивному освітньому середовищі. *Modern Engineering and Innovative Technologies*. 2024. № 3 (32-03). С. 11–14. DOI: <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2024-32-00-007>
4. Гаяш О.В. Співпраця закладу освіти з батьками дітей з особливими освітніми потребами як умова реалізації ідей інклюзії. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2019. № 38. С. 60–66.
5. Гордієнко Т.В., Демченко Н.М. Теоретичні засади корекційної роботи із учнями з особливими освітніми потребами. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/103/2616/5617-1?inline=1>
6. Груць Г. Особливості організації інклюзивного освітнього середовища в закладі загальної середньої освіти. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат*: матеріали II Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю на базі інклюзивно-ресурсного центру Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль, 20 жовтня 2022 р.). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 59-61.
7. Гуренко Г.О., Лопатіна О.І., Мищик Г.М. Інклюзивна вища освіта та її роль у досягненні цілей сталого розвитку. *Інноваційна педагогіка*. 2024. Вип. 69. Том 1. С. 195-200.
8. Інклюзивна школа: особливості організації та управління: навчально-методичний посібник / А.А. Колупаєва та ін.; за заг. ред. Л.І.Даниленко. Київ, 2007. 128 с.
9. Калініченко І.О. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 120-126.
10. Качалова Т.В. Формування інклюзивної культури закладу вищої освіти. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. № 3. С. 35–44.

11. Малишевська І.А. Удосконалення підготовки педагогічних фахівців до роботи в умовах інклюзивної освіти *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2020. Вип. 1 (17). С. 59-67.
12. Миронова С.П. Реалії та перспективи забезпечення інклюзивної освіти фахівцями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. Вип. 32(2). С. 5-10.
13. Наход С.А. Інклюзивна компетентність у складі «soft skills» майбутніх педагогів початкових класів. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2020. №1(19). С.225 – 232.
14. Організаційні засади діяльності асистента вчителя в інклюзивному класі: метод. посіб. / Уклад.: О.В. Коган та ін. Харків: «Друкарня Мадрид», 2019. 110 с.
15. Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах нової української школи: навчально-методичний посібник / Укл. Л.І. Чопик. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2019. 39 с.
16. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
17. Позняк О.С. Процес створення інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всестороннього розвитку дитини з ООП. *Педагогічні науки: зб. наук. праць* / Голов. ред. Л.А. Пермінова. Херсон, 2022. Вип. 98. С. 60-68.
18. Поліхроніді А.Г. Створення інклюзивного освітнього середовища в сучасних навчальних закладах. *Наука і освіта*. 2016. № 6. С. 82-85.
19. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
20. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>
21. Практика асистента педагога: міжнародний й український контекст: результати дослідження / О. Федоренко та ін. Київ: ФОП Парашин, 2020. 122 с.
22. Про затвердження Порядку забезпечення допоміжними засобами для навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1289. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1289-2020-%D0%BF#Text>

23. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text>
24. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами: постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#n8>
25. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти» (з дипломом молодшого спеціаліста): наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства від 23 грудня 2020 р. №2736-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text>
26. Про затвердження Типового переліку спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних та спеціальних класах (групах) закладів освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 01.06.2019 №873. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0582-18#Text>
27. Про організацію освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами у 2024/2025 навчальному році: лист Міністерства освіти і науки України №6/679-24 від 03.09.2024. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/977/7c4/66d9777c4fa3c432196635.pdf>
28. Про створення інклюзивного освітнього середовища в закладі вищої освіти: лист Міністерства освіти і науки України від 23.06.2023 №1/9075-23. URL: <https://www.knuba.edu.ua/mon-ukrayiny-informuye-pro-stvorennya-inklyuzivnogo-osvitnogo-seredovyshha-v-zakladah-vyshhoi-osvity/>
29. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>
30. Рассказова О.І. Развитие социальности учнів в условиях инклюзивной освіти: теория та технология: монографія. Харків: ФОП Шейніна О.В. 2012. 468 с.
31. Садова І.І. Тенденції розвитку інклюзії у закладах загальної середньої освіти України: дис... д-ра пед.наук: 13.00.01. Дрогобич. 2020. 411 с.
32. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів) / Уклад.: Г.В. Коваль та ін.; за ред. Г.В. Коваль. Львів: ЛДУ БЖД, 2021. 284 с.

33. Софій Н.З. Організаційно-педагогічні умови інтегрованого супроводу учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному навчальному закладі : автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.03. Київ, 2017. 23 с.
34. Статистичні дані станом на 01.12.2023. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>
35. Терещук А., Бутузова Л. Маркери толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами (ООП). *Materials XXV International scientific and practical conference «Current Trends in the Development of Scientific Research in Today's Conditions»* (May 29-31, 2024) Florence, Italy. International Scientific Unity, 2024. P.202-206.
36. Фіголь Н.А. Інклюзивна компетентність педагога: теоретичний аспект. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2020. Вип.77. С.199–202.
37. Фроленкова Л. Формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2017. Том 1(13). С. 433-438. DOI: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i13.131>
38. Чайковський М.Є. Інклюзивна компетентність як складова професійної компетентності суб'єктів навчально-виховного процесу. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал*. 2012. №2. С.15–21.
39. Profile for Inclusive Teacher Professional Learning: Including all education professionals in teacher professional learning for inclusion. European Agency for Special Needs and Inclusive Education website. URL: <https://www.european-agency.org/resources/publications/TPL4I-profile>

РОЗДІЛ 7. ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ: ВИЗНАЧЕННЯ, ПРИНЦИПИ ТА ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ

7.1. Інклюзивна культура як соціальний феномен

Основоположним принципом формування інклюзивного підходу у розбудові суспільства є те, що не особистість має прилаштовуватися до суспільних, соціальних, економічних стосунків, а навпаки – суспільство має створити умови для задоволення індивідуальних потреб кожної людини. В той же час особливості розвитку та поведінки особистості не сприйматися як виняткове явище, наявність того чи іншого відхилення не зумовлює відторгнення людини від соціального життя [14].

На думку британських дослідників Т. Бут (Т. Booth) і М. Ейнскоу (М. Ainscow) [20], три принципово важливих складових розвитку інклюзії, що формують інклюзивне середовище:

1) розробка ефективної моделі інклюзивної політики (нормативна база, що забезпечує сприятливі умови для перебігу інклюзивного процесу і спеціально облаштованого доступного середовища, включаючи кадровий ресурс);

2) розвиток інклюзивної практики (будується на чітко продуманому програмному та методичному забезпеченні процесу інклюзії, а також технології його впровадження);

3) створення інклюзивної культури, яка є основою цієї тріади, зміцнення і утвердження її принципів і цінностей: реалізація прав людини, відкритість до культурного розмаїття, взаємодія і міжкультурний діалог [11].

Ці складові взаємопов'язані між собою і доповнюють одна одну: інклюзивна культура впливає на політику та суспільні процеси; інклюзивна політика забезпечує практичне впровадження інклюзивного підходу у суспільне життя; інклюзивна практика формує інклюзивну культуру та вдосконалює інклюзивну політику.

Впровадження інклюзивних підходів у розвитку суспільства нерозривно пов'язане з розвитком інклюзивної культури, яка забезпечує створення відкритого, доступного та справедливого середовища для всіх громадян. Культура загалом визначається як система цінностей, норм, традицій, знань та способів взаємодії, які характеризують певне суспільство або соціальну групу. Вона формує спосіб мислення, поведінку людей та їхні соціальні практики. Інклюзивна культура є частиною загальної культури суспільства, але зосереджується саме на принципах відкритості, доступності та рівності. Якщо традиційна культура може включати елементи ієрархії, розмежування та вибіркості, то інклюзивна культура прагне до максимального залучення всіх груп населення, враховуючи їхні особливості та потреби.

На думку В. Будегай практичне впровадження принципів концепції інклюзії (рівності прав і свобод; недискримінація та толерантність; свобода вибору і можливість самореалізації, адаптація та інтеграція в суспільство) потребує формування відповідних міжособистісних зав'язків у соціумі та визначення ролі особистості у соціальних процесах, тобто сформованості інклюзивної культури [3].

Інклюзивна культура охоплює як суспільне життя в цілому, так і діяльність його окремих інститутів, а також може бути застосована для опису особистісних якостей окремої людини. Усі три рівні (соціум, інституційні заклади, особистісний) взаємопов'язані: зміни на суспільному рівні впливають на інституційні підходи, а формування інклюзивних цінностей на особистісному рівні сприяє загальній трансформації суспільства.

На рівні *соціуму* інклюзивна культура визначається як система соціальних цінностей, норм і практик, які сприяють прийняттю різноманітності, створенню рівних можливостей для всіх та забезпеченню участі кожної людини у суспільному житті. Це поняття включає формування ставлень і поведінки, орієнтованих на підтримку інклюзивності в різних сферах, зокрема в освіті, працевлаштуванні та соціальній взаємодії.

Інклюзивна культура на рівні *інституційних закладів* визначається як система цінностей, норм і практик, які сприяють створенню доступного, відкритого та сприятливого середовища у закладі, що забезпечує рівні можливості для всіх членів спільноти, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей, статусу чи походження.

На *особистісному рівні* інклюзивна культура визначається як усвідомлене ставлення та поведінка людини, засновані на принципах прийняття, поваги до різноманіття, емпатії та готовності взаємодіяти з іншими на засадах рівності й підтримки.

Мета та напрями формування інклюзивної культури на суспільному, інституційному і особистісному рівнях наведено у таблиці 7.1.

Дослідження інклюзивної культури як соціального феномену та інструменту впровадження інклюзивної освіти українські науковці розпочали досить недавно. Аналіз сформованості інклюзивної культури суспільства проводили О. Губарь, Г. Лещук, М. Міщенко та інші; завдання та напрями формування інклюзивної культури у освітньому середовищі досліджували А. Альхіна, А. Єкушевська, Т. Качалова, О. Мельничук, О. Сінельников, Л. Стасюк, С. Рашидова, А. Шеманов та інші; механізми та умови формування інклюзивної культури учасників освітнього процесу вивчали В. Білан, Ю. Бойчук, В. Будегай, І. Демченко, О. Деркачова, Т. Лушпай та інші. Наразі не сформовано однозначного трактування терміну «інклюзивна культура»: термін визначається науковцями у контексті напряму дослідження.

Таблиця 7.1. Мета та напрями формування інклюзивної культури на різних рівнях

Рівень	Мета	Напрями
Суспільний	Сформувати соціальне середовище, що забезпечує рівні права, можливості та умови для участі всіх громадян у суспільному житті, незалежно від їхніх особливостей чи відмінностей	<ul style="list-style-type: none"> • законодавче забезпечення рівності та антидискримінації • соціальні кампанії, спрямовані на прийняття різноманітності • інклюзивні ініціативи у різних сферах суспільного життя (освіта, культура, спорт тощо) • зменшення рівня стигматизації й дискримінації в суспільстві
Інституційний	Створити ефективні інклюзивні механізми у діяльності закладів, спрямовані на забезпечення рівного доступу до ресурсів, послуг та можливостей для всіх учасників	<ul style="list-style-type: none"> • доступність фізичного середовища (рампи, ліфти, адаптовані приміщення тощо) • інклюзивні політики та стратегії, впроваджені у закладі • підготовка працівників закладу до роботи в інклюзивному середовищі • залучення осіб з особливими потребами до діяльності закладу
Особистісний	Сформувати ставлення та поведінку, що ґрунтуються на повазі до різноманітності, емпатії та готовності співпрацювати на рівних	<ul style="list-style-type: none"> • обізнаності про інклюзивність та права людей з особливими потребами • здатність до емпатії та активна підтримка різноманітності • толерантність та відкрита поведінка в міжособистісних відносинах • участь у заходах, спрямованих на розвиток інклюзії

Джерело: розроблено І. Пешою.

Американський соціолог Дж. Девіс (Joseph Davis) визначає інклюзивну культуру як систему спільних цінностей, норм і практик, що сприяють залученню всіх членів суспільства, незалежно від їхніх фізичних, когнітивних чи соціальних особливостей. Вона передбачає створення середовища, в якому кожен індивід відчуває свою значущість, рівноправність і можливість повноцінної участі в суспільному житті. Інклюзивна культура формується через освітні практики, соціальні інститути та політичні рішення, які забезпечують

рівні можливості та підтримку для всіх, особливо для людей з інвалідністю чи інших вразливих груп [21].

Г. Лещук трактує «інклюзивну культуру» як відповідний рівень розвитку суспільства «який виявляється в толерантному, гуманному, безпечному ставленні людей один до одного, коли розділяються ідеї співпраці, стимулюється розвиток всіх учасників освітнього процесу, де цінність кожного є основою спільних досягнень, а також формуються спільні інклюзивні цінності» [11].

Під інклюзивною культурою закладу освіти М. Воган і Т. Бут розуміють середовище, яке підтримує принципи рівності, прийняття різноманітності та взаємоповаги, підтримки, співпраці і творчості [7].

Т. Качалова визначає «внутрішню» і «зовнішню» складові інклюзивної культури закладу вищої освіти. Зовнішня складова інклюзивної культури закладу, на її думку, складає організаційні умови інклюзивного середовища: «організація освітнього простору відповідно до принципів доступності та безпеки; адаптовані освітні програми, спеціальні методи навчання і виховання, підручники, навчальні посібники, дидактичні матеріали, технічні засоби, команда фахівців». Внутрішня складова інклюзивної культури вищого навчального «це ціннісно-сміслові основи інклюзивної політики і практики освітнього закладу, норми відносин суб'єктів освітнього процесу (система уявлень, правил, установок, цінностей і моделей поведінки, загальних для групи і є умовою стійкості групи)» [8].

Попри відсутність усталеного визначення поняття, ідеологічною парадигмою інклюзивної культури є ключові переконання та смисли, які формують уявлення суспільства про рівність, прийняття та взаємопідтримку, визначають, як люди сприймають різноманітність, як взаємодіють із тими, хто відрізняється від них, і які цінності стають основою для соціальної взаємодії.

Інклюзивна культура є соціальним феноменом, оскільки вона відображає цінності, принципи та норми, які формуються у суспільстві з метою забезпечення рівності, доступності та поваги до різноманіття. Вона виникає в результаті взаємодії людей у соціальних групах, організаціях та інститутах, де створюються умови для участі всіх членів спільноти незалежно від їхніх індивідуальних відмінностей. Інклюзивна культура ґрунтується на переконаннях, що кожна людина унікальна та цінна, незалежно від її фізичних чи когнітивних особливостей, соціального статусу чи культурної приналежності. Причому справедливість – це не просто рівність для всіх, а створення умов, які дозволяють кожному максимально реалізувати свої можливості. Інклюзивна культура ґрунтується на розумінні того, що розмаїття – це не проблема, а ресурс, що збагачує суспільство. І це не просто теоретичне твердження – інклюзивні принципи втілюються у реальному житті через освіту, мистецтво, політику та повсякденну взаємодію. Формування інклюзивної культури спрямовано на створення суспільного середовища, яке ґрунтується на принципах рівності, толерантності та прийняття різноманітності, забезпечуючи кожній людині

незалежно від її особливостей можливість бути повноправним учасником соціального, освітнього чи професійного життя.

Інклюзивна культура є динамічною системою цінностей, принципів та норм, яка сприяє створенню середовища, де кожна людина, незалежно від її індивідуальних особливостей, відчувається цінною, поважною та має рівні можливості для участі в житті суспільства.

Інклюзивні цінності

Цінності є основою інклюзивної культури, вони визначають найбільш важливі та бажані аспекти розвитку інклюзивного суспільства, забезпечують гармонійне співіснування, сприяння розвитку суспільства, орієнтованого на прийняття, та створення основи для впровадження інклюзивної культури у різних сферах життя [11].

Цінності – це переконання та ідеї про те, яким чином все в житті має відбуватись. Система цінностей – поняття, яке означає сукупність складених людських думок про значення в їхньому житті речей та явищ, зустрічаючих в природі і суспільстві [1].

За визначенням В. Будегай *інклюзивні цінності* – це всі соціально схвалювані поняття, уявлення та підходи, що забезпечують утвердження інклюзії в суспільстві, позначаючи особистісне, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності та проявляються в діяльності людини, соціальних інститутів, держави загалом [2].

Г Лещук основними цінностями, що лежать в основі інклюзивної культури суспільства визнає:

- *рівність*: визнання рівних прав і можливостей для всіх людей незалежно від їхніх фізичних, соціальних, культурних чи інших відмінностей;
- *повагу до різноманіття*: сприйняття індивідуальних особливостей кожної людини як цінності, що збагачує спільноту;
- *гуманізм*: пріоритетність людської гідності, співчуття та турботи про інших;
- *справедливість*: забезпечення доступу до ресурсів, послуг і можливостей відповідно до потреб кожного індивіда;
- *емпатію та толерантність*: розуміння, співпереживання та прийняття відмінностей інших людей без упереджень чи дискримінації;
- *підтримку*: готовність допомагати, підтримувати та співпрацювати заради досягнення спільних цілей;
- *залученість*: створення умов для активної участі всіх членів спільноти у соціальному, культурному та економічному житті;
- *самореалізацію*: підтримка кожної людини у розкритті її потенціалу та досягненні особистих цілей [11].

Цінності інклюзивної культури слугують ціннісними орієнтаціями певних соціальних інституцій, колективів, груп у різних сферах діяльності людини, що

сприяє зміцненню соціальних зв'язків, впровадженню принципів рівності, справедливості й толерантності, підвищенню рівня продуктивності праці і якості життя.

Принципи інклюзивної культури

На основі цінностей формуються принципи інклюзивної культури (правила або положення), які визначають конкретні правила та напрямки діяльності, цінності та підходи, яких необхідно дотримуватися для досягнення мети – створення суспільства, де кожна людина відчувається цінною, поважною та має рівні можливості для участі.

На думку С. Рашидової гуманістичний принцип цінності кожної людини є підґрунтям інклюзивної культури, які і інклюзивної освіти. До основних принципів формування інклюзивної культури науковець відносить: гуманність, взаємодопомогу, доступність, захист, інформування, залучення, приналежність до спільноти, співпраця і партнерство між учасниками освітнього процесу, педагогічний оптимізм тощо[15].

Принципи, закладені в основу інклюзивної культури, активно формують та визначають її розвиток. Основними принципами на яких ґрунтується інклюзивна культура є:

- *рівність та недискримінація*: заборона будь-якої дискримінації, прямої чи непрямой, за будь-якою ознакою; запобігання будь-яким формам упередженого ставлення;
- *індивідуальний підхід*: створення умов для розвитку та самореалізації кожної людини, незалежно від її особливостей;
- *залучення та участь*: створення можливостей для повноцінного залучення та участі кожної людини в житті суспільства;
- *доступність*: створення безбар'єрного середовища, доступного для всіх людей, незалежно від їх особливостей;
- *партнерство*: взаємодія між різними стейкхолдерами (державні органи, громадські організації, бізнес, громадяни) спрямована на формування інклюзивного суспільства;
- *просвіта*: поширення знань про інклюзію, формування толерантного ставлення до різноманітності;
- *безперервний розвиток*: постійне вдосконалення практик та механізмів впровадження інклюзії у суспільне життя.

Перелік принципів інклюзії є далеко не вичерпним і варіює залежно від сфери і рівня впровадження. Дотримання цих принципів є запорукою побудови інклюзивного суспільства, де кожна людина відчувається гідно, має рівні можливості та може повноцінно реалізувати свій потенціал.

На цінностях та принципах інклюзивної культури базуються **норми** (стандарти поведінки) - конкретні правила поведінки, які регулюють взаємодію

між людьми в інклюзивному суспільстві. Наприклад, норма толерантності передбачає повагу до думок та переконань інших людей, навіть якщо вони відрізняються від власних; формування толерантного ставлення до людей із особливими потребами.

Таким чином, інклюзивна культура формує суспільство, де кожна людина, незалежно від своїх особливостей, може брати активну участь у житті громади, відчувати себе цінною і захищеною.

В той же час формування інклюзивної культури суспільства – це складний процес, що передбачає усвідомлення цінностей рівності, взаємоповаги та толерантності, а також створення відповідних умов для соціальної інтеграції усіх без виключення членів суспільства. Впровадження інклюзивної культури потребує відповідної нормативно-правової бази, що гарантує рівні права та можливості для всіх громадян: забезпечує захист людей від дискримінації та гарантує доступ до освіти, працевлаштування, медичних, соціальних послуг та інших життєво необхідних потреб.

Початковим кроком формування інклюзивної культури є подолання у суспільстві стереотипів та упередження щодо людей з інвалідністю, представників різних рас, національностей, релігій та інших соціальних груп. Сприяє цьому проведення інформаційних кампаній та просвіти населення щодо переваг інклюзивних підходів у організації суспільного життя.

Забезпечує формування інклюзивної культури впровадження принципів інклюзії в різних сферах життя, а саме: створення безбар'єрного, доступного середовища (фізичної інфраструктури і інформаційного простору); розвиток інклюзивної освіти та мистецтва; сприяння інклюзивному працевлаштуванню.

Інклюзивна культура це не лише набір ідей, а спосіб життя, який передбачає усвідомлене ставлення до різноманіття, активну взаємодію та створення суспільства рівних можливостей для всіх. Вона охоплює не лише освітню чи професійну сферу, а й усі аспекти соціального життя, сприяючи подоланню бар'єрів та створенню спільноти, де кожен має можливість повноцінно реалізувати свій потенціал. Формування інклюзивної культури, побудованої на принципах рівності, толерантності та взаємоповаги, передбачає впровадження системних заходів, спрямованих на впровадження системних змін у суспільстві, формування толерантного ставлення до різних соціальних груп і активну участь кожного у побудові відкритої спільноти. У центрі цього процесу – освіта, соціальна взаємодія та нормативно-правова підтримка, які разом забезпечують розвиток культури, заснованої на повазі, рівності та співпраці.

7.2. Інклюзивна культура в сфері освіти

Реформа освітньої сфери в Україні орієнтована на впровадження інклюзивних підходів у організації освітнього процесу, запровадження принципу «освіти для всіх», що включає створення інклюзивного освітнього середовища та запровадження рівних умов і можливостей для усіх учасників навчального процесу. Забезпечення таких умов передбачає формування інклюзивних підходів у культурі, політиці та практичній діяльності закладів освіти.

В основі інклюзивної культури закладено інклюзивні цінності, які, в свою чергу, стимулюють інклюзивну освіту [15]. Інклюзивна культура вимагає від учасників освітнього процесу зміни ставлення до дітей з особливими освітніми потребами та передбачає розробку політики та практик сприяючих навчанню та розвитку всіх дітей, незалежно від їх індивідуальних особливостей [5].

Формування інклюзивної культури в учасників освітнього процесу розглядається науковцями (Г. Груць, О. Мельничук, Л. Стасюк) «в якості «фундаменту» для розвитку інклюзивної освіти» [4, 17].

Н. Софій визначає інклюзивну культуру як «систему цінностей, переконань і практик, яка створює в закладі освіти атмосферу прийняття, поваги та підтримки кожного учня, незалежно від його індивідуальних особливостей» [16].

Інклюзивна культура закладу освіти, на думку О. Ковальчук передбачає постійний розвиток, спрямований на «створення безбар'єрного та сприятливого середовища для навчання та розвитку всіх учнів, включаючи дітей з особливими освітніми потребами» [9].

П. Таланчук наголошує що при формуванні інклюзивного освітнього середовища головна увага має бути зосереджена не лише на фізичній доступності та методичному забезпеченні освітнього процесу, а й на формуванні середовища, що базується на сприйнятті людської різноманітності, філософії «прийняття Іншого» [18].

В. Будегай основними складовими інклюзивної культури освітнього закладу визначає культуру прийняття; культуру спілкування; культуру партнерства; культуру турботи; культуру співпраці; культура «зустрічей» [3]. У сукупності ці складові створюють інклюзивну культуру, завдяки чому кожен здобувач освіти має можливість реалізувати свій потенціал, відчуває себе комфортно та отримує необхідну підтримку.

В контексті формування інклюзивної культури в системі вищої освіти Г.Груць виокремлює інклюзивні цінності, які визначають нову парадигму освітніх стосунків та орієнтують на гуманістичний характер освіти. Основні цінності інклюзивної культури у системі вищої освіти ґрунтуються на

положеннях Саламанської декларації про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994), а саме:

- 1) «цінність людини не залежить від її здібностей і досягнень;
- 2) кожна людина здатна відчувати й думати;
- 3) кожна людина має право на спілкування і на те, щоб бути почутою;
- 4) усі люди потребують один одного;
- 5) справжня освіта може здійснюватися лише в контексті реальних взаємин;
- 6) усі люди мають потребу в підтримці й дружбі однолітків;
- 7) для всіх учнів досягнення прогресу швидше може бути в тому, що вони можуть робити, ніж у тому, чого не можуть;
- 8) різноманітність підсилює всі сторони життя людини» [4].

Інклюзивними цінностями в системі освіти, що закладені в основу інклюзивної культури, Н. Дятленко вважає «всі соціально схвалювані уявлення та підходи, що забезпечують можливість успішного навчання і розвитку всіх дітей за місцем проживання, підтримку відмінностей між дітьми і дорослими як освітнього ресурсу, допомогу кожному у відчутті себе частиною цілого, сприяння розвитку творчої ініціативи дітей, батьків, педагогів, співвіднесення освіти з місцевими і світовими реаліями та ін.» [6]. Науковець виокремлює дві взаємопов'язані складові ціннісного компоненту інклюзивної культури освітнього закладу:

- 1) структурні цінності, що визначають впровадження інклюзивних принципів у організацію життєдіяльності закладу (рівність усіх учасників освітнього процесу, забезпечення прав кожного, опора на спільноту, забезпечення сталого розвитку закладу);
- 2) цінності пов'язані із взаєминами між учасниками освітнього процесу (повага до різноманітності, ненасильство, довіра, співчуття, чесність, мужність; моральні якості тощо).

Основні *принципи*, закладені у основу формування інклюзивної культури у сфері освіти:

- визнання цінності кожного здобувача освіти, незалежно від його раси, національності, статі, віку, віросповідання, соціального статусу, стану здоров'я та інших особливостей;
- забезпечення рівних можливостей для всіх здобувачів освіти, усунення бар'єрів, які можуть перешкоджати їхньому навчанню та розвитку;
- активне залучення всіх здобувачів освіти до освітнього процесу;
- надання необхідної підтримки та допомоги здобувачам освіти, які цього потребують, створення умов для їхнього успіху.

Інклюзивна культура освітнього закладу – це складне явище, яке формується під впливом багатьох факторів. Українські науковці (А. Колупаєва, Н. Назарова, Л. Туріщева) визначають такі ефективні *інструменти формування* інклюзивної культури закладу загальної середньої освіти:

- розробка та впровадження інклюзивної політики закладу освіти;
- створення в закладі освіти позитивного психологічного клімату, атмосфери прийняття та поваги до кожного учня;
- забезпечення участі батьків та інших фахівців у створенні інклюзивного середовища;
- підготовка педагогів до роботи в умовах інклюзивної освіти;
- забезпечення доступності освітнього середовища [10, 13, 19].

В. Будегай за результатами порівняння моделей формування інклюзивної культури серед провідних університетів України та за кордоном, які готують майбутніх фахівців із соціальної роботи, доводить, що формування інклюзивної культури в освітньому середовищі «вимагає комплексного підходу, який поєднує освітні програми, практичні заняття, стажування та соціальну підтримку» [3]. Важливим аспектом є підвищення обізнаності про цінності інклюзії серед студентів і викладачів через інформаційні кампанії, інтерактивні заходи та тренінги, що сприяють активній участі у створенні інклюзивного середовища.

Важливо зазначити, що успіх формування інклюзивної культури залежить від комплексної та системної роботи, залучення всіх учасників освітнього процесу та постійного розвитку інклюзивної політики закладу освіти. Проведення заходів з формування інклюзивної культури у закладах освіти має бути спрямоване на вирішення таких питань:

- створення інклюзивного середовища закладу: забезпечення архітектурної доступності; універсальний дизайн;
- розвиток інклюзивної політики освітнього закладу: розробка та впровадження стратегії розвитку інклюзивної освіти; відповідне кадрового забезпечення та фінансування;
- підвищення кваліфікації педагогів щодо впровадження інклюзивного навчання: проведення тренінгів та семінарів з питань інклюзивної освіти; методичне забезпечення навчального процесу;
- залучення батьків та громади: організація спільних заходів для батьків та дітей; співпраця з громадськими організаціями;
- підвищення рівня інформованості громади щодо принципів та переваг інклюзивного навчання: проведення інформаційних кампаній щодо інклюзії; формування позитивного іміджу закладів освіти з інклюзивним навчанням.

Інклюзивна культура – це система цінностей, переконань і практик, яка створює в закладі освіти атмосферу прийняття, поваги та підтримки кожного

учасника освітнього процесу, незалежно від його індивідуальних особливостей. Інклюзивна культура є фундаментом, на якому будується інклюзивне освітнє середовище закладу. В той же час інклюзивне освітнє середовище є практичним втіленням цінностей та принципів інклюзивної культури у конкретних умовах освітнього закладу. Створення інклюзивного освітнього середовища сприяє зміцненню та розвитку інклюзивної культури. Інклюзивна культура та інклюзивне освітнє середовище є взаємопов'язаними та взаємозалежними поняттями, які відіграють ключову роль у створенні інклюзивного освітнього простору.

Ключовою передумовою впровадження інклюзивної освіти є формування інклюзивної культури суспільства, оскільки саме загальноприйняті цінності рівності, поваги до різноманіття, доступності та взаємопідтримки створюють сприятливе середовище для забезпечення рівних освітніх можливостей для всіх. Інклюзивна культура формує ставлення, політики та практики, що дозволяють освітнім інституціям реалізовувати принципи доступності, співпраці та прийняття, необхідні для повноцінного навчання кожного учасника освітнього процесу.

Запитання для самоперевірки до розділу 7

1. Які три основні складові розвитку інклюзії виділяють британські дослідники?
2. Яке визначення терміну «інклюзивна культура»?
3. Чим інклюзивна культура відрізняється від традиційної?
4. Визначити мету та напрями формування інклюзивної культури на рівні соціуму, інституційному та особистісному рівнях?
5. Як українські науковці визначають поняття «інклюзивна культура»?
6. Які основні цінності лежать в основі інклюзивної культури суспільства?
7. Які інклюзивні цінності впроваджуються в різних сферах суспільного життя?
8. Охарактеризуйте принципи на яких ґрунтується інклюзивна культура?
9. Визначити основні складові інклюзивної культури освітнього закладу.
10. Які основні принципи, закладені в основу формування інклюзивної культури у сфері освіти?
11. На вирішення яких питань мають бути спрямовані заходи з формування інклюзивної культури в закладах освіти?
12. Які фактори впливають на формування інклюзивної культури в освіті?

Література та посилання до розділу 7

1. Бех І.Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*. 2001. № 12. С. 32-35.
2. Будегай В.А. Стратегічні імперативи інклюзії в професійній діяльності фахівців гуманітарної сфери. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2023. Вип. 14 (4). С.22-29.
3. Будегай В. Порівняння моделей формування інклюзивної культури в підготовці фахівців соціальної сфери. *Порівняльна професійна педагогіка*. 14(2)/2024. С. 210-221.
4. Груць Г. Інклюзивна культура як фактор розвитку полікультурної освіти в Україні. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат*: матеріали І Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції. С. 63-66.
5. Губарь О.Г., Пахомова Н.Г., Коваленко В.В., Баранець І.В. Інклюзивна культура в освітньому просторі: проблеми та перспективи. *Inclusion and Diversity*. 2024. Вип. 3. С. 26-33.
6. Дятленко Н.М. Розвиток навчального закладу на основі інклюзивних цінностей. Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6901/1/N_Dyatlenko_VMDZ_8_IPPO.pdf
7. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посібник / Тоні Бут; пер. з англ. Київ: ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с.
8. Качалова Т.В. Формування інклюзивної культури закладу вищої освіти. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. № 3. С. 35–44 с.
9. Ковальчук О.П. Інклюзивна культура закладу освіти: теоретичні аспекти. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2020. № 1. С. 125-130.
10. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: навчально-методичний посібник. Київ: Літера, 2018.
11. Лещук Г. Інклюзивна комунікація як інструмент формування інклюзивної культури: термінологічний аналіз. *Social Work and Education*. 2021. Vol. 8, № 3. С. 364–372.
12. Лещук Г.В., Сорока О.В. Соціокультурна діяльність та інклюзивна освіта: точки дотику. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2020. Вип. 2. С. 96-99.
13. Назарова Н.М. Інклюзивна освіта: теорія і практика. Київ: Педагогічна думка, 2016.

14. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
15. Рашидова С.С. Інклюзивна культура здобувачів педагогічної освіти як показник їхньої професійної культури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2024. №3(110). С. 116-127.
16. Софій Н.З. Інклюзивна освіта: навчально-методичний посібник. Київ: Літера, 2018.
17. Стасюк Л.П., Мельничук О.В. Інклюзивна культура учасників освітнього процесу. *Науковий часопис. Випуск 44. Корекційна педагогіка*. С. 98-103.
18. Теоретико-методологічні засади та технології інклюзії у ЗВО. Досвід університету «Україна»: колективна монографія / П.М. Таланчук та ін.; за наук. ред. д-ра техн. наук, проф. П.М. Таланчука; ВНЗ "Відкрит. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». Київ: Ун-т «Україна», 2018. 480 с.
19. Туріщева Л.В. Діти з особливостями розвитку в звичайній школі. Харків: Вид. група «Основа», 2011.
20. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. Bristol: CSIE, 2011. 106 p.
21. Davis Joseph. The Generous Leader: 7 Ways to Give of Yourself for Everyone's Gain. Oakland: Berrett-Koehler Publishers, 2024.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АС ІРЦ	автоматизована система інклюзивно-ресурсних центрів
ВІЛ	вірус імунодефіциту людини
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПО	внутрішньо переміщена особа
ЄС	Європейський Союз
ІПР	індивідуальна програма розвитку
ІРЦ	інклюзивно-ресурсний центр
КМУ	Кабінет Міністрів України
МОМ	Міжнародна організація з міграції
НАН України	Національна академія наук України
Нацсоцслужба	Національна соціальна сервісна служба України
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ООП	особливі освітні потреби
РАС	розлади аутистичного спектра
СДУГ	синдром дефіциту уваги та гіперактивність
СНІД	синдром набутого імунодефіциту
ЮНЕСКО	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІСЕФ	Міжнародний надзвичайний фонд допомоги дітям при Організації Об'єднаних Націй

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Міжнародні правові акти

1. Європейська соціальна хартія (переглянута). Офіційний переклад. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text
2. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Інчхонська декларація: концепція розвитку освіти до 2030 року. Профспілка працівників освіти і науки України. Офіційний сайт. URL: <https://pon.org.ua/international/4171-inchxonska-deklaraciya-konserciya-rozvitku-osviti.html>
4. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю. Офіційний переклад. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87#w1_4
5. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text
6. Конвенція про права дитини. Офіційний переклад. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#top
7. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. Генеральна асамблея ООН. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf
8. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами. Прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: Доступ і якість. Саламанка, Іспанія, 7-10 червня 1994 р. ООН з питань освіти, науки і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text
9. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. 2000. Сайт, Європейського парламенту. URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm

Нормативно-правові акти України

Закони України

1. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання: Закон України від 5 червня 2014 р. № 1324-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text>
2. Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг: Закон України від 23 травня 2017 р. № 2053-VIII (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2053-19#Text>
3. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>
4. Про дошкільну освіту: Закон України від 6 червня 2024 року № 3788-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>
5. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
7. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n1235>
8. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р. № 875-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12>
9. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>
10. Про позашкільну освіту: Закон України від 22 червня 2000 року № 1841-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14?find=1&text=%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7#w1_5
11. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України 14 вересня 2006 року № 137-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>
12. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993. URL: №3551-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print>

Постанови Верховної Ради України

13. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: постанова Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text>

Укази Президента України

14. Національна стратегія розвитку освіти України на період до 2021 року: Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>
15. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>
16. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148 - VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text>
17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>
18. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11>
19. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

Постанови/ розпорядження Кабінету Міністрів України

20. Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>
21. Операційний план заходів з реалізації у 2024-2026 роках Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>

22. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF#Text>
23. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>
24. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530 і від 15 вересня 2021 р. № 957: постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 483. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2022-%D0%BF#n2>
25. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2023 р. № 1025-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#n12>
26. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text>
27. Про затвердження Порядку забезпечення допоміжними засобами для навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1289. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1289-2020-%D0%BF#Text>
28. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text>
29. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами: постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#n8>
30. Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#n9>
31. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і факультативного протоколу до неї: Закон України від 16 грудня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text>
32. Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 1057-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2020-%D1%80#Text>

33. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
34. Про схвалення Стратегії подолання бідності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>
35. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>

Нормативно-правові документи міністерств

• Міністерство освіти і науки України

36. Деякі питання організації дистанційного навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 08.09.2020 р. № 1115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text>
37. Концепція розвитку інклюзивного навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 1 жовтня 2010 р. № 912. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>
38. Методичні рекомендації щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти на 2019-2020 н.р. (додаток до листа МОН від 05.08.2019). URL: http://ru.osvita.ua/doc/files/news/652/65296/recomendations_inc.pdf
39. Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ Міністерства освіти і науки України від 09 грудня 2010 р. № 1224. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1412-10#Text>
40. Порядок та умови здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні: лист МОН від 07 серпня 2024 року № 1112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-24#Text>
41. Про затвердження Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти: наказ Міністерства освіти і науки України № 609 від 08.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18#Text>

42. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти» (з дипломом молодшого спеціаліста): наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства від 23 грудня 2020 р. №2736-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text>
43. Про затвердження Типового переліку спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних та спеціальних класах (групах) закладів освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 01.06.2019 №873. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0582-18#Text>
44. Про затвердження умов допуску асистента учня (дитини) до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього: наказ Міністерства освіти і науки України від 17.11.2021 р. № 1236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-22#Text>
45. Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2012 № 1/9-384. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/122810___122810
46. Про організацію освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами у 2024/2025 навчальному році: лист Міністерства освіти і науки України №6/679-24 від 03.09.2024. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d9777c4/66d9777c4fa3c432196635.pdf>
47. Про створення інклюзивного освітнього середовища в закладі вищої освіти: лист Міністерства освіти і науки України від 23.06.2023 №1/9075-23. URL: <https://www.knuba.edu.ua/mon-ukrayiny-informuye-pro-stvorennya-inklyuzyvno-go-osvitno-go-seredovyshha-v-zakladah-vyshhoyi-osvity/>
- **Міністерство соціальної політики України**
48. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги перекладу жестовою мовою: наказ Міністерства соціальної політики України від 06.05.2021 № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0819-21#Text>
49. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання: наказ Міністерства соціальної політики України від 23.12.2021 №718. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-22#Text>

Наукова та навчально-методична література

1. Андрейко І. С. Соціальна ексклюзія як об'єкт соціально-політичних досліджень. *Політикус*: наук. журнал. 2020. № 5. С. 23–28.
2. Барбінова А.В. Організаційні засади реалізації соціальної інклюзії на ринку праці України. *Економічний простір*. 2023. № 186. С. 97-100.
3. Батанов О., Миколаєнко О. Права людини та соціальна інклюзія в Україні: проблеми теорії та конституційно-правового забезпечення. *Юридичний вісник*. 2018. №3. С. 4-10.
4. Безпека дитини в інформаційно-комунікаційному просторі. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2016 року / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики. Київ, 2017. 188 с.
5. Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки / Державна служба якості освіти України. 2022. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Bezpechne_osvitnie_seredovysche_2022_SQE-SURGe.pdf
6. Бех І.Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*. 2001. № 12. С. 32-35.
7. Будегай В.А. Стратегічні імперативи інклюзії в професійній діяльності фахівців гуманітарної сфери. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2023. Вип. 14 (4). С.22-29.
8. Будегай В. Порівняння моделей формування інклюзивної культури в підготовці фахівців соціальної сфери. *Порівняльна професійна педагогіка*. 14(2)/2024. С. 210-221.
9. Варецька О. Інклюзивне навчання: співпраця з батьками. *Молодь і ринок*. 2023. № 9/217. С. 22-28.
10. Васильєва Г.І. Формування методичної компетентності педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти в умовах інклюзивного середовища: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2021. 253 с.
11. Вахоцька І.О. Формування толерантності в інклюзивному освітньому середовищі. *Modern Engineering and Innovative Technologies*. 2024. № 3 (32-03). С. 11–14. DOI: <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2024-32-00-007>
12. Галушка З.І., Соболева М.В. Соціальне виключення як об'єкт економічного аналізу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип.19 (160). С. 14-19. URL: http://visnyk.socionet.ru/files/160_14-19.pdf

13. Гаяш О.В. Співпраця закладу освіти з батьками дітей з особливими освітніми потребами як умова реалізації ідей інклюзії. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2019. № 38. С. 60–66.
14. Гордієнко Т.В., Демченко Н.М. Теоретичні засади корекційної роботи із учнями з особливими освітніми потребами. *New impetus for the advancement of pedagogical and psychological sciences in Ukraine and EU countries: research matters: Collective monograph. Vol. 1*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2021. p. 150-168. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-032-2-10>
15. Груць Г. Інклюзивна культура як фактор розвитку полікультурної освіти в Україні. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат: матеріали I Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції*. С. 63-66.
16. Груць Г. Особливості організації інклюзивного освітнього середовища в закладі загальної середньої освіти. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат: матеріали II Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю на базі інклюзивно-ресурсного центру Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль, 20 жовтня 2022 р.)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 59-61.
17. Губарь О.Г., Пахомова Н.Г., Коваленко В.В., Баранець І.В. Інклюзивна культура в освітньому просторі: проблеми та перспективи. *Inclusion and Diversity*. 2024. Вип. 3. С. 26-33.
18. Гуренко Г.О., Лопатіна О.І., Мицик Г.М. Інклюзивна вища освіта та її роль у досягненні цілей сталого розвитку. *Інноваційна педагогіка*. 2024. Вип. 69. Том 1. С. 195-200.
19. Давиденко Г.В. Теоретико-методичні засади організації інклюзивного навчання у вищих навчальних закладах країн Європейського Союзу: дис.... д-ра пед наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ, 2015. 467 с.
20. Дитяча бідність: прогностичні оцінки впливу війни на стан домогосподарств з дітьми. Аналітична записка / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/Ukraine%20Child%20Poverty%20Brief%202023%20ukr.pdf>
21. Доннік М. С. Проблеми молоді соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 3. С. 4-10.

22. Дятленко Н.М. Розвиток навчального закладу на основі інклюзивних цінностей. Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6901/1/N_Dyatlenko_VMDZ_8_IPPO.pdf
23. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І.Д.Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
24. Європейська політика і соціальне партнерство в ЄС: довідник / Н.Г. Діденко, І.Я. Тодоров, О.Р. Чугріна, О.К. Міхеєва; за заг. ред. Н.Г. Діденко. Донецьк: ДонДУУ, 2012. 150 с.
25. Завгородня С. Економічна нерівність серед населення України в контексті забезпечення стійкості / Національний інститут стратегічних досліджень; Центр економічних і соціальних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_eknerivnist_19022024.pdf
26. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року / Київська Школа Економіки. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf
27. Зубченко С.О., Каплан Ю.Б., Тищенко Ю.А. Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2020. 24с.
28. Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика. *Економічний розвиток громади*. 2006. № 2. С. 2–6.
29. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посібник / Тоні Бут; пер. з англ. Київ: ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с.
30. Інклюзивна школа: особливості організації та управління: навчально-методичний посібник / А.А. Колупаєва та ін.; за заг. ред. Л.І.Даниленко. Київ, 2007. 128 с.
31. Кабанець Ю. Соціальна політика і зайнятість: наскільки Україна готова до вступу в ЄС: аналітична записка. 2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/soczialna-polityka-i-zajnyatist-naskilky-ukrayina-gotova-do-vstupu-v-yes/>
32. Калініченко І.О. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 120-126.
33. Карп'як О.М. Особливості прояву соціальної ексклюзії на сучасному етапі розвитку українського суспільства. *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум*: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (29 жовтня 2020 р.). Львів, 2020. С. 102-106. URL: http://litmaup.edu.lviv.ua/uploads/media/content/Zbirnyk_MAUP_29102020.pdf#page=102

34. Качалова Т.В. Формування інклюзивної культури закладу вищої освіти. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. № 3. С. 35–44.
35. Кирилюк В.В. Соціальне виключення та включення: їх вплив на соціальну згуртованість суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: економічні науки*. Вип.6. 2014. С. 128.-132.
36. Ковальчук О.П. Інклюзивна культура закладу освіти: теоретичні аспекти. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2020. № 1. С. 125-130.
37. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: навчально-методичний посібник. Київ: Літера, 2018.
38. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. Київ: САММІТ-книга, 2008.
39. Лещук Г. Інклюзивна комунікація як інструмент формування інклюзивної культури: термінологічний аналіз. *Social Work and Education*. 2021. Vol. 8, № 3. С. 364–372.
40. Лещук Г.В., Сорока О.В. Соціокультурна діяльність та інклюзивна освіта: точки дотику. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2020. Вип. 2. С. 96-99.
41. Локтева І.І. Критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 20 с.
42. Луценко І.В. Організаційно-педагогічні умови діяльності асистента вчителя в інклюзивному навчальному закладі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2017. 223 с.
43. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1. С. 57-68. URL: <https://dse.org.ua/archive/15/5.pdf>
44. Малишевська І.А. Удосконалення підготовки педагогічних фахівців до роботи в умовах інклюзивної освіти *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2020. Вип. 1 (17). С. 59-67.
45. Мельник О. Європейська соціальна хартія у системі джерел права соціального забезпечення: теоретико-правовий аспект. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2018/5/19.pdf>
46. Миронова С.П. Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Астон, 2020. 176 с.
47. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с

48. Миронова С.П. Реалії та перспективи забезпечення інклюзивної освіти фахівцями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. Вип. 32(2). С. 5-10.
49. Міщук Г.Ю., Юрчик Г.М. Соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 166–181.
50. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.
51. Мулярчук В.М., Романюк І.М. Особливості організації соціальної роботи із особами, які повернулись із місць позбавлення волі. *Вісник Національного університету оборони України*. № 2 (39). 2014. С.114-117.
52. Навчально-методичний посібник / За заг. ред. Колупасової А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
53. Назарова Н.М. Інклюзивна освіта: теорія і практика. Київ: Педагогічна думка, 2016.
54. Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Під заг. ред. Даниленко Л.І. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.
55. Науково-аналітична доповідна записка «Проблемні питання соціальної політики щодо зменшення нерівності й соціальної ексклюзії окремих маргінальних груп»/ Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010.
URL:<http://www.google.com.ua/url?url=http://www.ntser.gov.ua/assets/files/Experience>
56. Наход С.А. Інклюзивна компетентність у складі «soft skills» майбутніх педагогів початкових класів. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2020. №1(19). С.225 – 232.
57. Національна доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» / Е. Лібанова та ін.; незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
58. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
59. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/articles/social%20exclusion_Oksamytna_Khmelko.pdf

60. Організаційні засади діяльності асистента вчителя в інклюзивному класі: метод. посіб. / Уклад.: О.В. Коган та ін. Харків: «Друкарня Мадрид», 2019. 110 с.
61. Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах нової української школи: навчально-методичний посібник / Укл. Л.І. Чопик. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2019. 39 с.
62. Основи інклюзивної освіт. Навчально-методичний посібник / за заг. ред. Колупаєвої А.А. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
63. Основи пенітенціарної педагогіки і психології: навчальний посібник / Замула С.Ю. та ін. Біла Церква, 2003. 101 с.
64. Основні освітні статистичні дані. Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/osnovni-czyfry-osvity/>
65. Особливості роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання: вісник № 4 НДЛ інклюзивної освіти / Упор. Савчук Л.О., Юхимець І.В. Рівне : РОППО, 2013. С. 8.
66. Перегудова Т.В. Соціальна інклюзія як елемент соціальної політики: європейські уроки для України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент.* 2016. Вип. 19. С. 98-102.
67. Пеша І.В., Сопівник І.В., Галайдюк В.В., Кошук О.Б. Соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю: навчальний посібник. Київ: Компринт, 2023. 449 с.
68. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх: методичний посібник / Вовк В.М. та ін.; за заг. ред. Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас. Київ: «Версо-04», 2012. 168 с.
69. Позняк О.С. Процес створення інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всестороннього розвитку дитини з ООП. *Педагогічні науки: зб. наук. праць* / Голов. ред. Л.А. Пермінова. Херсон, 2022. Вип. 98. С. 60-68.
70. Поліхроніді А.Г. Створення інклюзивного освітнього середовища в сучасних навчальних закладах. *Наука і освіта.* 2016. № 6. С. 82-85.
71. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
72. Практика асистента педагога: міжнародний й український контекст: результати дослідження / О. Федоренко та ін. Київ: ФОП Парашин, 200. 122 с.

73. Про становище осіб з інвалідністю в Україні: національна доповідь / Міністерство соціальної політики України, Науково дослідний інститут соціально-трудова відносин. Київ: 2013. 198 с.
74. Рассказова О.І. Розвиток соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти: теорія та технологія: монографія. Харків: ФОП Шейніна О.В. 2012. 468 с.
75. Рашидова С.С. Інклюзивна культура здобувачів педагогічної освіти як показник їхньої професійної культури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2024. №3(110). С. 116-127.
76. Рєвнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1. С. 98–106.
77. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії. *Соціологія*. 2012. № 3. С. 33–41.
78. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії. *Соціологія*. 2012. № 3. С. 33–41.
79. Савельєв Ю.Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 447 с.
80. Садова І.І. Тенденції розвитку інклюзії у закладах загальної середньої освіти України: дис. ... д-ра пед.наук: 13.00.01. Дрогобич. 2020. 411 с.
81. Сак Т.В. Індивідуальне оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі : навч. курс та наук.-метод. посіб. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 168 с.
82. Сергєєва Л.М., Софій Н.З. Якісна професійно-технічна освіта – соціально вразливій молоді: навчально-методичний посібник / за ред. Л.М. Сергєєвої. Київ: Арт Економі, 2012. 168 с.
83. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів) / уклад.: Г.В. Коваль та ін; за ред. Г.В. Коваль. Львів: ЛДУ БЖД, 2021. 284 с.
84. Софій Н.З. Інклюзивна освіта: навчально-методичний посібник. Київ: Літера, 2018.
85. Софій Н.З. Організаційно-педагогічні умови інтегрованого супроводу учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03; НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. Київ, 2017. 211 с.
86. Соціальна адаптація дітей та молоді з вадами розвитку: звіт про НДР / Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Державний центр соціальних служб для молоді. Київ, 2012. Архів інституту.

87. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / За ред. С.П. Миронової, Л.Б. Платаш. Чернівці: «Технодрук», 2021. 352 с.
88. Соціальне відторгнення, нерівність та бідність дітей / Черенько Л.М. та ін.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Електронне видання. Київ, 2021. URL: [https://idss.org.ua/arhiv/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%86%D0%94%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC_%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%99%20\(PDF\).pdf](https://idss.org.ua/arhiv/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%86%D0%94%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC_%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%99%20(PDF).pdf)
89. Соціальний захист населення України 2022: статистичний збірник / Державна служба статистики України. 2023. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/10/zb_szn_2022.pdf
90. Стасюк Л.П., Мельничук О.В. Інклюзивна культура учасників освітнього процесу. *Науковий часопис. Випуск 44. Корекційна педагогіка*. С. 98-103.
91. Статистичні дані станом на 01.12.2023. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>
92. Стрельнікова О.О., Єсіна Н.О. Поняття та сутність соціальної інклюзії у соціальній роботі. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. (17). С. 233-241.
93. Сушко О.Е. Психологічні чинники формування неігрової Інтернет-залежності. URL: <http://tme.umo.edu.ua/docs/almanax/49.pdf>
94. Теоретико-методологічні засади та технології інклюзії у ЗВО. Досвід університету «Україна»: колективна монографія / П.М. Таланчук та ін.; за наук. ред. д-ра техн. наук, проф. П.М. Таланчука; ВНЗ "Відкрит. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». Київ: Ун-т «Україна», 2018. 480 с.
95. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / Упорядник Бондар К.М.; 2-ге вид., доп. Кривий Ріг, 2019. 170 с.
96. Терещук А., Бутузова Л. Маркери толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами (ООП). *Materials XXV International scientific and practical conference «Current Trends in the Development of Scientific Research in Today's Conditions» (May 29-31, 2024) Florence, Italy. International Scientific Unity, 2024. P.202-206.*
97. Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: методичний посібник / С.В. Толстоухова та ін. Київ: ДЦССМ, Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
98. Тілікіна Н.В., Пеша І.В. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності / *Публічне адміністрування та національна безпека: електронне наукове видання*. 2023. №5. URL: <https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984>

99. Турецька Х. Інтернет-залежність як предмет психологічного дослідження. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2007. Вип. 10. С. 365–375.
100. Туріщева Л.В. Діти з особливостями розвитку в звичайній школі. Харків: Вид. група «Основа», 2011.
101. Удич М.О. Генезис міжнародної нормативно-правової бази інклюзивної освіти. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат: матеріали I Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 8 квітня 2021 р.)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. С. 179-184.
102. Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 / Е. Лібанова та ін. Київ: Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
103. Фіголь Н.А. Інклюзивна компетентність педагога: теоретичний аспект. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2020. Вип.77. С.199–202.
104. Фроленкова Л. Формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2017. Том 1(13). С. 433-438. DOI: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i13.131>
105. Цілі сталого розвитку для України. Ціль 4 Якісна освіта. Державна служба статистики України. Платформа Open SDG (Sustainable Development Goals). URL: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/4/>
106. Чайковський М.Є. Інклюзивна компетентність як складова професійної компетентності суб'єктів навчально-виховного процесу. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал*. 2012. №2. С.15–21.
107. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с.
108. Щодо посадових обов'язків асистента вчителя: лист Міністерства освіти і науки України від 25.09.2012 № 1/9-675. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-675736-12#Text>
109. Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations. New York, 2010. URL: <http://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>
110. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. Bristol: CSIE, 2011. 106 p.
111. Daly M. Social Exclusion as Concept and Policy Template in the European Union. Center for European Studies. Harvard : Harvard University, 2006. URL: <https://aei.pitt.edu/9026/1/Daly135.pdf>
112. Davis Joseph. The Generous Leader: 7 Ways to Give of Yourself for Everyone's Gain. Oakland: Berrett-Koehler Publishers, 2024.

113. EC (2011a). Europe 2020 targets (as set by member states in their national reform programmes in April 2011). Brussels: European Commission. URL: [http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/targets_en.pdf]
114. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-11). World Health Assembly Update, 25 May 2019. URL: <https://www.who.int/news-room/detail/25-05-2019-world-health-assembly-update>
115. Joint report on social inclusion 2004 / European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs. URL: https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
116. Profile for Inclusive Teacher Professional Learning: Including all education professionals in teacher professional learning for inclusion. European Agency for Special Needs and Inclusive Education website. URL: <https://www.european-agency.org/resources/publications/TPL4I-profile>
117. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133. P. 531–578. URL: http://www.socialinclusion.org.np/userfiles/file/Social_Exclusion_and_Solidarity_by_Hillary_SILVER.pdf
118. The United Nations Standard Rules on the Equalisation of Opportunities for Persons with Disabilities. Endorsement. World Physiotherapy. 2019. URL: <https://world.physio/sites/default/files/2020-04/E-2019-Equalisation-of-opportunities.pdf>
119. Ukraine Veteran Reintegration. URL: <https://www.irex.org/project/ukraine-veteran-reintegration>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Напрями створення безбар'єрного середовища в Україні відповідно до Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року

Напрямок	Візія	Стратегічні цілі
Суспільна та громадянська безбар'єрність	Забезпечено рівні можливості участі всіх людей, їх об'єднань та окремих суспільних груп у житті громад та держави, рівний доступ до суспільно-політичного та культурного життя, сприятливе середовище для фізичного розвитку та самореалізації, а також інклюзивне середовище як передумова для участі у всіх формах суспільного життя та громадської активності	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення усіх груп населення рівними правами та можливостями для соціального залучення та громадянської участі; - усвідомлення усіма громадянами важливості створення безбар'єрного простору та участь в житті суспільства без дискримінації; - забезпечення усіх громадян рівними правами та можливостями політичної участі та доступу до правосуддя; - сфокусованість державної політики на підвищенні рівня здоров'я, забезпеченні фізичної активності населення; - спрямованість філософії соціального захисту та гарантій на створення можливостей та реалізації досягнень (зокрема участі у спортивних змаганнях, паролімпійських та дефлімпійських іграх)
Освітня безбар'єрність	Створені рівні можливості та вільний доступ до освіти, зокрема освіти протягом життя, а також здобуття іншої професії, підвищення кваліфікації та опанування додаткових компетентностей	<ul style="list-style-type: none"> - можливість дорослих, молоді та дітей використовувати всі види та форми освіти; - задоволення особливих освітніх потреб всіх учасників освітнього процесу; - створення інклюзивного освітнього середовища.
Економічна безбар'єрність	Всі громадяни незалежно від віку, статі, сімейного стану чи стану здоров'я мають умови та можливості для працевлаштування, отримання фінансових та інших ресурсів для заняття підприємництвом чи самозайнятстю	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення доступу до підприємницької діяльності; - забезпечення умов для працевлаштування; - забезпечення доступності процесу працевлаштування та на робочому місці; - підвищення рівня зайнятості вразливих на ринку праці категорій населення

Напря́м	Ві́зья	Стратегі́чні цілі
Інформаційна безбар'єрність	Люди незалежно від їх функціональних порушень чи комунікативних можливостей мають доступ до інформації в різних форматах та з використанням технологій та засобів альтернативної комунікації	<ul style="list-style-type: none"> - доступність для всіх інформації, яка надходить від суб'єктів владних повноважень; - доступність інформації у ході судового та виборчого процесу; - доступність для всіх інформації, яку транслюють телерадіоорганізації та яка необхідна для участі у культурному житті, проведенні дозвілля і відпочинку та заняття спортом; - доступність для всіх інформації та комунікації в ході отримання публічних послуг
Фізична безбар'єрність	Усі об'єкти фізичного оточення доступні для всіх соціальних груп незалежно від віку, стану здоров'я, інвалідності, майнового стану, статі, місця проживання та інших ознак	<ul style="list-style-type: none"> - моніторинг і контроль у сфері доступності об'єктів фізичного оточення та транспорту на систематичній основі; - нормативно-правова та нормативна база у сфері доступності об'єктів фізичного оточення та транспорту ефективна, гармонізована та відповідає сучасним вимогам; - фахівці у сфері містобудування, архітектури і транспорту висококваліфіковані щодо доступності.
Цифрова безбар'єрність	Усі суспільні групи мають доступ до швидкісного Інтернету, публічних послуг та публічної цифрової інформації	<ul style="list-style-type: none"> - доступність для всіх швидкісного Інтернету та засобів доступу до Інтернету; - доступність усіх громадян до здобуття цифрової освіти; - доступність усіх громадян до цифрових послуг, а також державних веб-сайтів та додатків

Джерело: Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р.

ДОДАТОК 2

Операційні цілі Національно стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року

Операційна ціль	Завдання, спрямовані на виконання операційної цілі
Стратегічна ціль 1. Отримання кожною особою гарантованих державою освітніх послуг, спрямованих на розкриття її потенціалу, максимальний розвиток і соціалізацію, з урахуванням її індивідуальних можливостей та потреб	
1. Вмотивовані та професійні фахівці органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування формують та реалізують збалансовану державну політику щодо розвитку інклюзивного навчання на всіх рівнях	<ul style="list-style-type: none"> - внести зміни до нормативно-правових актів з питань освіти щодо уніфікації понятійного апарату стосовно інклюзивного навчання; - удосконалити систему підготовки, перепідготовки та підтримки кадрів, залучених до формування та реалізації політики у сфері інклюзивного навчання на всіх рівнях та розвитку безпечного освітнього середовища в територіальних громадах; - запровадити механізм забезпечення закладів освіти фахівцями за спеціальністю 016 “Спеціальна освіта”; - посилити роль територіальних громад у забезпеченні розвитку інклюзивної освіти; - запровадити індекс інклюзії в територіальних громадах
2. Фінансування інклюзивного навчання здійснюється відповідно до фактичних даних закладів освіти щодо потреб кожного учасника освітнього процесу	<ul style="list-style-type: none"> - провести моніторинг та оцінювання результатів реалізації інклюзивного навчання на всіх рівнях освіти; - удосконалити систему автоматизації роботи інклюзивно-ресурсних центрів, а також закладів та фахівців, які надають послуги дітям ООП та їх сім'ям на всіх рівнях освіти; - запровадити моніторинг і оцінку ефективності використання видатків на інклюзивне навчання; - удосконалити механізм надання державної підтримки особам ООП відповідно до фактичних даних закладів освіти щодо потреб кожного учасника освітнього процесу; - забезпечити функціонування мобільних інклюзивно-ресурсних центрів та підвищення кваліфікації фахівців інклюзивно-ресурсних центрів; - унормувати питання введення посад вихователя закладу загальної середньої освіти та асистента вихователя закладу загальної середньої освіти; - розробити та внести зміни до нормативних актів щодо оплати праці асистента вчителя, асистента вихователя, асистента майстра виробничого навчання, асистента викладача; - забезпечити надання соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання (асистента дитини)

Операційна ціль	Завдання, спрямовані на виконання операційної цілі
3. Управлінські рішення приймаються з урахуванням потреб та інтересів здобувачів освіти з особливими освітніми потребами	<ul style="list-style-type: none"> - удосконалити механізм міжвідомчої взаємодії між заінтересованими органами з питань забезпечення інклюзивного навчання; - запровадити механізм врахування потреб осіб ООП для забезпечення інклюзивного навчання під час прийняття рішень центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування; - запровадити систему контролю за дотриманням прав осіб ООП із залученням інститутів громадянського суспільства
Стратегічна ціль 2. Отримання кожною особою якісних освітніх послуг відповідно до індивідуальних потреб у комфортному, безпечному, безбар'єрному, дружньому до кожного учасника освітнього процесу інклюзивному освітньому середовищі	
1. Заклади освіти доступні для всіх учасників освітнього процесу	<ul style="list-style-type: none"> - створити зручне, доступне та безпечне інклюзивне освітнє середовище у закладах освіти; - забезпечити доступність закладів освіти для осіб ООП; - забезпечити наявність у закладах освіти захисних споруд цивільного захисту (укриттів) та їх доступність для всіх учасників освітнього процесу
2. Мотивовані та кваліфіковані педагогічні, науково-педагогічні працівники та інші фахівці закладів та установ освіти надають якісні освітні послуги	<ul style="list-style-type: none"> - запровадити систему інформування педагогічних працівників щодо прийняття особливостей дитини та можливостей реалізації її індивідуальної освітньої траєкторії; - забезпечити підвищення кваліфікації педагогічних працівників щодо роботи з особами ООП; - удосконалити механізм мотивації педагогічних працівників до роботи із здобувачами освіти ООП; - запровадити систему практико-орієнтованого наставництва, супервізії та педагогічної інтернатури для педагогічних працівників та інших фахівців сфери освіти з питань організації навчання осіб ООП; - забезпечити роботу інформаційно-ресурсної платформи для педагогічних працівників та інших працівників закладів освіти з питань багатоманітності людини та інклюзивності
3. Запроваджуються механізми надання додаткової підтримки здобувачам освіти з особливими освітніми потребами відповідно до їх потреб та можливостей	<ul style="list-style-type: none"> - удосконалити національну статистичну базу даних про дітей ООП з розподілом за статтю і віковими групами, а також про заклади та фахівців, які надають послуги дітям та їх сім'ям на всіх рівнях освіти; - забезпечити систематичний психолого-педагогічний супровід осіб ООП в закладах освіти; - забезпечити проведення корекційно-розвиткових та психолого-педагогічних занять для осіб ООП потребами відповідно до їх потреб;

Операційна ціль	Завдання, спрямовані на виконання операційної цілі
	<ul style="list-style-type: none"> - створити умови для забезпечення харчування осіб з особливими дієтичними потребами; - забезпечити наявність і доступність послуг з позашкільної освіти в закладах освіти протягом дня; - забезпечити наявність інклюзивних та/або спеціальних груп подовженого дня у закладах загальної середньої освіти; - забезпечити надання освітніх послуг особам ООП, що перебувають в закладах соціального захисту населення, для подальшої побудови їх освітньої та професійної траєкторії
<p>4. Матеріально-технічна база та ресурсне забезпечення закладів освіти відповідають потребам всіх здобувачів освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечити здобувачів освіти підручниками, посібниками, навчальними та дидактичними матеріалами відповідно до їх потреб; - забезпечити заклади освіти комп'ютерними програмами для учнів з різними категоріями (типами) ООП; - забезпечити підвезення до закладів освіти та у зворотному напрямку здобувачів освіти ООП потребами, які цього потребують
<p>5. Скоординовані зусилля органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів освітньої діяльності сприяють реалізації індивідуальної освітньої траєкторії кожного здобувача освіти</p>	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечити взаємодію методистів ресурсних центрів підтримки інклюзивної освіти, педагогічних працівників інклюзивно-ресурсних центрів із закладами освіти щодо організації інклюзивного навчання; - забезпечити на місцевому рівні міжвідомчу взаємодію закладів і установ освіти та всіх суб'єктів, що забезпечують захист прав дитини, зокрема на освіту; - забезпечити комплексний підхід до визначення та задоволення індивідуальних потреб здобувачів освіти; - забезпечити надання послуг психологічної допомоги в системі освіти; - забезпечити регулярне інформування населення про всі можливості здобуття освіти, в тому числі інклюзивного навчання; - розробити та впровадити механізм забезпечення належного надання освітніх послуг здобувачам освіти з особливими освітніми потребами під час переходу між різними рівнями освіти

Операційна ціль	Завдання, спрямовані на виконання операційної цілі
Стратегічна ціль 3. Прийняття українським суспільством багатоманітності людини та врахування потреб усіх учасників освітнього процесу	
1. Сім'ї дітей з ризиком набуття особливих освітніх потреб та/або інвалідності отримують ранню підтримку	- запровадити систему інформування батьків щодо прийняття особливостей дитини, її раннього розвитку з подальшим обранням індивідуальної освітньої траєкторії дитини
2. Батьки, інші законні представники дитини, працівники сфери освіти, інші діти толерантно сприймають осіб з особливими освітніми потребами	- провести аналіз ситуації щодо організації інклюзивного/спеціального, індивідуального навчання та виконання освітніх програм; - забезпечити доступність освітніх ресурсів, (ігри, книги, дидактичні матеріали тощо) для дітей раннього віку та здобувачів освіти
3. Особи з особливими освітніми потребами, зокрема ветерани війни, мають можливість здобути професійну кваліфікацію та працевлаштуватися	- інтегрувати курс професійної орієнтації в освітній процес, включаючи модулі, що адаптовані для дітей ООП, з урахуванням їх можливостей та потенціалу для майбутньої професійної діяльності з використанням асистивних (допоміжних) технологій; - унормувати набуття часткової професійної кваліфікації для осіб ООП, в тому числі ветеранів війни; - запровадити програми перепідготовки за робітничими професіями для осіб ООП, в тому числі ветеранів війни; - удосконалити механізм працевлаштування випускників закладів освіти ООП відповідно до їх індивідуальних показників

Джерело: Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. №527-р <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>

ДОДАТОК 3

Деякі типові особливості пізнавальної діяльності, соціальної адаптації та поведінки дітей з ООП

Позитивні моменти (сильні сторони)	Труднощі	Особливі потреби
ТРУДНОЩІ В НАВЧАННІ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАТРИМКОЮ РОЗВИТКУ		
<p>Научуваність збережена.</p> <ul style="list-style-type: none"> Логічні процеси аналізу, синтезу, здатності узагальнювати, виділяти головне та розуміти прихований зміст формуються. Успішно засвоюють зміст загальноосвітньої програми у застосуванні адаптації навчальних підходів та методів викладання 	<p>Труднощі в самоконтролі в діяльності, утриманні уваги на кількох об'єктах, утриманні належного рівня активності упродовж уроку, швидкій переробці інформації, поясненні власної думки.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Організація середовища. Незначне спрощення навчальних завдань. Надання часу на обмірковування завдань та самостійного виконання. Надання допомоги у вигляді повторення завдання та перевірки його розуміння, підбадьорювання, навідних питань. Запобігання перевтомі. <p>* За ігнорування особливих потреб можуть виникати: невпевненість у собі, плаксивість, негативізм, низька мотивація до навчання.</p>
МОВЛЕННЕВІ ПОРУШЕННЯ		
<p>Научуваність збережена.</p> <ul style="list-style-type: none"> Логічні процеси аналізу та синтезу, формуються. Добре орієнтуються в наочному матеріалі. Добре орієнтуються в соціальних ситуаціях. <p>Активно компенсують недостатність мовних засобів жестами, мімікою та ін.</p>	<p>Розумінні мовних інструкцій, у висловлюванні власної думки, відповіді на запитання, у формуванні словесно-логічного мислення, в запам'ятовуванні навчального матеріалу, в саморегуляції діяльності, в формуванні навичок письма та читання.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Корекційно-розвиткова робота з розвитку мовлення. Спрощення та скорочення мовних інструкцій, пояснень та звернень. Залучення наочності. Підкріплення мовлення жестами. Адаптація навчального матеріалу. Час для осмислення завдань. Надавати перевагу немовним методам перевірки знань. <p>* За ігнорування особливих потреб можуть виникати: уникнення контактів, дратівливість, негативізм, низька мотивація до навчання.</p>

Позитивні моменти (сильні сторони)	Труднощі	Особливі потреби
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПОРУШЕННЯ		
<p>Переважно збережена працездатність, діти мають інтерес до практичної діяльності.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Успішно виконують завдання на просте відтворення матеріалу. • Мають нормальну механічну пам'ять. • Діти засвоюють програмовий матеріал спеціальної освітньої програми, отримують трудові навички. 	<p>Труднощі в самостійному осмисленні матеріалу, усвідомленні абстрактних понять та прихованого змісту, запам'ятовуванні та відтворенні змісту навчального матеріалу, самостійній організації діяльності, вирішенні нетипових завдань, встановленні причиннонаслідкових зв'язків (як в навчальному матеріалі, так і в життєвих ситуаціях), захисті власної думки та інтересів.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Модифікація змісту навчального матеріалу. • Спеціальні методики навчання з використанням спрощення та поетапного засвоєння матеріалу. • Корекційно-розвиткова робота щодо формування психічних процесів та розвитку зв'язного мовлення. • Обмеження інтелектуальних та емоційних навантажень. • Послідовне навчання трудовим навичкам. □ Психологічний та соціальний супровід. <p>* За ігнорування особливих потреб можуть виникати: протест на навчальну діяльність, зниження настрою або агресивність, низький статус в шкільному колективі порушення дисципліни та участь в асоціальних групах.</p>
ПОРУШЕННЯ ЗОРУ		
<p>За збережених інтелектуальних здібностях:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Активно розвивається мовлення. • Розвинене вербально-логічне мислення. 	<p>Труднощі залежать від вираження порушень та проявляються в сферах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • формування просторових уявлень та орієнтувань, • формування правильних уявлень про явища оточуючого світу та в точне використанні термінів 	<ul style="list-style-type: none"> • Використання технічних засобів навчання. • Додаткове освітлення робочого місця. • Дозування зорового навантаження. • Пристосування приміщень та території закладу (позначки). • Корекційно-розвиткова робота з формування зорового сприйняття або компенсаторних функцій (тактильне сприйняття) • Спеціальне навчання користуванню допоміжними приладами. • Супровід асистентом дитини (за потреби). <p>*За ігнорування особливих потреб формуються неточні, фрагментарні або формальні знання, які дитина не може застосовувати з певною метою.</p>

Позитивні моменти (сильні сторони)	Труднощі	Особливі потреби
ПОРУШЕННЯ СЛУХУ		
<p>За збережених інтелектуальних здібностей</p> <ul style="list-style-type: none"> • Активно формуються альтернативні форми комунікації. • Розвинений невербальний інтелект. 	<p>Труднощі залежать від вираження порушень та проявляються в сферах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння зверненого мовлення та формування активного мовлення; • використання звичайних джерел інформації; • формування уявлень про оточуючий світ; • формування словесно-логічного мислення; • орієнтування у відкритому просторі; установлення стосунків з іншими людьми. 	<ul style="list-style-type: none"> • Корекційно-розвиткова робота з формування навичок слухового сприйняття та формування вимови, з формування слухозорово-тактильного сприйняття мовлення. • Адаптація методів навчання. • Використання технічних засобів та контроль за їх робочим станом (кохлеарні імпланти, слухові апарати). • Адаптація навчальних приміщень (поліпшення акустичних умов, додаткові засоби звукопідсилення). <p>* За ігнорування особливих потреб виникають підвищена тривожність та недовіра до оточуючих, відокремленість від колективу тих, щочують, формуються неточні, фрагментарні знання.</p>
ФІЗИЧНІ НЕЙРОМОТОРНІ ПОРУШЕННЯ		
<p>Картина збережених функцій та порушень індивідуальна. Часто спостерігаємо:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Інтелектуальні здібності збережені. • Активно формуються компенсаторні засоби: активне мовлення та словесно-логічне мислення. • Наполегливість у досягненні результату. • Доброзичливість та вміння встановлювати стосунки з оточенням. 	<p>Труднощі залежать від вираження порушень та проявляються в сферах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пересування; • самообслуговування; • формування письма; • формування просторового мислення; • загальна працездатність. 	<ul style="list-style-type: none"> • Адаптація приміщення та території закладу. • Прилаштування робочого місця. • Допоміжні засоби для письма та читання, спеціальні зошити. • Адаптація навчальних програм та методів. • Оптимальний режим навантажень. • Лікувальна фізкультура. • Корекційно-розвиткова робота з формування пізнавальних процесів, зокрема просторового сприйняття. • Корекція супутніх порушень.

Позитивні моменти (сильні сторони)	Труднощі	Особливі потреби
ЕМОЦІЙНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ РОЗЛАДИ		
<p>Збережені інтелектуальні здібності дозволяють використовувати методи регуляції поведінки та підтримуючі технології.</p> <p>Провокують на постійний творчий пошук.</p>	<p>Дитині важко:</p> <ul style="list-style-type: none"> • тривалий час сидіти нерухомо; • утримувати увагу на одному об'єкті чи процесі • упродовж тривалого часу; • ігнорувати другорядні стимули; • чекати своєї черги; • організувати власну діяльність. 	<ul style="list-style-type: none"> • Чітка система вимог. • Система зовнішньої підтримки та організації поведінки (наочні інструкції, піктограми, жетони та ін.). • Адаптація методів навчання. • Зміна видів діяльності. • Дозування навантажень. • Організаційна допомога.

Джерело: Теорія і практика інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник. Упорядник Бондар К.М. 2-ге вид., доп. Кривий Ріг, 2019. С. 69.

ДОДАТОК 4

Якісні показники оцінювання компонентів навчальної діяльності учня з ООП

Показники		Опис показника в діяльності дитини
<i>Показники, за якими здійснюється оцінювання розвитку математичних уявлень</i>		
1.	Розв'язання проблем та встановлення взаємозв'язків	Ставить запитання з метою уточнення деталей, приймає рішення стосовно використання підходів, матеріалів, засвоєних раніше, може пояснити рішення, встановити логічні зв'язки, вміє систематизувати ознаки, планує діяльність
2.	Знання чисел та нумерації	Усно рахує, порівнює порядок та кількість предметів, оформлюючи їх словесно, розставляє по порядку дні тижня, місяці, пори року, може віднайти й сортувати числа за їхніми властивостями: непарні-парні, кратні, одиниці площі, здійснює операції з цілими числами
3.	Просторові уявлення	Визначає пласкі та об'ємні фігури у середовищі, використовує слова, які позначають позицію та напрямок, використовує систему координат, створює геометричні шаблони
4.	Здійснення операцій вимірювання	Уміє дослідити довжину, ширину, площу, периметр, уміє визначати час за годинником, розуміє взаємозв'язки між днями, тижнями, місяцями, орієнтується у вартості монет та купюр, порівнює об'єм та вагу
<i>Показники, за якими здійснюється оцінювання стану сформованості усного мовлення</i>		
1.	Використання усних комунікативних навичок	Привносить ідеї у групову роботу, висловлює свої потреби, використовує особистий досвід у розповідях, послідовно переказує події, ставить доречні запитання, надає адекватні відповіді, цікавиться ідеями інших
2.	Володіння структурою усного мовлення	Правильно використовує граматичні категорії, має достатній словниковий запас, використовує описове мовлення
3.	Сформованість слухацьких навичок	Розуміє прості та складні інструкції, зосереджує увагу на темі, що обговорюється, виявляє прийнятну поведінку під час групової дискусії, уникає перебивання чи відволікання того, хто розповідає

Показники		Опис показника в діяльності дитини
<i>Показники, за якими здійснюється оцінювання навичок читання</i>		
1.	Читання вголос	Читає по складах, читає вільно, виразно; читає кожне слово; читає досить великими частинами; часто зупиняється; часто замінює слова; використовує розділові знаки в усному читанні;
2.	Сприймання прочитаного	Робить точні передбачення стосовно контексту під час читання; використовує знайомі склади або короткі слова для розшифрування великих слів; перечитує, щоб краще зрозуміти контекст; перечитує та самостійно виправляє помилки читання, коли губить думку прочитаного; використовує інформацію контексту
3.	Розуміння прочитаного	Переказує оповідання у правильній послідовності; визначає основні ідеї вибраного; запам'ятовує деталі; порівнює та протиставляє головних героїв, події, місця подій; узагальнює інформацію та визначає тематику; робить припущення щодо прихованого змісту
4.	Читацький інтерес	Виявляє задоволення від читання книжок; читає тривалий час, демонструючи самостійність під час читання; вибирає матеріали для читання за рівнем розвитку читацьких навичок; читає матеріали з метою отримання інформації).
<i>Показники, за якими здійснюється оцінювання навичок письма</i>		
1.	Сформованість навичок письма	Виявляє інтерес до письма, використовує відповідний спосіб тримання ручки на письмі, акуратність письма
2.	Культура письма	Виявляє інтерес до письма; ініціює письмо з певною метою; ділиться написаним з ровесниками
3.	Навички написання твору	Компонує початок, середину, кінець твору; послідовно поєднує думки у речення; чітко висловлює думки з відповідними деталями
4.	Перевірка та редагування написаного	Враховує рекомендації ровесників та вчителів під час перевірки та редагування написаного; перевіряє написане власноруч (замінює слова, викреслює, додає інформацію на рівні слів, речень, епізодів, щоб удосконалити перший варіант); редагує написане власноруч з метою перевірки правопису, написання великих літер, правильності розділових знаків, граматики тощо);

Показники		Опис показника в діяльності дитини
Оцінювання фізичного розвитку, загальної та дрібної моторики		
1.	Оцінка фізичної витривалості та фізичного стану	Підтримує фізичну активність упродовж дня під час роботи в класі; виконує вправи, які передбачають балансування, моторність, силу, гнучкість і м'язову витривалість; підтримує аеробну діяльність у іграх; за вільного вибору бере участь у видах діяльності, які спрямовані на розвиток фізичного стану та на фізичну витривалість
2.	Оцінка участі в іграх та різних видах спорту	Виявляє рухові, нерухові навички; в іграх та спорті виявляє відповідну моторність, балансування й координацію; усвідомлює розміщення свого тіла в просторі; виявляє знання «лівої сторони», «правої сторони» в межах простору
3.	Оцінка участі в ритмічних і танцювальних видах діяльності	Робить рухи тулубом відповідно до темпу чи ритму музики; слідує за вказівками, щоб рухатися в усіх напрямках; виконує нескладні народні, творчі та соціальні танці; охоче виконує ритмічні й танцювальні види діяльності

Джерело: Теорія і практика інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник. Упорядник Бондар К.М. 2-ге вид., доп. Кривий Ріг, 2019. С. 69.

